

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

110

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) часопис је носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници

Академик Славко ГАВРИЛОВИЋ (1970–2004)

Академик Милош БЛАГОЈЕВИЋ (2005–2012)

Проф. др Војин ДАБИЋ (2013–2017)

Др Петар В. КРЕСТИЋ (2018–)

Уредничтво

Проф. др Габор АГОШТОН (Вашингтон, САД)

Др Максим Јурјевич АНИСИМОВ, виши научни сарадник (Москва, Русија)

Проф. др Ђорђе БУБАЛО, заменик главног и одговорног уредника (Београд)

Проф. др Росица Стефанова ГРАДЕВА (Софија, Бугарска)

Др Петар В. КРЕСТИЋ, научни саветник (Београд)

Др Иван ЛАКОВИЋ, виши научни сарадник (Подгорица, Црна Гора)

Др Александра НОВАКОВ, научни сарадник (Нови Сад)

Академик Мира РАДОЈЕВИЋ (Београд)

Др Срђан РУДИЋ, научни саветник (Београд)

Др Александар ФОТИЋ, стручни саветник (Београд)

Проф. др Ђура ХАРДИ (Нови Сад)

Др Небојша С. ШУЛЕТИЋ, научни сарадник (Београд)

Главни и одговорни уредник

Др Петар В. КРЕСТИЋ, научни саветник

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

110
(2/2024)

НОВИ САД
2024

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ
ARTICLES and TREATISES

Славиша Тубин
О ПОСТОЈАЊУ
БОСАНСКЕ ЕПИСКОПИЈЕ
СРПСКЕ АРХИЕПИСКОПИЈЕ	Slaviša Tubin
ON THE EXISTENCE OF
THE DIOCESE OF BOSNIA OF
THE SERBIAN ARCHBISHOPRIC
9–30	
Драгана Лaziћ Стојковић
ШАБАЧКА МУКАТА КАО
ОЦАКЛУК ЛОКАЛНЕ ВОЈСКЕ
(<i>YERLI KULU</i>) (1742–1761)	Dragana Lazić-Stojković
<i>MUKATA</i> OF ŠABAC AS AN
<i>OCAKLIK</i> OF THE LOCAL ARMY
(<i>YERLI KULU</i>) (1742–1761)
31–46	
Марија Андрић
ПРИЛОГ БИОГРАФИЈИ
СТЕФАНА ЗАНОВИЋА
О сукобу са скадарским трговцем
Зинелом Крајином	Marija Andrić
APPENDIX TO THE BIOGRAPHY
OF STEFAN ZANOVIĆ
About the conflict with
Skadar merchant Zinel Krajina
47–60	
Радован Сремац
ПОПИСИ СТАНОВНИШТВА
СРЕМСКЕ ЖУПАНИЈЕ
ОД 1780. ДО 1783. ГОДИНЕ	Radovan Sremac
CENSUS OF THE POPULATION
OF SREM COUNTY
FROM 1780 TO 1783
61–80	
Станиша Војиновић
ЛАЗАР ЗУБАН
Прилог биобиблиографији	Staniša Vojinović
LAZAR ZUBAN
An addendum to biobibliography
81–104	

Дуња Радојевић
СЛИКА РУСКЕ ВОЈСКЕ
У СРПСКОЈ МЕМОАРИСТИЦИ
ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Dunja Radojević
DEPICTING OF THE RUSSIAN ARMY
IN SERBIAN MEMOIR GENRE
IN THE SECOND HALF OF
THE 19TH CENTURY

105–123

Душанка Марковић
РАД НОВОСАДСКОГ ОДБОРА
КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА:
ОД ОСНИВАЊА 1929. ДО 1943.
ГОДИНЕ

Dušanka Marković
THE NOVI SAD BOARD OF
THE CIRCLE OF SERBIAN SISTERS:
THEIR WORK FROM
THE FOUNDATION IN 1929 TO 1943

125–166

Небојша Стамболија,
Борис Томанић, Душан Бојковић
СТАТИСТИЧКА АНАЛИЗА
ЖРТАВА ДРУГОГ СВЕТскоГ РАТА
У НОВОСАДСКОМ ОКРУГУ:
ПОКУШАЈ КВАНТИФИКАЦИЈЕ НА
ОСНОВУ ДОСТУПНИХ ПОПИСА

Nebojša Stambolija,
Boris Tomanić, Dušan Bojković
STATISTICAL ANALYSIS OF THE
VICTIMS OF THE SECOND WORLD
WAR IN NOVI SAD DISTRICT: AN
ATTEMPT AT QUANTIFICATION ON
THE BASE OF AVAILABLE CENSUSES

167–184

ГРАЂА MATERIALS

Василије Ђ. Крестић
НЕПОЗНАТО ПИСМО
ПАТРИЈАРХА САМУИЛА
МАШИРЕВИЋА ПРЕДСЕДНИКУ
МАЂАРСКЕ ВЛАДЕ,
ГРОФУ ЂУЛИ АНДРАШИЈУ

Vasilije Đ. Krestić
AN UNKNOWN LETTER FROM
PATRIARCH SAMUIL MAŠIREVIĆ
TO THE PRESIDENT OF
THE HUNGARIAN GOVERNMENT,
COUNT GYULA ANDRÁSSI

185–194

Биљана Стојић Радовић
УСПОМЕНЕ ГРГУРА ЈАКШИЋА

Biljana Stojić-Radović
GRGUR JAKŠIĆ'S MEMOIRS

195–215

ПРИКАЗИ BOOK REVIEWS

Марија Андрић
И. Точанац Радовић, Н. Делић, *Карловачка митрополија крајем 18. и почетком 19. века: демографске њриликe*, Историјски институт, Београд 2024, 258 стр.

217–219

Радомир Ј. Поповић
Урош С. Шешум, *Устаничка Србија: народ и земља*,
Центар за српске студије, Београд 2024, 576 стр.
220–222

Немања Божовић
Oleg Hlevnjuk, *Staljin: Život jednog vode*, Arhipelag, Beograd 2021, 490 str.
223–226

Саша Станојевић
Саша Марковић, *Национално без одијума: њоџег без њреџензија*, књ. 4,
Педагошки факултет, Сомбор 2024, 229 стр.
226–227

Драган Тубић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
229–232

РЕЦЕНЗЕНТИ ЧЛАНАКА У 2024. ГОДИНИ
REVIEWERS OF PAPERS IN 2024
233

Владимир М. Николић
РЕГИСТАР / REGISTER
235–251

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
253–262

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTION TO AUTHORS
263–268

ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ
269

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES and TREATISES

UDC 271.222(497.11)“1284/1316”
UDC 94(497.11)“1284/1316”
https://doi.org/10.18485/ms_zmsi.2024.110.1
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 24. 10. 2024.
Прихваћен: 15. 11. 2024.

Мср СЛАВИША ТУБИН
Епархија зворничко-тузланска
Патријарха Павла 40
Бијељина, Република Српска, Босна и Херцеговина
Е-адреса: slavisa.tubin91@gmail.com

О ПОСТОЈАЊУ БОСАНСКЕ ЕПИСКОПИЈЕ СРПСКЕ АРХИЕПИСКОПИЈЕ

САЖЕТАК: О постојању Босанске епископије Српске архиепископије у Усори и Соли, за време владавине краља Драгутина (1284–1316), писано је и расправљано у световној и црквеној српској историографији. Једини траг о могућем постојању епископије је помен „епископа босанског Василија”, из 1293. године. Историчари имају различита мишљења када је у питању идентитет епископа Василија. Већина њих сматрала га је за српског православног архијереја, али су због овог усамљеног помена одрицали уопште постојање *Босанске епископије*. Други су сматрали да помен епископа указује на мачванског архијереја из Београда, или неког од суседних српских епископа. Трећи, помен *босанској епископији* узимају као легитимну претпоставку да је постојала Босанска епископија, у јурисдикцији Српске архиепископије, а која је деловала у областима Усоре и Соли за време Стефана Драгутина. Ревалоризујући помен епископа босанског Василија овај рад својим прилозима има за задатак да покуша да одговори на питање о могућем постојању српске *Босанске епископије*.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Босанска епископија, Српска архиепископија, Српска црква, Стефан Драгутин, Немањини, Епархија зворничко-тузланска

Опште је позната историјска чињеница да је после абдикације, Стефан Драгутин добио на управу „Маргаритин мираз”, са сремским, усорским и солским „земљама”¹ (1284). Управљајући поменути областима које су *de iure* припадале угарској круни, „сремски краљ” спроводио је православну

¹ О Усори и Соли, вид. Јелена Мргић, „Жупе и насеља ’земље’ Усоре”, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1/2 (2000), 27–41; Јелена Мргић, *Северна Босна 13–16. век*, Историјски институт, Београд 2008, 55–60.

верску политику и организоваo је нове епархијске структуре.² Наиме, ширењем српске државе у време краљева Драгутина и Милутина шириле су се и границе јурисдикције Српске цркве.³ У Драгутиновим територијама српске земље – северно, североисточно и северозападно – основане су нове епископије.⁴ Када је реч о црквеној организацији Драгутинових територија после Дежева, већина српских историчара сматра да су поред ранијих епископија Моравичке и Дабарске основане још Мачванска и Браничевска, тј. да не налазимо епархију везану за просторе Босне (Усора и Соли).⁵ Међутим, млетачки документи 1293. помињу *босанској епископији Василија*, кога већина српских историчара сматра српским православним архијерејем. Поменути ситуацију, односно потенцијално постојање *Босанске епископије*, И. Коматина, с правом је назвала посебним проблемом српске историографије.⁶ Дакле, поставља се питање да ли је међу новооформљеним епархијама у време архиепископа Јевстатија II (1292–1309)⁷ била и *Босанска епископија* са јурисдикцијом у североисточној Босни, у „земљама” Усоре и Соли?⁸ Неопходно је кренути од две чињенице. Прва је да постоји помен „епископа босанског Василија”, што имплицира постојање *Епископије босанске* у складу са поменутом титулом епископа. Друга је чињеница да је то једини помен о могућем постојању епископије, те да њу не налазимо у листама српских епископија из времена краља Милутина, као ни у потоњем времену уопште. Следствено

² Извештај Данила II о покрштавању јеретика у „босанској земљи” (Усора и Соли), коју је краљ Драгутин добио на управу, директно имплицира успоставу црквене структуре и јурисдикције Српске архиепископије, тј. одређене српске епископије и њеног мисионарског свештенства: „Съ бо благочъствивни прѣдръже землю отъчъствия своего, многы страны земли оугръскыи прмѣть, и такожде и (отъ) босъньскыи земли, отъ тоѣ бо земли босъньскыи многыи отъ ѣретикъ обрати въ вѣроу християньскоую и крѣсти ихъ (въ име отъца и сына и светааго доуха, и присъјдини ихъ светѣи съборънѣи и апостольсѣи цркъви)”. *Животи краљева и архиепископа српских, Архиепископа Данило и дружи*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 41.

³ Српски краљеви усвојили су тековину канонских привилегија византијских самодржаца према којима су поседовали права утицаја на територијалне границе епископија и читавих помесних Цркава. У контексту ширења српских земаља шириле су се и границе Српске архиепископије. Видети: Славиша Тубин, „Утицај византијских царева на добијање црквене аутокефалије и Српска архиепископија”, *Споменица васиоцијављања Српске Патријаршије 1920–2022, Зборник радова са научној скупи. Београд: Православни богословски факултет, Београд 2023, 101–123.*

⁴ Јованка Калић, „Држава и црква у Србији XIII века”, *Зборник радова Византолошкој инститицији XLVI* (2009), 134. Упор. административну поделу Милутинових и Драгутинових области са територијалним опсегом епископија Српске архиепископије, у: *Историјски аџлас*, уред. Милош Благојевић, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2002, 42–43.

⁵ У односу на друге историчаре који су се бавили питањем имена епископија Српске архиепископије, Андра Гавриловић је сматрао да је постојала и Босанска епископија. Видети: Марија Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Народна књига и Историјски институт, Београд 1985, 36–37.

⁶ Ивана Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Историјски институт, Београд 2016, 386.

⁷ О времену архипастирства архиепископа Јевстатија II, видети: Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I: Од покршћивања Срба до краја XVIII века*, Диселдорф 1978, 163–164.

⁸ Говор о епископу босанском Василију имплицира и расправу о потенцијалној Босанској епископији. Видети: Ј. Мргић, *Северна Босна*, 61.

томе постоје различита мишљења. Јасно је прихваћена чињеница да је Српска архиепископија успоставила организацију црквеног живота у Драгутиновим областима Усоре и Соли, али се мишљења разилазе када је реч о питању постојања Босанске епископије. С једне стране, помен *босанскої* епископа узима се као факт краткотрајног постојања епископије, а са друге стране постоје мишљења да се под поменом епископа Василија ради о неком од суседних архијереја. Суочавање две поменуте чињенице природно води ка ревалоризацији помена епископа Василија, а примарно ка анализи теза световних и црквених историчара који су се бавили овим питањем.

ИСТОРИОГРАФИЈА О НАЗИВУ „ЕПИСКОП БОСАНСКИ”, ИЛИ, ДА ЛИ ЈЕ ПОСТОЈАЛА БОСАНСКА ЕПИСКОПИЈА СРПСКЕ АРХИЕПИСКОПИЈЕ?

Када су пионирски писали рад о историји Зворничке епархије (1904) Душан Тешић и Јаков А. Поповић су претпоставили да је за Драгутинове области Усоре и Соли, постојао „православни епископ босански”, са додатном претпоставком да је он могао бити идентичан са дабарским или мачванско-сремским.⁹ На ово мишљење у српској историографији ускоро ће се надовезати сведочанство једног латинског извора, од раније познатог у италијанској историографији. У питању је писмени документ уговора зарука Драгутиновог сина, престолонаследника Владислава II (1321–1324) и Констанце Морозини.¹⁰ Текст уговора објавио је Муратори 1733. на основу рукописа Марина Сануда Млађег,¹¹ а 1840. текст издаје и Нарди.¹² У документу се као вођа српског посланства у Венецији наводи епископ Василије. Латински оригинал текста који нам открива идентитет и титулу Василија, већина српских историчара су превели као „епископ босански”, или су га за таквог сматрали.

Први је код нас текст објавио М. Веснић и сматрао је да се ради о „Василију епископу Рашке”: „Io Vasilio per la Dio grazia Vescovo Vascinense, e Vassallo e servitore del Sigr Re Stefano”.¹³ Станојевић, затим, први објављује превод читавог брачног уговора Владислава и Констанце, и Василија преводи као „босанског епископа”. Пун превод гласи: „Ja Vasilije, Vožjom milošću

⁹ Душан Тешић, Јаков А. Поповић, „Зворничка епархија и њени митрополити”, *Источник*, XVIII (1904), 71.

¹⁰ Најопширније о уговору вид.: Александра Фостиков, Невен Исаиловић, „Уговор о веридби Владислава II Немањића и Констанце Морозини, Венеција, 24. август 1293. године”, *Мешовића трага (Miscellanea)*, Књ. 39 (2018), 7–45. Текст је писан на српском, латинском, венетском дијалекту северноиталског и највероватније је постојао и на далматском. Својим садржајем подсећа на текстове средњовековних хроника. Видети: Марија Митић, „Неки важнији млетачки извори за Србију – Од средњег до новог века”, *Лесковачки зборник*, Vol. 61 (2021), 24–26.

¹¹ L. A. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, Milano 1733, 771–772.

¹² Митић каже да је у српској историографији делимично познат почетком XX века, М. Митић, н. д., 24. Међутим, помен епископа Василија на основу брачног уговора у Млечицама, налазимо већ код Руварца (1868) и Срећковића (1888), о чему ћемо мало шире у наставку.

¹³ М. Р. Веснић, „Сумњива краљица”, *Нова искра*, 4/12 (1902), 368–369.

episkop bosanski, podanik i sluga gospodina Kralja Stevana”.¹⁴ Затим, латински текст извора објављује и Јован Радонић.¹⁵ Фостиков и Исаиловић објављују најстарији, Санудов текст: “Io Vasilio per la gratia de Dio episcopo bascinense et vachel et servitor dil signor re Stephano”. Упечатљиво у њиховом преводу текста изостаје једино превод назива катедре; „Ја, Василије, Божјом милошћу епископ *bascinense* (?) и вазал и sluga господина краља Стефана”.¹⁶ На концу, Марија Митић објављује Нардијев текст и његов превод: “Io Vasilio per la Dio grazia Vescovo Bassinense (?) vasallo e servitore del sig. Re Stefan. Ја Василије, Божјом вољом епископ босански, вазал и sluga господина краља Стефана”.¹⁷ Дакле, збирно гледане објаве извора и превода – од Веснићеве објаве текста извора (1902) до објаве текста и превода М. Митић (2021) – два су помен Василија превели као „епископ босански”, један као „епископ рашки”, а два пута је латински назив катедре остао непреведен. Према помену епископа Василија световни историчари заузимали су своја мишљења више од једног века.¹⁸ Он је, такође, био предмет анализе и црквених историчара, а

¹⁴ Stanoje Stanojević, „Bračni ugovor srpske kraljice Konstance”, *Narodna starina*, 4 (1923), 69.

¹⁵ *Дубровачка акција и њовеље [Acta et diplomata Ragusina]*, Vol. I/1, изд. Јован Радонић, Српска краљевска академија, Београд 1934, 83–84.

¹⁶ Instrumento di matrimonio [Уговор о веридби], 36, 38.

¹⁷ Instrumento di matrimonio [Уговор о браку], 27–28. За Нардијев текст, видети: Francesco Nardi, *Tre documenti della famiglia Morosini*, Padova 1840, 15–16; *Codex Diplom. Arpadianus Continuatus* (Monumenta Hungariae Historica), ed. Wenzel Gusztav, Eggenberger Ferdinand, Pest 1864, 92–93.

¹⁸ Срећковић је сматрао да је Драгутин у Млетке послао „босанског владику”, очигледно подразумевајући га као епископа православне епархије у Босни (Пантелија Срећковић, *Историја српског народа, књ. 2, Време краљевсџва и царсџва (1159–1367)*, Краљевско-српска државна штампарија, Београд 1888, 178). Јиречек и Ћоровић били су мишљења да се на основу имена Василије може закључити да се ради о православном епископу (Константин Јиречек, *Историја Срба, Књ. 1 (до 1371)*, прев. Јован Радонић, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1922, 243; Владимир Ћоровић, *Историја Босне I*, Српска краљевска академија, Београд 1940, 212, упор.: Ј. Мргић, *Северна Босна*, 61; И. Коматина, н. д., 386; Жељко Јандрић, *Манасџир Папџраћа*, Епархија Зворничко-тузланска – Манастир Папџраћа, Бијељина 2017, 24). Алекса Ивић у листама епископија под Милутином, као јединствен пример наводи да је постојао и „епископ босански код краља Драгутина”. Дакле, сматра га за српског православног епископа, али не подразумева и постојање Босанске епископије (Алекса Ивић, „Грађа за историју Српске цркве”, *Гласник Геоџрафског друшџтва*, 7/8 (1922), 208). Соловјев је био мишљења да је краљ Драгутин са своје „босанске стране”, поставио „српског босанског епископа Василија”, односно да је он постављен од „Пећке архиепископије”. Соловјев следује Ћоровићевом мишљењу да не може бити реч о римокатоличком бискупу из Ћакова који је тад био Тома. Даље, каже „сматрамо да је Василије био постављен за време прве акције краља Драгутина против јеретика” (Aleksandar Solovjev, „Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu”, *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, V (1953), 79). М. Јанковић, се бавила питањем „Босанске епископије” на основу помена из 1293. године. Узела је обзир претходна мишљења историчара који су помен епископа Василија (она га именује за „тзв. босанског”), сматрала за српског православног епископа. Даље, Јанковић казује – „можда се овај помен епископа Василија из 1293. године може односити на мачванског епископа”. Јанковић развијајући тезу оставља као могућност да „је истовремено за босанске области Драгутинове државе, Соли и Усору, деловао још један епископ”, али будући да га не налазимо у попису епископија Српске архиепископије, нити у помену Данила II – црквену организацију у Усори и Соли треба узети за неку од суседних епископија. На концу, неусклађеност помена епископа Василија у латинским документима са другим српским изворима, Јанковић доводи у потенцијалну везу са преписивачком грешком, односно оставља отворено питање аутентичности помена у изворима (М. Јанковић, н. д., 54–55). Имајући у виду значај

књиге М. Јанковић – *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, као капиталног дела српске историографије – теза аутора да се помен епископа босанског Василија 1293. године у ствари односи на мачванског или другог епископа суседне епархије постојао је својеврсни *modus operandi* који су прихватили и преузимали потоњи српски историчари. Тако је на одређен начин постигнут компромис којим је аутентичност помена босанског епископа Василија помирена са непостојањем његове епископије у листама епископија под Милутином. Драгојловић прихвата мишљење да је помен епископа Василија (1293) показатељ да је постојала новооснована „епископија у Босни”, Српске цркве, са којом је успостављена православна организација у областима Усоре и Соли (Драгољуб Драгојловић, *Крстјани и јеретичка црква босанска*, Балканолошки институт САНУ, Београд 1987, 70–71). Разматрајући организацију нових епископија на увећаном опсегу јурисдикције Српске архиепископије у областима „сремског краља” Јованка Калић држи да су архиепископији припојене Браничевска и „Београдско-мачевска” епископија. Дакле, нема помена о прекодринској црквеној организацији Усоре и Соли у контексту Босанске епископије (Ј. Калић, „Држава и црква у Србији XIII века”, 134). Мргић прихвата мишљење да име епископа Василија открива његово православно порекло. Даље, оставља као отворено питање, да ли је у време Драгутина дошло до оснивања посебне православне Босанске епископије, чија би наследница била потоња Зворничка епархија? На концу – Мргић, је става да – помен епископа Василија 1293. године даје прву индикацију о православној црквеној организацији у доба Драгутина западно од Дрине (Ј. Мргић, *Северна Босна*, 61, 192). Бошњачки историчар, Елмедина Капиџија узима у обзир мишљења других историчара. Између теза да помен епископа Василија представља првог православног епископа Босанске епископије и одбацивања постојања епископије, Капиџија прихвата трећу претпоставку М. Јанковић да се помен у ствари односи на мачванског епископа Српске архиепископије (Elmedina Kapidžija, „Vjerska politika 'Sremskog kralja' Dragutina”, *Historijska traganja*, V (2010), 195–196). Коматина наводи мишљење да је босански епископ Василије српски православни архијереј, али пошто се не помиње у епископским нотацијама Српске цркве, могуће је да се његов помен односи на мачванског епископа, који стољује у Београду (И. Коматина, н. д., 386–387). На тај начин у доба Драгутина помен Босанске, Мачванске или Београдске епископије у ствари говорио би о једној те истој епархији. Опет, Коматина на мапи проширене Српске цркве у Драгутиновим земљама не обележава постојање Босанске епископије, док Мачванска/Београдска епископија западну границу јурисдикције завршава на Дрини и не протеже је на области Усоре и Соли. С друге стране црквена јурисдикција на територији целе Босне именује се као простор под деловањем римокатоличког Дубровника и тзв. „Цркве босанске”, дакле, без јурисдикције Српске архиепископије. У индексу имена цитиране монографије Коматине (стр. 431) стоји: „Василије, босански епископ” (*Исјо*, 299, 431). Остаје, дакле, недоречено; да ли је постојала Босанска епископија Српске архиепископије; да ли је Мачванска епископија имала јурисдикцију на све босанске области Драгутинове, при чему би западна граница епархије била не река Дрина већ Врбас (православни мисионарски рад Драгутина је допирао све до западних граница краљеве територије, до реке Врбас (видети: Немања Цветковац, „Црквена припадност краља Драгутина после 1291. године”, *Баштјина*, 48 (2019), 365); или је ипак помен епископа Василија у православној контексту упитан? Ћ. Јанковић, подразумевајући помен епископа Василија 1293. у Млечима као српског православног архијереја, упућује да је „забележен” не као епископ Усоре већ Босне. Иако помен босанског епископа меша са деловањем и мачванског, Јанковић подразумева постојање (и јурисдикцију српске) епископије у Босни (Ђорђе Јанковић, *Предање и историја Цркве Срба у светлу археологије: Крајак њрелед од њочетика до њурске окујације*, Хришћанска мисао, Београд 2015, 270). Фостиков и Исаиловић крећу од претпоставки да се под поменом епископа Василија ради о римокатоличком епископу, или о православној епископу босанском, мачванском (београдском), рашком, сремском. На концу су прихватили мишљење да је име Василије карактеристично за источну црквену традицију, да је краљ Драгутин био одан православљу па да у складу с тим, епископа Василија не можемо сматрати за римокатоличког или богумилског већ за српског православног епископа (А. Фостиков, Н. Исаиловић, „Уговор о веридби Владислава II”, 33–35). Алексич и Живковић разматрајући Драгутинов круг епископа односно српских епархија у његовим земљама, помињу четворицу; моравичког Николу, мачванског Јована, браничевског Мојсија, и на концу наводе да је „у Усори и Соли забележено деловање босанског епископа Василија” (Владимир Алексич, Војислав Живковић, „Политичка и црквена позадина монашења краља Драгутина” (*Црквене студије*, 18 (2021), 240–241).

има и историју црквене рецепције у вези схватања пријемства Епархије зворничко-тузланске.¹⁹

¹⁹ Говорећи о браку Драгутиновог сина Владислава са Констанцом, Руварац у тексту Краљице и царице српске казује како је у Венецију на челу посланства ишао “Vescovo Vascinense e vasallo e servidore del Signore Re Stefano”. Руварац је сматрао да је то „епископ босански или мачвански” (Иларион Руварац, „Краљице и царице српске IV”, *Матица*, бр. 17 (1868), 386–387). Гавриловић је сматрао да је у областима североисточне Босне у време Драгутина, основана „посебна православна епископија с првим епископом Василијем” (Андра Гавриловић, *Историја Српске православне цркве за школску и васпитну употребу*, Издавачка књижевница Геце Кона, Београд 1927, 114). Без посебног објашњења у једној напомени Пурковић одбацује мишљење Јиречека да се помен односи на српског православног епископа (Миодраг Пурковић, *Српски епископи и митрополији средњег века*, Скопље 1938, 27, нап. 141). Р. Грујић је био мишљења да је краљев повереник, Василије био први православни епископ, епископије у североисточној Босни чија је наследница Зворничко-тузланска епархија (Радослав Грујић, *Православна српска црква*, Светлост – Каленић, Крагујевац 1989, 41). Опет, у Грујићевом набрајању епископија Српске архиепископије не налазимо помен босанске, зворничке или епископа Василија (Радослав Грујић, „Жичко-пећка архиепископија”, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка I (A–3)*, уред. Станоје Станојевић, Библиографски завод Д. Д., Загреб 1928, 750). Такође, Грујић историју „Зворничке епархије”, у *Народној енциклопедији*, почиње тек од XVI века (Радослав Грујић, „Зворничка епархија”, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка I, A–3*, уред. Станоје Станојевић, Библиографски завод Д. Д., Загреб 1928, 806). Чедомир Марјановић је сматрао да се помен епископа Василија односи на православног епископа у Драгутиновим босанским областима (Чедомир Марјановић, *Историја српске цркве*, Библиотека Лавиринт, Београд 2001, 36). Филиповић је био световни етнограф и историчар, али је по жељи зворничко-тузланског епископа Лонгина Томића написао црквеноисторијски научни рад објављен у *Бојословљу* 1964. године. У њему Филиповић разматра да се потпис босанског епископа Василија у Млецима односи на православног епископа Босанске епископије која је настала у североисточној Босни у време владавине краља Драгутина. При томе Филиповић сматра да се епископ Василије нашао у Млецима јер је невеста била римокатоликиња и да је требало уклонити брачне сметње у мешовитом браку (Миленко Филиповић, „Почети и прошлост Зворничке епархије”, *Бојословље*, бр. 1/2 (1964), 51–52). Кашић је сматрао да је у делу Босне којим је управљао Драгутин, постојала посебна епархија чији је епископ био Василије који је 1293. путовао у Млетке (Душан Кашић, „Преглед историје Зворничко-тузланске епархије”, *Српска православна епархија зворничко-тузланска, Шемањизам*, уред. Василије Качавенда, Епархијски управни одбор Српске православне епархије зворничко-тузланске, Тузла 1977, 13). Епископ шумадијски Сава Вуковић, у делу *Српски јерарси од деветиој до двадесетиој века*, позивајући се на поменути рад Миленка Филиповића (нап. 12), наводи да је „Епископ босански Василије, 1291 – после 1293”, српски јерарх те да је био „шеф посланства” и да је потписао уговор у Млецима 24. августа 1293. године у вези женидбе принца Владислава и Констанце Морозини (Сава Вуковић, *Српски јерарси од деветиој до двадесетиој века*, Евро – Унирекс – Каленић, Београд–Подгорица–Крагујевац 1996, 54). Милеуснић је мишљења да је босански епископ Василије био епископ дела Босне којим је управљао Драгутин (Слободан Милеуснић, „Пошара српских светиња: Зворничко-тузланска епархија”, *Политика* (17. октобра 1993), 12; упор. „Зворничко-тузланска епархија”, Слободан Милеуснић, *Духовни феноцид: Прејлед йорушених, оишећених и обесвећених цркава, манасџира и грујих црквених објеката у райу 1991–1995 (1997)*, Музеј Српске православне цркве, Београд 1997, 151). П. Пузовић сматра да је од краја XIII в. поред Мачванске (Београдске) епископије, постојала у областима Усоре и Соли и Босанска епископија, која је била у саставу Српске архиепископије. Њу је основао краљ Драгутин и њен је епископ био Василије поменути у Венецији 1293. (Предраг Пузовић, „Зворничка епархија”, *Бојословље*, бр. 1/2 (2003), 281; упор. Предраг Пузовић, *Српска Папирјаршија: Историја Српске православне цркве*, Православна реч, Нови Сад 2010, 47). Пилиповић у контексту помена епископа Василија из 1293. казује да документарни извори потврђују да је на простору североисточне Босне постојала српска православна црквена организација у областима Стефана Драгутина (Радован Пилиповић, „Поглед на прошлост Српске православне Епархије зворничко-тузланске”, *Теолошки йојледи*, XLVI, бр. 2 (2013), 538). Јандрјић каже да

ЦРКВЕНА ЈУРИСДИКЦИЈА У УСОРИ И СОЛИ: ТЕЗЕ И ТЕРИТОРИЈАЛНО-КАРТОГРАФСКИ АРГУМЕНТИ

Да ли помен епископа босанског (1293) имплицира постојање Епископије босанске или су усорско-солски поседи Драгутинови били део неке од других српских епископија? У тезама српских историчара можемо да идентификујемо четири претпоставке. У питању су тезе о јурисдикцији: а) Дабарске епископије; б) Моравичке епископије; в) Мачванске епископије; г) Босанске епископије.

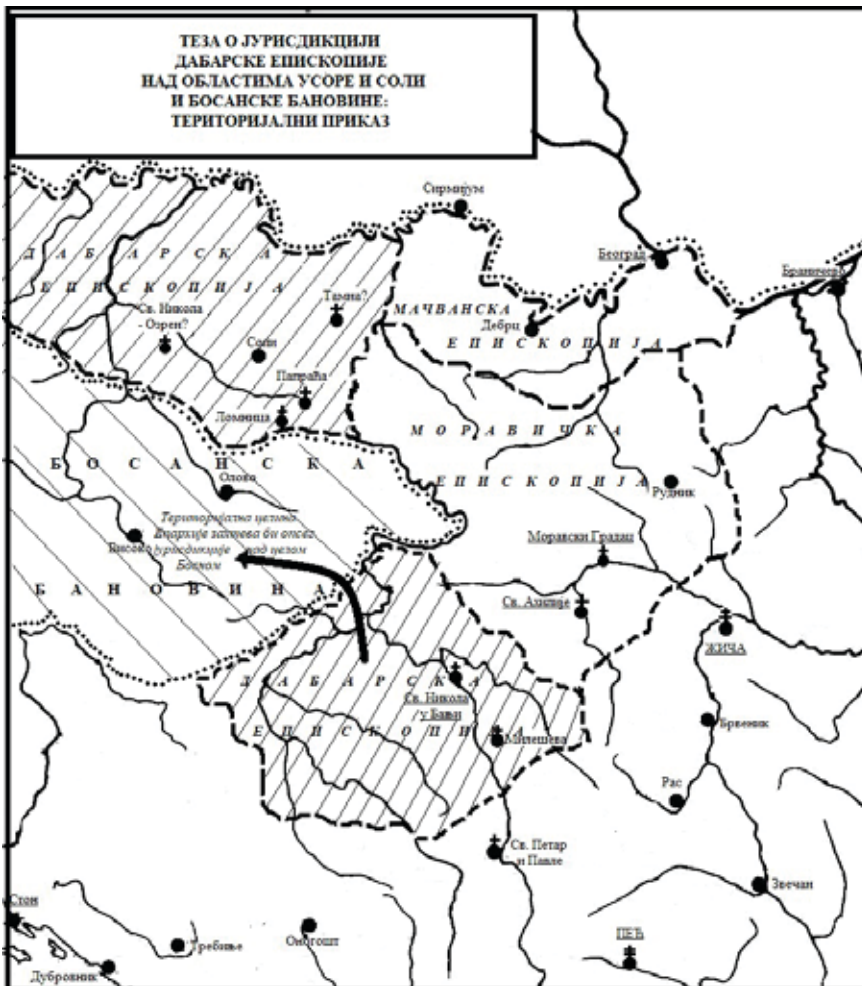
А) Усора и Соли њод Дабарском епископијом?

Разматрање *дабарске тезе*,²⁰ о јурисдикцији над Усором и Соли, започећемо са мишљењем Н. Дучића. Он је сматрао да је од времена свог оснивања, Дабарска епископија имала духовну јурисдикцију над православцима босанске државе и над Драгутиновим областима када су у североисточној Босни настајали стари, немањићи манастири.²¹ Ово мишљење има два снажна основа. Први је да је Дабарска епископија у вези са термином *Босанске епископије*, односно да је у будућности инкорпорирала њен назив у своје име (*Дабробосанска*). Друга је чињеница да је Дабарска епископија, као западна граница Српске архиепископије имала улогу у борби против богумилске јереси у време Драгутина и Милутина, а о чему сведоче анатемизми *Пљеваљској синодика*. У том смислу и Иларион Руварац говори о помоћи

се на основу аутентичног помена епископа Василија може претпоставити да је постојала „Босанска епископија”, Српске цркве у областима Соли и Усоре (Ж. Јандрић, н. д., 24, 110). У црквеној рецепцији епископа Василија, треба узети у обзир публикације Зворничко-тузланске епархије СПЦ која себе сматра наследницом српских средњовековних епархија из североисточне Босне. Преставка Српско-православног епархијског црквеног суда и Управног и просветног савјета тузланског о арондацији Зворничко-тузланске епархије из 1930. године наводи да се Епископија у Зворнику по први пут јавља у XVI веку, али да су овим босанским областима (Соли) управљали Драгутин и његови синови те да су подизали манастире, што јасно указује на схватање о сукцесивности црквене организације на овим просторима (*Пресјавка Српско-православној епархијској црквеној суда и Управној и просветној савјетној тузланској о арондацији Зворничко-тузланске епархије*, Тузла 1930, 4). Даље, треба обратити пажњу на два диптиха, објављена у шематизмима епископије. Први је Шематизам из времена владике Лонгина Томића 1977. године, а други је из времена владичанства Хризостома Јеврића 2015. године. Оба диптиха – очигледно, у духу пријемства и предања – наводе „босанског епископа Василија (1293)”, као првог архијереја Зворничко-тузланске епархије (*Српска православна епархија зворничко-тузланска, Шематизам*, 60). У шематизму из 2015. у *Диптиху Архијереја ЕЗТ*, епископ Василије се наводи на првом месту (вид.: *Епархија зворничко-тузланска: Друштво шематизам 2015*, уред. Хризостом Јеврић, *Епархија зворничко-тузланска*, Бијељина 2015, 33). Као такав наведен је и у диптиху зворничко-тузлански владика у парохијској публикацији (објављеном са благословом епископа) (Жељко Теофиловић, *Православље у Сребреници*, Српска православна црквена општина Сребреница, Сребреница 2010, 45).

²⁰ О Дабарској епископији: Иларион Руварац, „Нешто о Босни, дабарској и дабро-босанској епископији и о српским манастирија у Босни”, *Годишњица Николе Чујића*, II (1878), 240–261; Нићифор Дучић, „О јепископијама зетској и дабарској”, *Гласник српској ученој друштва*, 57 (1884), 71–103; М. Пурковић, н. д., 26–28. О њеним границама: Владимир Алексић, Марија Копривица, „Територијални обим епископија Српске цркве на почетку XIII века”, *Црквене студије*, 16, бр. 2 (2019), 65–66.

²¹ Н. Дучић, „О јепископијама зетској и дабарској”, 101–103.

Прилој 1. Дабарска теза: Хипотетички приказ граница (Извор: Ауторско дело)

епископа дабарског Исаије краљу Драгутину у борби са јеретицима.²² Две су чињенице које не иду у прилог *дабарској тези* јурисдикције над Усором и Соли. Прва се тиче територијалног опсега који би био некомпатибилан са два територијално одвојена дела – дабарске области и Усоре са Соли. Било би нелогично претпоставити да је дабарски епископ из манастира Св. Нико-

²² И. Руварац, „Нешто о Босни, дабарској и дабро-босанској епископији”, 252. Као што смо споменули Пурковић је одбадио помен епископа Василија као православног, али је и он мишљења да је дабарски епископ Исаија имао мисију борбе против јеретика у Драгутиновим областима (М. Пурковић, н. д., 27). Међутим, поставља се питање да ли је поменути борбу дабарски епископ водио само у Дабру или је њено жариште било у босанским областима краља Драгутина? Ако је други случај у питању, то би имплицирало дабарску јурисдикцију над краљевина босанским земљама, тј. Усором и Соли!

ле у Бањи, управљао црквеним животом у Усори и Соли. Истина, када би се област Босанске бановине сматрала за компактни део јурисдикције епископије, онда би била заокружена јединствена целина јурисдикције. То не би било нелогично јер над просторима централне Босне, Дабарска епископија, доцније, показује своју јурисдикцију. Опет, тако би се јавио нови проблем, огромне територије која би, уместо епископији, више одговарала опсегу архиепископије. Друга је чињеница да *Пљеваљски синодик* сведочи да је у доба архиепископа Јакова (1286–1292), што је временски блиско помену епископа Василија (1293), дабарску катедру заузимао епископ Исаија.²³ Истовремено име епископа Василија уопште не налазимо у сачуваном диптиху дабарских архијереја.²⁴

Б) Усора и Соли њод Моравичком епископијом?

Од свог оснивања Моравичка епископија²⁵ својим најзападнијим границама допирала је до реке Дрине, што је чинило граничном епархијом према Босни, и што је свакако отварало мисионарски потенцијал Српске архиепископије у том правцу. Суседство са усорско-солским земљама није једини аргумент који узима у обзир могућу јурисдикцију моравичког трона и на североисточну Босну. Наиме, М. Филиповић је с правом указао на постојању црквено-историјску повезаност ариљско-градачких (моравичких крајева) са северnobосанским крајевима још од Драгутинове владавине.²⁶ У том смислу, ако би сматрали да се помен епископа Василија односи на моравичког архијереја и да је Моравичка епископија вршила јурисдикцију у Усори и Соли, сусрели би се са низом чињеница. Прва је чињеница да, *Пљеваљски синодик љравославља* у листи моравичких епископа не наводи име Василија.²⁷ Друга и трећа чињеница се понављају као и у случају потенцијалне дабарске јурисдикције. Дакле, територијални опсег потенцијалне моравичке јурисдикције био би преогroman. Обухватао би простор низа српских „земаља”, све од Златибора и Ариља, преко Дрине до земаља Соли, и даље на запад преко Усоре, до Врбаса и Доњих Краја. Управљање епископијом из Ариља у контексту Драгутинове верске политике у Босни, био би тежак подвиг за епархијског епископа, као територијално и мисионарско бreme.

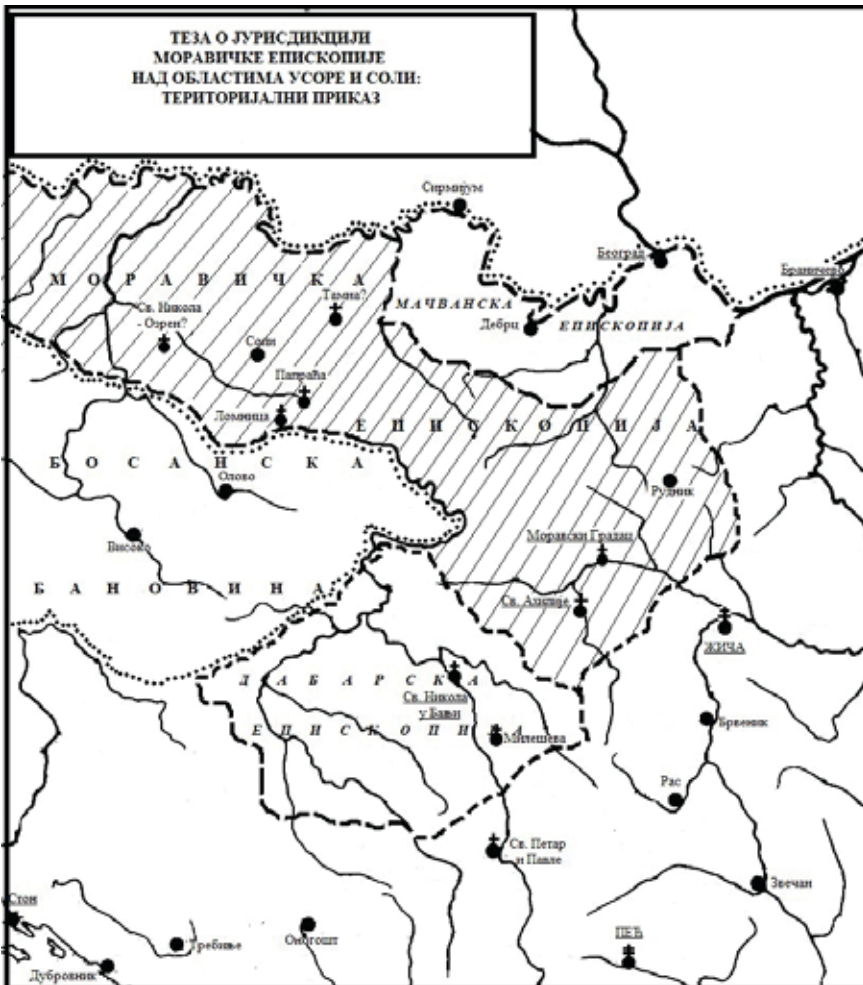
²³ *Пљеваљски синодик* наводи многољетствије краљевима Драгутину и Милутину, архиепископу српском Јакову и „Исаји свесвећеном епископу дабарском” (Vladimir Mošin, „Rukopis pljevaljskog sinodika pravoslavlja”, *Slovo*, 6–8 (1957), 158; Владимир Мошин, „Сербская редакция синодика в Неделю православия”, *Византийский временник*, 17 (1960), 302–303).

²⁴ Епископска листа Дабарске епископије наводи: „Кристипору, Јоаникију, Методију, Николи, Јовану, Спиридону, Исаји, Јовану, Јовану; вечни спомен” (В. Мошин, „Сербская редакция синодика”, 304; упор.: И. Руvaraц, „Нешто о Босни, дабарској и дабро-босанској епископији”, 253; М. Пурковић, н. д., 26–27; А. Гавриловић, н. д., 83; Нићифор Дучић, *Историја Српске љравославне цркве*, Друштво за очување баштине „Доб” – Нова Доб, Гацко–Београд 2008, 252; Драгана Јањић, „Белешке о Дабарској епископији”, *Башћина*, 31 (2011), 133–148.

²⁵ Радослав Грујић, „Моравичка епархија”, *Народна енциклопедија... II (И–М)*, 882–883; М. Пурковић, н. д., 29–31. О границама Моравичке епископије (вид.: В. Алексић, М. Копривица, н. д., 76).

²⁶ М. Филиповић, н. д., 69–72.

²⁷ Диптих помјаника моравичке листе епископа гласи: „И Дионисију, Меркурију, Герасиму, Јевсевију, моравичким епископима; вечни спомен” (В. Мошин, „Сербская редакция синодика”, 304; упор. А. Гавриловић, н. д., 83; М. Пурковић, н. д., 30).

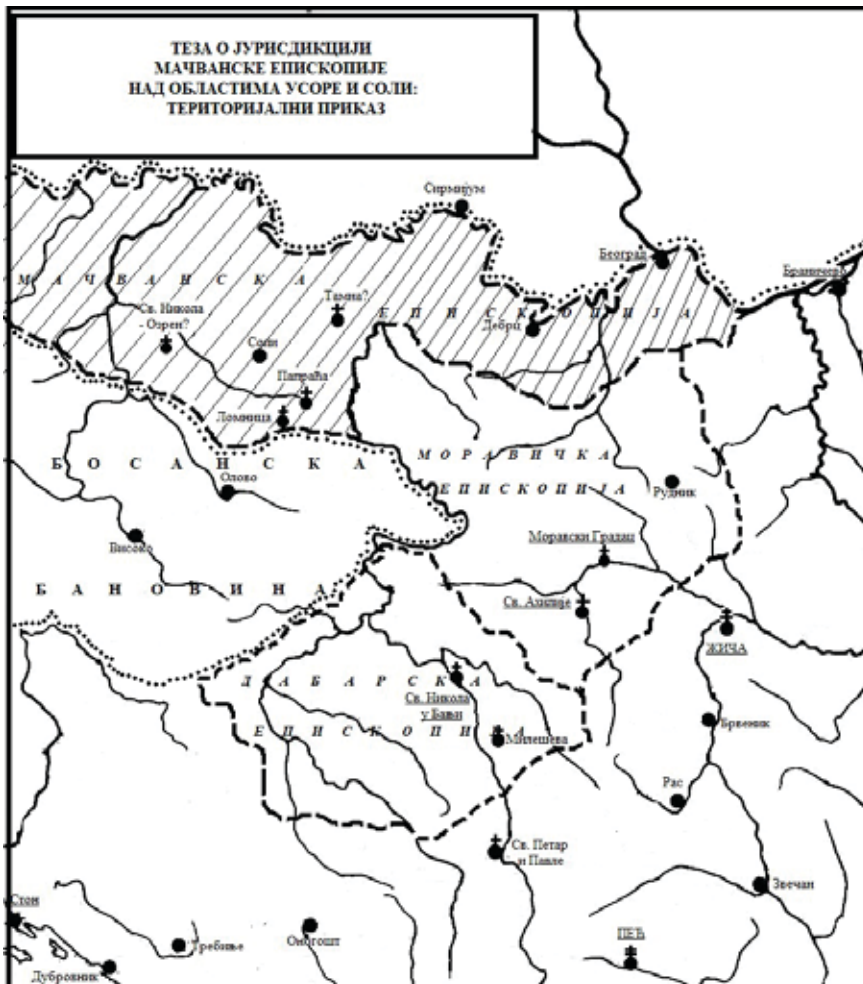
Прилој 2. Моравичка теза: Хипотетички приказ граница (Извор: ауторско дело)

На концу, епископ Василије у Млецима није интитулисан *моравичким*, а других доказа у прилог *моравичкој тези* немамо.

В) Усора и Соли њод Мачванском / Београдском епископијом?

Мачванска епископија са центром у Београду настала је у време краља Драгутина између 1284–1290.²⁸ Највећи део наведених историчара узимали су за главну претпоставку да се помен епископа Василија 1293. највероват-

²⁸ Катарина Митровић, Марија Копривица, „Београдско-мачванска епископија између православља и католичанства (XI – прве деценије XIV века)”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, LXXXII (2016), 7–8. О Мачванском епископији, видети: М. Пурковић, н. д., 34.

Прилој 3. Мачванска теза: Хипотетички приказ граница (Извор: Ауторско дело)

није односио на мачванског епископа, или уопштено да област Усоре и Соли треба сматрати за територију под мачванском црквеном јурисдикцијом. Међу ауторитативним мишљењима ове тезе, истичу се она поменута М. Јанковић и И. Коматине. У прилог овој тези ишао би првостепен значај Мачве у Драгутиновим областима. Такође, постојала је традиција „Маргаритиног мираза”, односно политичко-територијалне традиције која је повезивала Усору и Соли са Мачвом. Прилог контра би се опет тицао територијалног обима епископије. Њена потенцијална јурисдикција простирала би се од Браничева до Врбаса. Поред огромног пространства и различитости локалних прилика, катедра у Београду била би удаљена од борбе против богумила за коју је логично претпоставити да је захтевала епископа „на терену” борбе.

Даље, у *Пљеваљском синодику* не налазимо помен мачванских епископа.²⁹ У повељи Хрусијском пиргу (1303/4) није наведен мачвански епископ, али се мачвански епископ по имену Јован помиње у Светостефанској (1316) и Уљарској повељи (1317), што је једини познати епископ у XIV веку.³⁰ Јасно је да између помена босанског епископа Василија 1293. и мачванског Јована 1316. постоји временски вакуум, те ако се изузме претпоставка да је мачвански епископ у ствари Василије кога је доцније непосредно, или посредно, наследио Јован, онда немамо доказа којима би претпоставили да име епископа Василија, као и његов наслов *босански* има везе са Мачванском епископијом. Иако је Мачванска епископија имала најзначајније место међу епископијама у Драгутиновим земљама, највероватније је њена западна граница завршавала на Дрини.³¹

Г) Босанска епископија, Српске архиепископије у Усори и Соли?

У најранијим византијским и српским изворима река Дрина била је граница унутарњих земаља Србије, односно међаш Босне „од остатка Србије”.³² Ако прихватамо тезу да је читава Српска црква епархијски организована у складу са „земљама”, и да су Драгутинове области (1284–1316) Браничева добиле Браничевску, а сремске/мачевске земље Мачванску епископију, морали би неупитно да закључимо да би земље Усора и Соли једине биле „кажњене”, неорганизацијом сопствене епископије. То никако не би ишло у прилог смислу црквене политике краља која се у Босни борила са бабунском јереси. Већи број епископија олакшавао би пацификацију *сремске краљевине* и омогућавао употпуњеност црквене организације. Будући да су се територије српских средњовековних епархија углавном поклапале са „земљама”,³³ хипотетички епископију „босанску” треба тражити западно од Дрине и неопходно је узети у обзир низ чињеница. Прва је да су Усора и Соли биле самостални територијални ентитети које су по логици других земаља Драгутинове области потребовале своју епископију. Међутим, на основу титуле епископа Василија, видимо да назив његове епископије није укључивао титулу Усоре и Соли, већ термина Босне. Поставља се питање због чега је то тако? Више је потенцијалних одговора. Први од њих могао би бити у томе што се за усорско-солске земље понекад користио и назив Босне, још и пре њихове инкорпорације у државу и титулу Котроманића.³⁴ Други је

²⁹ Мошин, „Сербская редакция синодика”, 304; ср. К. Митровић, М. Копривица, н. д., 7–8.

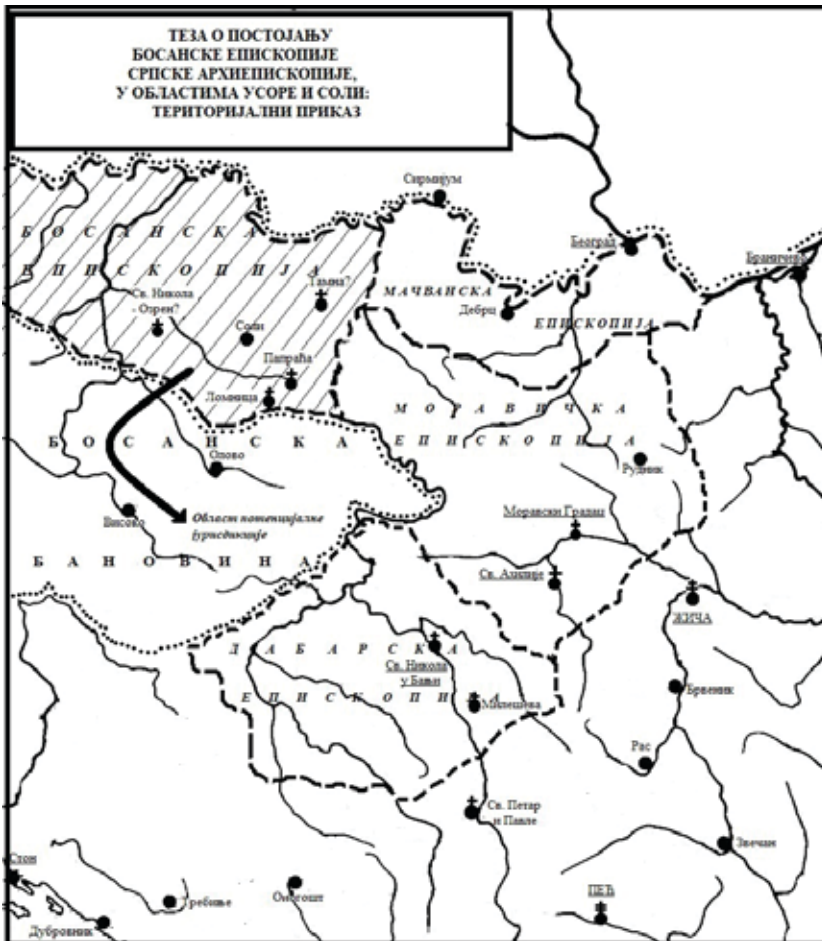
³⁰ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам Србије, Босне и Дубровника, Књ. I, 1186–1321*, прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик, Београд 2011, 474, 542; К. Митровић, М. Копривица, н. д., 8–10.

³¹ К. Митровић, М. Копривица, н. д., 10.

³² Ј. Мргић, *Северна Босна*, 77 (вид. напомену 139).

³³ Ј. Мргић, исто; В. Алексић, М. Копривица, н. д., 61. Дрина је била природна граница између земаља Соли и Мачве. Видети: Драгана Лазаревић, „Територија краља Драгутина”, *Гласник Историјског архива Ваљева*, 25 (1990), 16.

³⁴ У контексту Драгутинове владавине северном Босном, постсредњовековни српски родослови краља називају владарем „усорске земље” (Љубомир Стојановић, *Сјари српски родослови и лейдојиси*, Књ. XVI, Српска краљевска академија, Сремски Карловци 1927, 30–31, 50), док је његов савременик Данило II назива „босанском земљом” (*Животи краљева и архиепископа српских, Архиепископ Данило и друји*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 41). Краљев северни део Босне назвао је *Босном* и папа Никола IV. Пре краљеве владавине, у XIII веку

Прилој 4. Усора и Соли у Босанској епископији (Извор: Ауторско дело)

потенцијални разлог у томе што је Епископија из Усоре и Соли била назначена да јурисдикцију протеже на целу Босну, укључујући и поседе Немањића и босанских банава. Таква претпоставка не би била без основа када се узму у обзир прилике које је омогућавао брак Драгутинове кћери Јелисавете са Стефаном I Котроманићем. Трећа је могућност јурисдикцијске противтеже. Наиме, Драгутин је поставио епископа у Мачву као противтежу римокатоличком бискупу Сирмијума.³⁵ У том контексту будући да је посто-

у титулама владара „Маргаритиног мираза”, Ане Михаиловић, Беле Ростисављевића и краљице Јелисавете под насловом *Босне* подразумевала се владавина Усором и Соли (Видети: Ј. Мргић, *Северна Босна*, 59–61; Ј. Мргић, „Жупе и насеља ’земље’ Усоре”, 31–33.

³⁵ У Мачви је у време Драгутина јурисдикцију вршио сремски бискуп (Đorđe Bubalo, Katarina Mitrović, Radmila Radić, *Jurisdikcija katoličke crkve u Sremu*, Službeni glasnik, Beograd 2010, 59).

јала Босанска бискупија у Ђакову са јурисдикцијом у Усори и Соли, можда је као противтежа њој успостављена Босанска епископија? Она би имала крштењске задатке у покрштавању бабуна и добила би друштвена права званичне Цркве. У том смислу интересантне су жалбе римокатоличког клера папи. Жалба калочког надбискупа коме је босански бискуп био суфраган, казује да је краљ Драгутин присвојио „нека добра и права његове Цркве”.³⁶ Хипотетички то је могло бити условљено тиме што је православна Босанска епископија задобила одређена права. Друга жалба нунција Руфина за време Стефана II Котроманића (1317–1320), дакле пар година после Драгутина, казује да се у Босанској бискупији не може добити убирање десетка јер је *близу шизмајџика и да је скоро разорена*.³⁷ Вероватно Бискупија није разорена у физичком смислу, већ се ради о духовном или материјалном контексту. Да ли су нарушена права која се помињу у ствари питања имовинског, новчаног, или каквог другог статуса? – Евидентно је Босанска бискупија добила алтернативну црквену организацију коју нема логике тражити међу бабунима. Из друге жалбе види се да је црквени десетак неко други прибирао и намеће се једини логични закључак да је то православна епископија. Упоредно постојање Босанске бискупије и Босанске епископије одговорило би на питање зашто је мисија против јеретика укључивала и римокатоличку и православну акцију. Соловјев је мислио да се краљ обратио за помоћ папи у борби против бабуна, након што српска православна мисија није имала нарочитог успеха.³⁸ Међутим, ако су Усора и Соли имале двоструку црквену јурисдикцију, лако би се објаснила истовремена антибабунска мисија, и папе и српског архиепископа.

РЕВАЛОРИЗАЦИЈА УГОВОРА У МЛЕЦИМА 1293. ГОДИНЕ – ЈЕДНО РАЗУМЕВАЊЕ ПОМЕНА *ВАСИЛИЈА ЕПИСКОПА БОСАНСКОГ*

Чији је епископ Василије? Ако је римокатолички бискуп, онда теза о постојању српске, православне Босанске епископије губи једини писмени извор на који се позива. Ако је Василије био православни епископ³⁹ – сходно нашем претходном разматрању – тешко да његово име можемо везати и за једну српску епископију, укључујући и популарну у историографији *мачванску тјезу*. Дакле, ревалоризацију помена епископа Василија започињемо потрагом за његовим верским идентитетом, тј. црквеном припадношћу. Обично су поменути српски историчари казивали да је само име Василија типич-

³⁶ “... pro eo quod nobilis vir Stephanus, qui Rex Servie in illis partibus nuncupatur, ad bona et iura dictarum ecclesiarum improvidas manus extendens...”, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I (Ab Honorio PP. III. usque ad Clementum PP. VI. 1216–1352)*, ed. Augustin Theiner, Romae 1859, 442. упор. Д. Драгојловић, н. д., 71.

³⁷ “In civitate et diocesi Boxinensi. Nichil vacavit, quod ascenderet ultra 6. marchas, facta super hoc pluries inquisitione diligenti, quia illa civitas et diocesis eius sunt prope scismaticos et sunt quasi destructe”, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Vol. VIII, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1910, 473.

³⁸ А. Solovjev, н. д., 79.

³⁹ Код Санудовог, најстаријег текста, стоји “episcopo”, а доцнији текстови израз претварају у “vescovo” (А. Фостиков, Н. Исаиловић, н. д., 33).

но источној/православној традицији. – Опет, и римокатолици су признавали светитеље са именом Василије (*Bassilio*, Базилије) и оно се може наћи код римокатоличке јерархије у српским земљама.⁴⁰ Потрага за идентитетом епископа најпре нас упућује на свештеника који је сачинио *Уговоре зарука*.

Краљев свешћеник Брајко

Са епископом Василијем у Млецима, појављује се и свештеник који се у латинским изворима помиње као *Abrasico*, *Abracito*, *Abavisto*.⁴¹ На први поглед на основу самог имена би могли рећи да је латинско/римокатоличко. Међутим, иако је изгубљен оригинал српског уговора, код Сануда чији је текст најстарији, проналазимо да је име свештеника латинизовани облик српског имена Братко.⁴² Фостиков и Исаиловић дају текст и превод: “Questo ha scritto Bratico prete dil dicto s(ign)or re Stephano nel anno dela nativita dil S(ign)or 1293, indictione VIa. Del mexe di avosto nel vigesimo quarto. – Ово је написао Братко, свештеник реченога господина краља Стефана, године од рођења Господњег 1293, индикта шестог, месеца августа, на 24. дан”.⁴³ Евидентно је да је Братко као дворски свештеник и писар, високо образована личност од краљевог поверења, али, извор нам не открива да је он само као образован човек, просто, у мисији, у служби краља. Он себе, заправо, представља *свешћеником краља*, дакле, открива духовну релацију између себе и краља Драгутина. У вези с тим, и црквена идентификација свештеника Братка може да се закључи на основу краљеве верске политике. Дакле, не само да име Братко даје звучност источне црквене праксе, већ треба имати на уму да краљ Драгутин, у својој владавини, никада није био римокатолик, да се замонашио у православљу, и да се краљевом владавином утврђивало православље у његовим, новим територијама.⁴⁴ На основу духовничке релације, јасно је да је краљев свештеник могао бити само православни презвитер. Његово име је световно, с тога, не можемо га везати за монашки амбијент манастира. С друге стране, Братко као учен писар, *краљев свешћеник*, највероватније, није сеоски или варошки свештенослужитељ, већ презвитер-ка-

⁴⁰ У контексту XI/XII века Мавро Орбин помиње да је постојао бискуп „у Свачу Базилије” (Мавро Орбин, *Краљевсѣво Словена*, Српска књижевна задруга, Београд 1968, 18). Цитирајући ову библиографску јединицу и њено место, Сима Ћирковић наводи Базилија као „Василије, епископ босански”, иако је у тексту Орбина наведен Владислав као босански, а Василије (Базилије) као свачки бискуп (Видети: С. Ћирковић, „Василије, епископ босански (?), крај XI в. – Босна, после 1142)”, *Српски биографски речник*, 2, В–Г, Матица српска, Нови Сад 2006, 54).

⁴¹ А. Фостиков, Н. Исаиловић, н. д., 37 (нап. 95). Станојевић је његово име превео као Аврам, али је оставио упитним превод („Ovo je pisao Avram (?) svećenik spomenutoga kralja Stevana godine od rođenja Hristova 1293., indikta šestoga, mjeseca avgusta 24. dan”) (S. Stanojević, „Bračni ugovor”, 69).

⁴² Приметно је да *Брајко* подсећа на име *Врајко*, које се среће међу српском властелом.

⁴³ *Instrumento di matrimonio* [Уговор о веридби], 37–38. Превод имена из Нардијевог текста као *Брајко*, наводи и Митић: “Questo ha scritto Abracito Prete del detto Re Stefano nell’ anno del Signore 1293, Ind.- 6., mese di Agosto, nel di’ 24. – Ово је написао Братко, свештеник поменутог краља Стефана, Господње године 1293, индикта шестог, 24. дана августа месеца”, *Instrumento di matrimonio* [Уговор о браку], 27–28.

⁴⁴ Н. Цвитковац, н. д., 355–371.

пелан краљевог двора.⁴⁵ Када би знали који је двор у питању сазнали би и чије је епископије Братко био клирик. Знамо да је Драгутинов главни двор био у Дебрцу у Мачви, а да је поседовао и летњи двор у Београду.⁴⁶ Опет, треба се подсетити да су и земља Усора и земља Соли имале своје стоне градове. Прва два града била су у јурисдикцији Мачванске, а потоња два била би у јурисдикцији потенцијалне Босанске епископије.⁴⁷ Документ уговора који је сачинио свештеник Братко, открива интитулацијом да је с њим у Венецији, као сапутник и вођа посланства српског краља био, не мачвански већ, *ејиској босански*.

Ејиској босански као вазал и служийељ

Уговор у Млечима о себи открива још две чињенице које захтевају анализу. Наиме, на основу Станојевићевог превода о епископу сазнајемо да је он и краљев „поданик и слуга”. Код Пилиповића налазимо превод „дужник и слуга”.⁴⁸ Коначно, Фостиков, Исаиловић и Митић исправили су читање Санудовог и Нардијевог текста у „вазал и слуга”. Српски термин *вазал* – који је претходно преведен са „дужник”,⁴⁹ – идентичан је оригиналу, и на основу његове анализе можемо да реконструирамо више информација о епископу. Вазал (код Сануда *vacel*; код Нардија *vasallo*) укључује термин дужника и слуге у себи, али – у средњовековном духу – истовремено имплицира феудални однос између поменутог епископа и краља. Вазал означава слугу чији се феуд или можда црквени посед налази у држави именованог господара.⁵⁰ Епископ Василије, будући вазал, за краља је везан територијално или кроз земљишни посед. Он је као *servitor* (*слуџа, служийељ*) и особа од поверења. Појам вазала није искључиво означавао војног поданика владару

⁴⁵ Изнесена је претпоставка да је Братко био духовник-исповедник краља Драгутина (Вид.: А. Фостиков, Н. Исаиловић, н. д., 30–31). Међутим, примарног краљевог духовника највероватније треба тражити у лику монаха Атанасија, самог архиепископа Данила II, као и Галактиона, монаха из Свете Земље (Вид.: Владимир Алексић, Војислав Живковић, „Политичка и црквена позадина монашења краља Драгутина”, *Црквене студије*, 18 (2021), 245.

⁴⁶ Д. Лазаревић, н. д., 15.

⁴⁷ Седиште „земље” Соли била је Сол (данашња Тузла), а највероватнији центар Усоре био је Тешањ (Вид.: Ј. Мргић, „Жупе и насеља ’земље’ Усоре”, 28). Ћ. Јанковић изнео је мишљење да је седиште *босанској ејиској* највероватније било у области око ушћа реке Усоре у Босну (Ћ. Јанковић, н. д., 270), што је иначе у близини данашњег Тешња. (О Соли: Ј. Мргић, *Северна Босна*, 51). Постоје мишљења историчара да је један од осам првосрпских градова, које спомиње Порфиригенит, и Тешањ као Δεονίך, Десник (*Византијски извори за историју народа Јуџославије*, Том II, уред. Георгије Острогорски, Византолошки институт САН, Београд 1959, 8–59, нап. 204; Dejan Bulić, “The Fortifications of the Late Antiquity and the Early Byzantine period on the later territory of the South-Slavic principalities, and Their Re-occupation”, *The World of the Slavs – Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries AD)*, ed. Srđan Rudić, Institute of History, Belgrade 2013, 156; Предраг Коматина, *Константијин Порфириогенит и рана историја Јужних Словена*, Византолошки институт САНУ, Београд 2021, 275, нап. 1506).

⁴⁸ Р. Пилиповић, н. д., 538.

⁴⁹ *Дужник* (онај који дугује некоме нешто или који је задужен за нешто) (Вид.: *Речник српској језика*, Измењено и поправљено издање, уред. Мирослав Николић, Матица српска, Нови Сад 2011, 315.

⁵⁰ За појам вазала у средњовековљу и значење код нас (Вид.: Jan Frederik Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, E. J. Brill, Leiden–Boston 1976, 1061–1063; *Речник српској језика*, 120).

већ и територијалног поданика одређене области који изнад себе признаје сизерена. У том кључу вазал је можда могао бити и онај који управља метохијом или уопштено црквено-земљишним поседом у домену владара.⁵¹ Ово умањује могућност претпоставке да је у питању босански бискуп из Ђакова које је било ван Драгутиновог поседа. Услед територијалног јаза бискуп из Ђакова није могао бити вазал *сремском краљу*, па самим тим ни *служити* ње. Осим тога, у историографији је позната чињеница да у сачуваном диптиху имена босанских бискупа у Ђакову уопште не налазимо име Василија (*Vasilio*).⁵² С тим би и закључили одговор, да је Василије као епископ био српски и православни.

* * *

Прихватајући аутентичност термина *босански* у титули епископа и његову православност долазимо до коначног питања, да ли је могуће претпоставити постојање Босанске епископије, Српске архиепископије? Сумирано: а) име Василије звучи ближе источној традицији; б) тадашњи бискуп босански је Тома, а име Василија не налазимо у диптиху бискупије; в) православни свештеник Братко записао је формулу интитулације епископа; г) помен епископа Василија као православног јерарха онемогућава његово повезивање са суседним српским епископијама. До таквог закључка можемо доћи не само на основу тога што се име Василија не помиње у сачуваним диптисима суседних епископија (Мачванске, Дабарске, Моравичке), већ што и помен епископа уједно представља његову интитулацију. Тај моменат је,

⁵¹ Узимајући у обзир ондашње обичаје у Србији, постојала су епископска властелинства, па би у том смислу, српски епископ могао бити властелин (*vasallo*). Немањићи су даривали епископијама и манастирима читаве области са селима и кметовима у складу са западњачким феудалним, али, и византијским задужбинарским обичајима. За примере и моделе српских епископских властелинстава видети: М. Јанковић, н. д., 101–131. Даривале су се метохије најчешће манастирима који су били седишта епископија. Ако је такав био случај са „вазалством” епископа Василија, његово епархијско седиште могли би тражити и у неком од манастира немањићке традиције у областима североисточне Босне.

⁵² Седиште и црквени живот Босанске бискупије прешли су у Ђаково у Славонију (од 1250), која није спадала у оквир Драгутинове земље. Босански бискупи у Ђакову између 1250. и 1316. г. били су: Понса, Роланд, Тома, Никола, Гргур, Гискард (Вид.: Ive Mažuran, „Ђаково и Bosansko-đakovačka biskupija od 1239. do 1536. godine”, *Diacovensia: Teološki prilozi*, Vol. 3, No. 1 (1995), 108–113; упор. И. Коматина, н. д., 386 и Прилог бр. 5 – Босанска епископија /Листа босанских бискупа из Ђакова/). Теза о томе да је епископ Василије био у ствари богумил – у јеку Драгутинових прогона „јеретика”, ради чега је сарађивао и са папом – не чини се основаном и вредном разматрања. Ипак, примера ради, навешћемо такво мишљење, чији је представник Амброзије Бенковић. Он епископа Василија није сматрао за римокатоличког али ни православног. Како је име епископа – Василије, било својствено источном обреду, Амброзије каже да нема „katoličke biskupije грчког обрета”, – па је зато Василије био обраћени патаренски *gjeg*, јер су они своју цркву звали *босанском* (Ambrozije Benković, *Tuzlansko područje negda i sada, s posebnim obzirom na vjerske prilike*, Jakov Benković, Županija-Ђаково 1971, 50). Јасне су нелогичности – ако је обраћени дјед – ко му је дао титулу епископа? У шта се преобратио ако није сада православни или римокатолички епископ? Како преобраћеник може да се позива на потенцијално некадашње богумилско достојанство и титулу епископа и да се званично њоме потписује, а притом још да се уговором у Венецији куње у име „душе” српског краља Драгутина који је прогонио ову јерес уз садејство како српског клира тако и фрањевачког клера?

чини се, често био занемариван. Пред њим се нашао и Алекса Ивић када је у списку српских епископија убројио на уникатан начин и „епископа Василија код краља Драгутина”, тј. прихватио је његово постојање као српског православног „босанског” епископа, али није се усудио да на основу његовог помена прихвати и постојање Босанске епископије. Слично овом, интересантан је коментар Ј. Мргић. Постојање епископа Василија као српског архијереја она доводи у везу са извештајем Данила II о искорењивању босанских јеретика, а у контексту деловања српских епархијских епископа у Драгутиновим земљама; „Поред постојања посебног српског јерарха западно од Дрине, претпоставља се да је активну улогу у покрштавању присталица босанске цркве имала и новоосновања Мачванска (Београдска) епископија, уз Моравичку и Дабарску.”⁵³ Ово мишљење је изразито важно за наше разматрање. На основу њега можемо закључити низ судова. Први је да је епископ Василије српски јерарх који делује западно од Дрине у Драгутиновим земљама, при чему има крштењски задатак. Даље, он није идентичан са епископима неке од поменутих, суседних епархија. Дакле, могли би тумачити да епископ Василије стоји на челу црквене организације која постоји и делује крштењско-мисионарски у усорско-солским земљама, али иако нам је познато име њеног архијереја ми не знамо њено име. Међутим, поставља се питање да ли је тако? Да помен епископа Василија није истовремено пропраћен његовом титулом назив епископије би заиста остао непознат. Међутим, то није случај, јер – поновићемо – сам помен окарактерисан је титулом *епископ босански*. Да није тако епископ Василије би се могао везати за било који кутак Драгутинових поседа 1293. године. У том смислу, Цвитковац каже да је у изворној грађи потврђен Василије као *епископ босански*, али не и у историографији која оспорава „постојање било какве званичне црквене организације под патронатом Српске православне цркве на простору северне Босне у Драгутиново време”. Даље казује – „придев ’босански’ који стоји уз Василијево име, не мора га стриктно квалификовати за епископа са подручја Босне. Сама чињеница да се среће у најближим круговима око Драгутина и његовог сина, заједно са овим придевом, врло јасно упућује на његову улогу – мисионарски рад у Босни”.⁵⁴ Дакле, Цвитковац „јурисдикцијски проблем”, Василија решава тако што наставља историографско негирање постојања посебне епархије у Босни, а прихваћа да епископ у тој области делује мисионарски. Међутим, у светлу православне црквено-канонске организације то просто није могуће. Наиме, Усора и Соли не могу бити „брисани простор”, јурисдикције, како мисионарске, тако и било које врсте. У том смислу, Василије није могао деловати „мисионарски”, на босанским територијама краља Драгутина ако није имао јурисдикцију над њима, тј. ако су оне биле подручне другом српском епископу.⁵⁵ Опет, ако прихватимо да је мисионарски

⁵³ Ј. Мргић, *Северна Босна*, 192.

⁵⁴ Н. Цвитковац, н. д., 366.

⁵⁵ У: *Свешћени канони Цркве*, прир. Атанасије Јевтић, Православни богословски факултет, Манастир Тврдош и епархије СПЦ, Београд 2005, вид. каноне: 35. Апостолског сабора (стр. 45–46); 2. Другог васељенског сабора (стр. 86–87); 8. Трећег васељенског сабора (стр. 98–99); 120. Картагинског помесног сабора (стр. 381).

деловао западно од Дрине онда му је јурисдикција над тим областима додељена од стране архиепископа српског.⁵⁶ Коначно, преговарајући женидбу престолонаследника у Млецима, Василије се није могао тек тако, узгред, интитулисати епископом *босанским*, ако то и није био званични назив његове епископије, јер титула епископа открива назив епископије, и обратно.⁵⁷ У том контексту питање девоције „по милости Божијој”, којом се именује Василије, кључна је за разумевање енигме о постојању Босанске епископије. Овде је умесно навести формулу која и данас има место у богослужбеном предању Српске цркве. Наиме, у *Чину доксолоџије*, или пре *Трисвештој* на *Архијерејској литургији*, ђакон(и) проузносе многољетствије епископу. Формула многољетствија открива да је управа над епархијом њеном епископу богомдана и литургијска реалност. Текст формуле из српско-византијског богослужбеног предања проузноси се епископу епархије на овај начин: „Пресвештеном и високодостојном, Господину (*име*), милошћу Божијом православном Епископу (*назив епископске катедре*), многе године!”⁵⁸ Формула девоције није ограничена само на богослужење, већ се њоме одувек потписују епархијски архијереји, наводећи своју званичну титулу која исходи из назива епархије. Тако не без разлога у помену из 1293. проналазимо формулу „Василије, по милости Божијој, епископ босански”.⁵⁹ У светлу прихватања аутентичности превода, јасно је да се епископ Василије није имао право називати *босанским* – ако то заиста није био. С друге стране, ако се епископ није именовао као мачвански/београдски, дабарски или моравички – а није [sic!] – онда његов помен не можемо везати за појмове претходно поменутих епископија, јер би евентуално, морали сматрати да је нека од њих, 1293. носила назив *босанска*. Следствено, ако прихватамо да је Василије био православно епископ српски – онда је неопходно прихватити и назив епископије на основу титуле епископа. Будући да је помен епископа 1293. јединствен, ову годину би могли узети као најкаснији *terminus a quo* постојања *Босанске епископије*.

⁵⁶ Види 98. канон *Карфајинској њомесној сабора* о успостављању нове епископије од стране предстојатеља помесне Цркве и њеног сабора епископа (*Исџо*, 369).

⁵⁷ Епископ једне православне епархије може да се интитулише само њеним званичним називом који признаје, или још прецизније речено – оснива, утврђује – по потреби – мења или ликвидира надлежна помесна православна Црква – што је у овом случају Српска архиепископија (њен архиепископ са сабором архијереја српских земаља). Будући да је документ писао дворски свештеник, тешко је замислити да би себи дозволио да епископа интитулише у међународном документу потенцијално незваничним називом његове епархије, а при томе да присутни епископ то потврди.

⁵⁸ *Чиновник Архијерејској служења*, прир. епископ жички Хризостом, Манастир Жича, Краљево 2006, 46.

⁵⁹ *ор. cit.* упор. интитулације српских архиепископа: *Зборник средњовековних ћириличких њовеља и џисама Србије, Босне и Дубровника, Књ. I, 1186–1321*, прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик, Београд 2011, 117, 128, 233, 449, 475. Такође, упор. временски блиску формулу титулације епископа зетског Неофита (1269) (Љубомир Стојановић, *Сџари срџски зајиси и најџиси*, књ. I, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1902, 11). Интересантно је то да *Уговор брака* као сведоке помиње и присутне римокатоличке бискупе Трста, Брикција и фратра Ђакома, изабраног бискупа Крита, а да документ њихове титуле наводи без девоције, „по милости Божијој” (Вид.: *Instrumento di matrimonio* [Уговор о веридби], 37).

КРАТАК ЖИВОТНИ ВЕК ЕПИСКОПИЈЕ КАО МОГУЋИ РАЗЛОГ УПИТНОСТИ ЊЕНОГ ПОСТОЈАЊА

Недостатак информација о потенцијалној судбини живота Босанске епископије после смрти Драгутина 1316. свакако је везан за турбулентне политичке прилике. Његове земље је запосео Милутин, а сина му Владислава затворио у притвор. Уз помоћ Младена Шубића и Стефана II Котроманића, угарски краљ Карло Роберт спречио је Милутина да трајно овлада некадашњим Драгутиновим поседима у Босни. На овим територијама је коначну власт успоставио Стефан II Котроманић.⁶⁰ Он је водио агресивну верску политику према римокатолицима и православнима у Хуму и Босни због чега су макарски бискуп и хумски епископ морали да преместе своја административна седишта.⁶¹ У том смислу логично би било за претпоставити да су и попуњавање катедре Епископије босанске и црквени живот уопште били онемогућени. Могуће да је то спречавала угарска власт, или иницијатива Стефана II Котроманића ради потенцијалног утицаја српске државе и краља Милутина. У том случају, Епископија босанска физички није могла да функционише, а над верницима би администрацију вероватно преузео неки од суседних српских епископа. Такве ванредне околности објасниле би зашто после епископа Василија нема имена нових епископа. Када је Твртко I Котроманић завладао облашћу Дабра, највероватније је да је дабарском митрополиту подарио јурисдикцију над читавом Босном.⁶² У том смислу не би чудило да је Дабарска епархија територијалним проширењем на Босанску бановину усвојила успомену на Босанску епископију из ере Драгутина, па се тако временом рађа име *Миџројолија дабробосанска*?⁶³ Тако би се наслов босанског епископа и успомена на његову епископију инкорпорирала у титулу дабробосанских митрополита. На концу, остаје питање – зашто Босанске епископије нема у Милутиновим листама епископија? У том контексту овде ћемо се осврнути на мишљење Коматине која казује да се листа српских епископија коначно усталила и дефинисала под Милутином, али после Драгутинове смрти и насилне деобе његових земаља. Наиме, епархије Браничевска и Мачванска нашле су своје место у листама српских епископија тек од 1317–1321.⁶⁴ Релевантност помена нових епископија на основу епископских листа долази од 1317. године, дакле, после смрти Драгутина, након што су Усора и Соли припале Шубићима и Котроманићима. Опет, то не искључује могућност постојања Босанске епископије најраније од 1293. па до 1316. године, када је *сремски краљ* суверено спроводио православну верску полити-

⁶⁰ Јованка Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Српска књижевна задруга, Београд 1967, 68–70.

⁶¹ Д. Драгојловић, н. д., 73; упор.: Иво Андрић, *Развој духовној живоји у Босни ѿо уишцајем џурске владавине*, Просвета, Београд 1995, 15.

⁶² Р. Грујић, *Православна српска црква*, 41–42; И. Андрић, н. д., 15.

⁶³ Упор.: А. Гавриловић, н. д., 115.

⁶⁴ И. Коматина, н. д., 374–375. За пример краткотрајног живота основане, затим, и укинуте епископије у доба Мулутина видети Бањску епископију (А. Ивић, „Грађа за историју Српске цркве”, 208; Драгана Јањић, „Бањска епископија и разлози њеног оснивања”, *Бацићина*, 27 (2008), 103–114.

ку у којој је вероватно и Босанска епископија Српске архиепископије имала своје место. Сасвим је јасно да Шубићи и Котроманићи нису дозволили њен даљи живот после 1316. године, пре свега због утицаја српске цркве и државе. На тај начин дугорочно гледано епископије Мачванска и Браничевска наставиле су своје постојање јер су остале у оквирима српске земље, док је Босанска епископија, релативно брзо нестала, подсећајући судбином на краткотрајни век Бањске епископије.

* * *

Помен *епископа босанског Василија* у млетачким изворима анализиран је у српској историографији више од једног века. Објављивани су текстови извора и њихови преводи на српски језик. Већина српских историчара је афирмативно прихватила да се помен епископа односи на српског православног епископа који је деловао у делу Босне којим је управљао краљ Драгутин. С друге стране, већина историчара није заступала тезу о постојању Босанске епископије, чије би постојање имплицирала титула Василија, као *босанског епископа*. У српској историографији могу се наћи тезе о дабарској, моравичкој или мачванској јурисдикцији над Усором и Соли. При компарацији теза неопходно је узети у обзир територијални аргумент по коме је црквена организација епископија пратила државну организацију српских „земаља”. У том контексту треба имати на уму да су Усора и Соли били посебни политичко-територијални идентитети за које би логика ствари подразумевала оснивање посебне епископије, особито када се има у виду Драгутинова верска борба против бабунске јереси. Такође, име епископа Василија не налазимо у сачуваним диптисима суседних епископија. Ако прихватимо да је термин *босански* у млетачким изворима аутентичан и да се односи на српског православног епископа неопходно је препознати и аутентичност интитулације са девоцијом. Будући да је помен *босанског епископа Василија* посведочен као титула са девоцијом он истовремено имплицира епископску катедру, односно постојање назива епископије *Босанска* коју добијамо на основу титуле епископа. Сходно анализи теза јурисдикције и ревалоризације помена епископа Василија, у контексту његове интитулације можемо претпоставити постојање Босанске епископије Српске архиепископије. Недостатак доцнијег помена Епископије највероватније стоји у вези са њеним краткотрајним животом који је био условљен српским губитком Усоре и Соли услед угарско-босанске акције против краља Милутина.

SLAVIŠA TUBIN, Ma
Eparchy of Zvornik and Tuzla
Patrijarh Pavle Str. 40,
Bijeljina, The Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina
E-mail: slavisa.tubin91@gmail.com

ON THE EXISTENCE OF THE DIOCESE OF BOSNIA OF THE SERBIAN ARCHBISHOPRIC

SUMMARY: A special issue of Serbian historiography is the existence of the Bosnian Bishopric, of the Serbian Archbishopric during the reign of Stefan Dragutin (1284–1316) in northeastern Bosnia. Venetian sources for the year 1293 testify that the Bosnian Bishop Vasilije (Basilio) came to Venice as an emissary of King Dragutin. For more than a century this source has been published, translated and analyzed in historiography. Most Serbian historians considered the aforementioned Bishop to be a Serbian Orthodox bishop, but there was no consensus when it came to the identification of his Bishopric. Some of the historians believed that the mention of the Bosnian Bishop does not refer to the Bosnian Bishopric, but to one of the neighboring Serbian dioceses, such as the Eparchy of Mačva, Eparchy of Dabar or Eparchy of Moravica. Using the historical-critical and comparative-analytical method, this paper deals with the hypothetical church jurisdiction over the areas of northeastern Bosnia (Usora and Soli) at the time of Stefan Dragutin. In its appendices, this paper uses cartographic argumentation and reevaluation of the mention of Bishop Vasilije, with the aim of answering the question about the potential existence of the Bosnian Bishopric of Serbian Archbishopric. Based on a comparison of sources, it is possible to accept the authenticity of the mention of Bosnian Bishop Vasilije, and based on his title, it is possible to assume the existence of the bishop's chair within the jurisdiction of the Serbian Church. Since the mention from 1293 is the only evidence of the existence of the Diocese, its short-lived nature can be explained by the complex historical circumstances that occurred after the death of King Dragutin (1316). The areas of Usora and Soli were taken over by the Hungarian and Bosnian rulers who made it impossible for the Diocese of Bosnia to function, but its lifespan could at least last from 1293 to 1316.

KEY WORDS: Bishopric of Bosnia; Serbian Archbishopric; Serbian Church; Stefan Dragutin; Nemanjić dynasty; Diocese of Zvornik and Tuzla.

Мср ДРАГАНА ЛАЗИЋ СТОЈКОВИЋ, истраживач-сарадник
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Катедра за историју
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
Е-адреса: dragana.lazic.stojkovic@ff.uns.ac.rs

ШАБАЧКА МУКАТА КАО ОЦАКЛУК ЛОКАЛНЕ ВОЈСКЕ (*YERLİ KULU*) (1742–1761)

САЖЕТАК: У овом раду изложени су резултати истраживања о убирању и расподели прихода Централне државне благајне са простора нахија Шабац, Горња и Доња Мачва (Шабачки кадилук) које су припадале Зворничком санцаку, те последице овог убирања на рају. Право на убирање прихода Централне државне благајне обично је давано у доживотни закуп. У раду ће бити разматран период од 1742. до 1761. године када је право на убирање прихода дато зворничком капетану Ибрахим-аги и његовом брату Алији. Један део прихода који је убиран из поменутих нахија био је одређен за финансирање локалне (јерлијске) војске у тврђавама Зворничког санцака, која је била у надлежности зворничког капетана и београдског мухафиза-везира. Капетан и везир имали су обавезу да организују администрацију која би за њих сакупљала дажбине у име средстава која су одређена за исплату дневница војсци која је била у њиховој надлежности. У поменутом периоду право на убирање дажбина, на истој територији било је додељено двома администрацијама, што је имало далекосежне последице по рају. Циљ истраживања је да се прикаже улога капетана као закупца права на убирање прихода, допринесе истраживањима о финансирању локалне војске у Зворничком санцаку и употпуне досадашња знања о утицају рада две дажбинске администрације на рају која је живела на простору Кадилука Шабац, средином XVIII века. Резултати приказани у раду заснивају се на анализи докумената османске провенијенције из различитих фондова Османског архива у Истанбулу и прате сва досадашња истраживања о убирању дажбина са простора поменутих нахија од XVI до XVIII века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: XVIII век, Зворнички санцак, нахије Шабац, Горња Мачва, Доња Мачва, зворнички капетан Ибрахим-ага, београдски мухафиз-везир, муката, маликана, оцаклук

Истраживања спроведена с циљем расветљавања војно-управне организације Зворничког санџака у XVIII веку, указала су на раније непознате податке о начину прикупљања различитих врста дажбина на простору нахија Шабац, Горња и Доња Мачва. Дажбине које су биле приход Централне државне благајне прикупљане су посредством илтизам система (*iltizam*), односно давањем права на њихово убирање у закуп. Од више различитих дажбина био је формиран један закуп (*mukata'a*)¹, који је уступљен на доживотно право (*malikane*)² команданту јерлијске војске у Зворнику, капетану Ибрахим-аги и његовом брату Алији. Иако је капетану и његовом брату уступљено право доживотног закупа различитих дажбина са простора Шабачког кадилука, установљено је да они заправо нису убирали целокупан приход од закупа. Они су као закупци, сваке године убирали само онај део средстава који је одређен на име накнаде закупаца, док је остали износ средстава од закупа био одређен за финансирање појединих јерлијских јединица. Износ средстава који је издвојен из муката а који је одређен као укупан годишњи износ плата за одређену јединицу јерлијске војске или један одред (џемат), називао се оџаклук (*ocaklık*).³ Део средстава од маликане капетана Ибрахима и његовог брата Алије одређен је за дневнице јерлијске војске у Шапцу, а део за дневнице јерлијске војске у Зворнику и Теочаку. Дужност убирања прихода у износу дневница имала је сама војска и команда. У име јерлијске војске у Зворнику и Теочаку приход од дажбина убирала је администрација зворничког капетана Ибрахима, док је у име јерлијске војске у Шапцу приход сакупљала администрација београдског мухафиза-везира. У овом случају један од закупаца уједно је био и надлежан за прикупљање средстава у име јерлијских јединица под његовом командом.

Формирање маликане на простору Кадилука Шабац и уступање убирања дажбина капетану и његовом брату, као и одлука којој војној јединици

¹ Муката (*mukata'a*) – 1. закуп одређених добара, најчешће права на прикупљања одређених дажбина; 2. предмет закупа, финансијско-пореска категорија, територијално или финансијски дефинисана. М. Павловић, *Смедеревски санџак: 1739–1788: војно-административно уређење*, Матица српска, Нови Сад 2017, 240; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, Ankara 1986, 21.

² Маликана (*malikane*) – 1. приватно власништво, 2. дугорочан (најчешће доживотан) закуп права убирања дажбина после 1695. у Османском царству. М. Павловић, н. д., 237; Детаљније о маликани видети у: Özel Oktay, *The Collaps of the Rural Order in Ottoman Anatolia: Amasya 1576–1643*, Brill, Leiden–Boston 2016, 62–70; Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, University Press, Cambridge 2008, 231–236; Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde *Malikane* Sistemi”, *Iktisat Tarihi Semineri*, edc. Osman Okyar, Ünal Nalbantoğlu, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975, 236; Mehmet Genç, “A Comparative Study of the Life Term Tax Farming Data and the Volume of Commercial and Industrial Activities in the Ottoman Empire during the Second Half of the 18th Century”, *La Révolution industrielle dans le sud-est Européen-XIX si'ecle*, Institut d'Etudes Balkaniques, Musée National Polytechnique, Sofia 1976, 247; Rahmi Deniz Özbay, “17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikane Uygulamasına (1656–1658)”, *Uluslararası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı*, Yalova University & Istanbul University October 30th – November 1st, Istanbul 2009, 2108–2125.

³ Оџаклук (*ocaklık*) – 1. наслеђивање службе приликом додељивања тимара, одатле: оџаклук тимари, они код којих је право притежавања пренесено на рођаке ранијег притежваоца; 2. трансферна новчана средства, намењена за исплату плата јаничара или јерлија. М. Павловић, н. д., 242–243; Michael Robert Hickok, *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia*, Brill, Leiden – New York – Cologne 1997, 42–50.

ће бити додељен део прихода у оцаклук озваничено је 1742. године. Међутим, све до 1748. године забележено је да су и једна и друга администрација претендовале на исте врсте дажбина, због чега је раја трпела велику неправду. Истраживањем овог случаја откривени су бројни покушаји раје да путем жалби обавесте централну власт о непогодној ситуацији у којој су се нашли. У представкама раје поред жалби на незаконито понашање администрације изнете су и молбе да им се умање основни износи појединих дажбина. Султановим ферманом из 1747. године коначно је регулисано спорно питање о томе колико прихода од дажбина представници обе администрације имају право да убиру. Истраживање се у највећој мери односи на период када су право на закуп имали капетан Ибрахим и његов брат Алија, али су познати и спорадични подаци о каснијем периоду што је омогућило да се истражи економски положај становништва све до краја века.

ФОРМИРАЊЕ ШАБАЧКЕ МУКАТЕ

Након рата 1736–1739. године, Шабац и околина поново су припали Османском царству. Простор је прикључен Зворничком санцаку и територијално подељен на три нахије, Шабац, Горњу и Доњу Мачву.⁴ Један део прихода од дажбина које су убиране на простору ових нахија, а које нису остајале у локалној благајни или припадале тимарлијама и заимима⁵, водиле су се као приход благајни у Истанбулу. Приход са царског хаса (*hass-ı hümayun*)⁶ углавном је прослеђиван у султанову личну благајну (*hazine-i hassa*). Међутим, у случају прихода царског хаса са простора нахије Шабац дошло је до поделе прихода на три дела, тако да је сваки део прослеђиван у другу благајну. Један део прихода уписан је у Централну државну благајну (*hazine-i amire*), други део је прослеђиван у султанову личну благајну, док је трећи део припао благајни вакуфа (*hazine-i evkaf*).⁷ Сви приходи су сакупљани посредством илтизам система, односно давањем у закуп права на

⁴ Miroslav Pavlović, Dragana Lazić Stojković, “Asâkir-i Serhad – Guardians of the Empire in an Age of Uncertainty: The Ottoman Frontier on the Sava and Middle Danube in the 18th Century”, *Istraživanja, Journal of Historical Researches*, 33 (2022), 50.

⁵ Тимарлије (*timarli*) – 1. притежавалац тимара; 2. спахија који је притежавао тимар до 20.000 акчи; заим (*zaim*) – притежавалац тимара од 20.000 до 100.000 акчи. Припадници капикулу јединица у провинцији. Припадали су војном реду коњаника (*spahi*). Мирослав Павловић, *На ираници ислама. Свешћ османске евројске провинције у 18. веку*, Филозофски факултет, Нови Сад 2023, 249, 252.

⁶ Хас (*has, hassa, havas*) – приход султана и виших државних службеника у вредности вишој од 100.000 акчи годишње. Cengiz Orhonlu, Nejat Göyünç, “Has”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 16 C, Istanbul 1997, 268–270; О структури царског хаса на простору Зворничког санцака детаљније видети у: *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, prir. Adem Handžić, ANUBiH– SANU, Sarajevo 1986, 80–99.

⁷ Хазина (*hazine*) – благајна, ризница. 1. приватна благајна султана (*hazine-i hassa*); 2. приватна благајна османских функционера; 3. државна благајна (*hazine-i amire*); 4. ризница трансферисаних новчаних средстава између виших и нижих органа власти или из једне у другу провинцију или из једног у други локални извор. На локалном подручју хазина је најчешће синоним за приватне финансије везира, за разлику од институције дефтердара задужене за државне финансије (*defterdarlık*). М. Павловић, н. д., 228; Cengiz Orhonlu, “Hazine”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 17 C, İstanbul 1998, 130–133; Linda Darling, *Revenue*

убирање прихода путем лицитације.⁸ У приход са хаса убрајала се царина (*gümruk*)⁹ са скела на Сави код Шапца која је уписана као приход вакуфа¹⁰ нове царске библиотеке Махмуда I (1730–1754). Брига о приходу била је у надлежности мутевелије (*mütevelli*)¹¹ вакуфа. Међутим, приход је дат у закуп у склопу кладовске мукате заједно са приходом од десетине на уловљену рибу (*‘öşr-i balık*)¹² са простора Шабачке нахије.¹³ Тако је део прихода од кладовске мукате чији је део убиран са царског хаса уписан у вакуфску благајну. Приход од баждарине (*bac*)¹⁴ који је прикупљан са шабачког трга, а који се водио као приход са хаса, био је уписан у султанову личну благајну, а о његовом прикупљању бринуо је војвода¹⁵ царског хаса.¹⁶ Трећи део прихода који је убиран са царског хаса са простора Шабачке нахије чинио је приход од обрађених њива и напуштене обрадиве земље. Царска благајна се овог прихода одрекла у корист Централне државне благајне. Дажбине убиране са земље прикључене су преосталим, стандардним приходима Централне државне благајне убираним са простора нахија Шабац, Горња и Доња Мачва. Од обједињеног прихода формиран је јединствен закуп назван *шабачка муката* (*Böğürdelen mukataşı*). Поред прихода од обрађених њива и напуштене обрадиве земље са царског хаса, у шабачку мукату се убрајала и цизја сакупљана са простора Шабачког кадилука и приход убиран од дербендских села поменутих нахија.

Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560–1660, Brill, Leiden – New York – Keln 1996, 60–74.

⁸ Детаљније о систему закупа права на убирање прихода (*iltizam*) видети у: Mehmet Genç, “İltizam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22 С, İstanbul 2000, 154–158; М. Павловић, н. д., 188–191; Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI–XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003; Kate Fleet, “Tax-Farming in the Early Ottoman State”, *The Medieval History Journal*, 6 (2003), 249–258; Kornelija Jurin-Starčević, “Krajiške elite i izvori prihoda: Primjer Jadranskog zaleda u 16. i 17. stoljeću”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 55 (2006), 256–258.

⁹ Гумрук (*gümruk*) – царина; дажбина на робу која се увози или извози из једне државе у другу. Dušanka Bojanić Lukač, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast*, Istorijski institut, Beograd 1974, 142.

¹⁰ Вакуф (*vakıf*) – посед верских установа, задужбина; Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42 С, İstanbul 2012, 479–486.

¹¹ Мутевелија (*mütevelli*) – онај који брине о пословима вакуфа; Nazif Öztürk, “Mütevelli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32 С, İstanbul 2006, 217–220.

¹² Ушур на уловљену рибу (*‘öşr-i balık*) – десетина на уловљену рибу; М. Павловић, н. д., 245.

¹³ О мукати вакуфских добара видети у: Suraiya Faroqhi, “Vakif Administration in Sixteenth Century Konya: The Zaviye of Sadreddin-I Konevi”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVII/2, 164.

¹⁴ Баждарина (*bac*) – нешериятска дажбина која се плаћала на трговима Османског царства приликом купопродаје робе у великим количинама. D. Bojanić Lukač, н. д., 142.

¹⁵ Војвода (*voyvoda*) – титула словенског порекла. 1. средњовековни локални господари; 2. локални господари у османској Влашкој и Молдавији; 3. команданти јединица мартолоаса; 4. службеник, представник везира на његовом хасу задужен за прикупљање дажбина; 5. службеник, представник везира задужен за прикупљање дажбина на територији санџака у корист везира, посебно хазарије (*hazariyye*) и незаконитих обавеза (*tekâlif-i şakka*); 6. службеник, представник везира на локалном подручју, слично ингеренцијама мутеселима (*mütessesellim*). Мирослав Павловић, н. д., 255.

¹⁶ Радмила Тричковић, „Шабац и његова нахија од 1740. до 1804. године”, *Шабац у прошлости I*, ур. Станоје Филиповић, Историјски архив у Шапцу, Шабац 1970, 347–348, 352.

Према старом опширном дефтеру (*defter-i mufassal*)¹⁷ са допунама новим подацима чији се изводи помињу у дефтеру важних послова (*muhimme defteri*)¹⁸ из 1742/1743. године, познато је колико прихода од дажбина на име обрађених њива и напуштене земље је узимано са простора Шабачке нахије и осталих делова Зворничког санџака. Са царског хаса у овој нахији, од становника који су раније живели на земљи и сада се воде као повратници, још према старом дефтеру узимало се 163.906 акчи, док је од новонасељених узимано 187.200 акчи. Укупно 351.106 акчи.¹⁹ Тако је приход од 351.106 акчи био уписан као део прихода обједињеног у шабачку мукату. Поред овог прихода са царског хаса, у исти закуп односно шабачку мукату убрајао се приход сакупљан од дербенџија (*derbendci*). Дербенџијама је називано становништво које је живело у близини опасних деоница путева (*derbend*) или границе. Они су имали дужност да чувају дербенде од разбојника.²⁰ Током рата су имали улогу осматрача кретања непријатељске војске и о томе обавештавали команду најближе тврђаве.²¹ Због дужности које су имали, били су ослобођени плаћања џизје са харачом и испенце.²² Од дажбина, били су у обавези да дају накнаде за џифт (*resm-i çifti*), баштине и накнаде за беземљаше (*bennak*).²³ Укупан приход од дербенџија са простора Кадилука Шабац који се давао у

¹⁷ Није познато о којем опширном дефтеру је реч, али последњи познати опширни дефтер за Зворнички санџак настао је 1600. до 1604. године, па се претпоставља да се под старим дефтером подразумева овај дефтер. Детаљније о дефтеру видети у: Aladin Husić, „Gračanica i Sokol u opširnom popisu Zvorničkog sandžaka iz 1604. godine”, *Gračanički glasnik*, 20 (2005), 78–111; Опширни дефтер (*defter-i mufassal*) – опширни пописни дефтери, који су служили за попис дажбина на одређеној територији. У њима су бележена села и градови са именом сваког опорезованог становника, одређеним тачно наведеним дажбинама, са новчаним сумама који се прикупљају од сваке од њих и са укупном новчаном сумом за коју је дуговало свако село/град. Сумарним дефтерима територија санџака била је подељена на нахије, села и градове, затим касабе, паланке, вароши, махале и сл. Углавном су садржали канун односно кануннаму, као основу правног поретка у санџаку. М. Павловић, н. д., 221.

¹⁸ Мухиме дефтери (*mühimme defteri*) – дефтери важних послова. Регистар одлука Царског дивана, концепти свих издатих докумената, именовања на функцију, наређења, одговора на жалбе и молбе и сл. М. Павловић, н. д., 241.

¹⁹ Са тимара и зеамета у целом Зворничком санџаку, од раније насељеног становништва узимало се 716.400 акчи док је од новонасељених узимано 1.009.030 акчи. Укупно 1.725.340 акчи. У име обрађене земље и мезри са санџакбеговог хаса узимано је 99.900 акчи. ВОА. А. DVNS. МНМ. д. – Bab-ı Asafı, Divan-ı Hümayun. Mühimme deterleri, Defter No. 149, Hüküm No. 96.

²⁰ D. Војанић Лукаћ, н. д., 140; Адем Ханић, „Шабац и његова околина у XVI вијеку”, у: *Шабац у прошлости I*, ур. Станоје Филиповић, Историјски архив у Шапцу, Шабац 1970, 120–123, 131, 146, 161, 167, 171, 186, 243.

²¹ ВОА. А. DVNS. МНМ. д. 126/55; 126/56.

²² Џизја (*cizye*) – главарина, лични порез прикупљан од сваког пунолетног (14–74 година старости) и за рад способног немуслимана који има одговарајућу имовину која му доноси приходе; харач (*haraç, harac*) – шеријатске и обичајне дажбине у XVI веку подељене су на производе са земље (*haraç-ı mukaseme*) и годишњи трибут (*haraç-ı muvazzaf*). Од тада се све више харач поистовећује са џизјом (*cizye*), а десетак са ушуром (‘*öşr*’); испенца (*ispence*) – лична дажбина на додељени рајински џифт хришћанске раје господару земље, веома дуго у непромењеном износу од 25 акчи, коју су плаћали сви одрасли радно способни поданици; М. Павловић, н. д., 218, 227, 230.

²³ Накнада за џифт (*resm-i çifti*) – накнада на земљу, односно на рајински џифтлик, коју су плаћали муслимани, док су хришћани плаћали испенцу; баштина (*baştine*) – наследна селачка, рајинска земља довољна за издржавање једне породице. Рајински џифтлик додељен

закуп у овом периоду није познат, него су познати само у појединим деловима. Од дербенџија у Нахији Горња Мачва 1742/43. у име накнаде за баштине, чифт и бенак узимано је укупно 5.700 акчи док се од становништва из три дербендска села у Нахији Шабац 1748. године убирало 3.058 акчи.²⁴

Трећи део прихода државне благајне обједињен у шабачку мукату био је приход од цизје. Цизја је убрајана међу државне приходе убиране од свих мушких, за рад способних чланова немуслиманских породица, изузев оних који су били ангажовани у неким државним пословима или рату. Сакупљана је на основу дефтера цизје састављаног за сваки санџак посебно, а организација сакупљања дажбине вршена је на нивоу кадилука. Током XVI века централна администрација одређивала је као сакупљаче цизје припаднике људства шест одреда²⁵ из Истанбула, који су били задужени да уз помоћ локалних кадија сакупе цизју. Од краја XVII века централна власт престала је да шаље сакупљање прихода и препустила организацију прикупљања локалној администрацији. Тако је део прихода од цизје остајао у локалној благајни Ејалета. Део прихода од цизје из Зворничког санџака, тако и Шабачког кадилука уписиван је од 1540. године као приход кањишке благајне (*hazine-i Kanija*), а након рата 1699. године уписан је као приход босанске благајне (*hazine-i Bosna*). Цизја је најкасније од свих државних прихода почела да буде сакупљана посредством илтизам система. У XVIII веку сакупљала се на основу листића (*evrak*). Један листић означавао је једног обвезника цизје. Листиће је централна администрација прослеђивала локалној. Локална администрација је потом листиће давала у закуп. Готову суму делила је на мањи део који је остајао у локалној благајни и већи део који је прослеђиван у Централну државну благајну. Међутим, није увек целокупно право на убирање цизје једног Ејалета давано у закуп. Један део могао је да буде дат у закуп а други да се сакупља посредством повереника, односно системом повереништва (*emanet*).²⁶ Систем еманета је предвиђао да управник Ејалета (валија) своју дужност организације убирања цизје и листиће пренесе на неког од функционера путем повереништва.²⁷ У Босанском ејалету је систем еманета, када је сакупљање цизје у питању, често примењивано, али обично у комбинацији са илтизам системом. У Кадилуку Шабац је сакупљана само посредством илтизам система. Није познато колико је прихода у име цизје требало да се прикупи у време формирања закупа али познати су подаци за

на уживање хришћанском домаћинству; бенак (*bennak*) – накнада на беземљаше, оне који немају цео чифтлик. М. Павловић, н. д., 245.

²⁴ BOA. A. DVNS. AHK. BN. d. – Bab-ı Asafî, Divan-ı Hümayun Sicileri. Bosna Ahkâm Defterleri, Defter No. 1, Hüküm No. 15; BOA. C. AS. – Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri. Cevdet Askeriye, Dosya No. 704, Gömlek No. 704.29556.01.01; 01.02.

²⁵ Људство шест одреда (*altı bölük halkı*) – (*sipah, silahdar, ulufeciyan-ı yemin, ulufeciyan-ı yesar, gureba-ı yemin*). Припадници капикулу коњице, односно коњице у центру, за разлику од коњице у провинцији под командом везира (*sipahi*). Првобитно је попуњавана из јаничарског корпуса и сматрана најелитнијим делом османске војске. У походима су имали задатак непосредне заштите султана. М. Павловић, н. д., 212.

²⁶ Еманет (*emanet*) – повереништво. Прикупљање државних дажбина путем система државног повереништва, односно државне плаћене администрације, каква је била у Османском царству пре увођења илтизам система. М. Павловић, н. д., 224.

²⁷ Hamid Hadžibegić, *Glavarina u osmanskoj državi*, Oriјentalni institut, Sarajevo 1966, 86, 125.

пар година касније. Године 1748. из престонице је прослеђено 1.710 листића за сакупљање цизје на простору кадилука. Предвиђено је да се сакупи по најнижој категорији (*edna*)²⁸ односно 380 акчи по листићу.²⁹ Године 1760/61. прва рата у износу од 3.140 гуруша прикупљена је у јулу/августу, док је друга рата у истом износу сакупљена у јануару/фебруару. Укупно 6.280 гуруша. Наредне године прва рата је сакупљена у марту/априлу и износила је 2.237 гуруша.³⁰ Крајем века уписано је да се из Кадилука Шабац од једне рате прикупило 8.999,5 гуруша.³¹ Није познато колико је од прикупљених сума издвајано за локалну благајну, а колико је прослеђивано у Централну државну благајну.

Поменути приход шабачке мукате даван је на лицитацију и продаван понуђачу са највишом ценом. Закупци (*mültezim*) су могли бити и муслимани и хришћани обично из средине из које приход потиче. Свако ко је имућан могао је да лицитира за мукату уз присуство јемца (*kefil*) који је требало да буде угледан становник.³² Тако су се међу закупцима налазили и имућни трговци, али и чланови администрације и војске. Узимање у закуп права на убирање државних прихода могао је да буде заједнички подухват (*ber vech-i iştirak*) или породични бизнис, нпр. оца и сина или два брата.³³ Закупац је уговором добијао право убирања прихода на три године, а након истека уговора државни приход је поново даван на лицитацију. Право на убирање прихода је могло да буде уступљено и доживотно. За сваку излицитирану мукату формирана је посебна администрација за надзор и убирање прихода. Чинили су је повереник мукате (*emin*) и надзорник (*nazır*).³⁴ Уговор о закупу склапао се пред кадијом у присуству јемаца, а онда је поседник права на убирање прихода одређивао администрацију повереника и надзорника који су уз помоћ војне пратње били дужни да организују процес сакупљања средстава за закупца мукате.³⁵ Закупац мукате са великим годишњим при-

²⁸ Од 1690. године у Царству је уведено да се висина цизје одређује према припадности становништва једној од три класе (*edna, ala, evsat*) диференциране према имовинском стању. Детаљније о систему одређивања висине цизје видети у: Н. Hadžibegić, н. д., 87–90.

²⁹ BOA.C.AS.704.29556.01.01; 01.02.

³⁰ BOA.TSMA. E. – Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi. Evrak. Dosya No. 395. Gömlek No. 046.1-2-3.

³¹ BOA.C.DRB. – Cevdet Darphane. Dosya No. 02. Gömlek No. 081.1-2. Детаљније о месецима у којима су сакупљане дажбине видети у: L. Darling, н. д., 135.

³² Јемство (*kefalet*) је у Османском царству представљало посебну институцију правног система. Детаљније о кефалету видети у: Огњен Крешић, Мирослав Павловић, „Институција колективног јемства (*kefalet*) у османској правној теорији и пракси током транзиционог доба”, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 74/II (2020), 167–183.

³³ А. Ханџић, н. д., 127.

³⁴ Емин (*emin*) – повереник. Представља плаћену функцију која се обавља у име неког државног службеника. Њихова овлашћења била су делегирана од стране службеника који их је именовао. Срећу се најчешће у обављању финансијских послова (*emin-i beytü'l-mal; emin-i hazine*), код прикупљања дажбина, у *ђумруканама* (*gümruk emini*), у пословима изградње као рачуноводствени службеници (*bina emini*) и сл. У име везира били су задужени за финансијске послове дажбинске администрације на хасовима. У име кадија надгледали су прикупљање дажбина; назир (*nazır*) – 1. надзорник; 2. заступник интереса примаоца имовине (*kabz-i mal*), корисника новчаних средстава прикупљених од дажбина у илтизам систему. М. Павловић, н. д., 224.

³⁵ У XVIII веку војна пратња сакупљача дажбина биле су јасакчије (*yasakçı, kavas*) док су раније то били припадници одреда мартолоса. Mehmet Canatar, “Kavas”, *Türkiye Diyanet*

ходом могао је даље да расподели приход и формира подзакупе по истој процедури по којој је и њему издато право. До овога је долазило због потребе за ефикаснијим убирањем прихода а, с друге стране, на овај начин је муката могла да постане и уносан предмет трговине. У случају шабачке мукате, централна администрација се одлучила да не лицитира на једну или три године него као доживотни закуп. Шабачка муката као маликана додељена је капетану³⁶ јерлијске војске³⁷ у Зворнику, Ибрахим-аги и његовом брату Алији султановим бератом 1742. године.³⁸ Није познато колико је износила укупна сума којом су капетан и његов брат откупили право на мукату, али су закупци по правилу били дужни да сакупе приход и предају га Централној државној благајни. Капетан Ибрахим и његов брат се као закупци шабачке мукате последњи пут наводе у документима из 1761. године.³⁹ Наредне године као нови закупац помиње се Хусеин-ага.⁴⁰

ШАБАЧКА МУКАТА КАО ОЦАКЛУК ЈЕРЛИЈСКЕ ВОЈСКЕ

Иако су капетан Ибрахим-ага и његов брат као закупци стекли право на мукату и били по правилу задужени за убирање укупног годишњег прихода, у стварности они то нису чинили. Од укупног прихода шабачке мукате, закупци су прикупљали само оно што им је следовало као накнада за закуп, док је преостали део годишњег прихода био одређен за плате јерлијских јединица, односно одређен да буде оцаклук. Дужност прикупљања преосталог дела прихода имали су сами корисници средстава, односно команда и јерлијска војска. У овом случају део прихода шабачке мукате био је уписан као оцаклук јерлијске војске у тврђавама у Зворничком санцаку, Шапцу, Зворнику, Теочаку и Кушлату. Један мањи део прихода који је прикупљен

Vakfi İslam Ansiklopedisi, 25 С, Ankara 2022, 66–68; Милан Васић, *Марџолоси у југословенским земљама још турском владавином*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево 2005.

³⁶ Капетан (*kapudan*) – 1. заповедник флотиле; 2. капетан шајке, речног брода; 3. капудан у Босанском ејалету има статус и ингеренције сличне мухафизу, с тим да је капудан командант најчешће посадама више од једне тврђаве. М. Павловић, н. д., 232–233; Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Izabrana djela 1, prii. Avdo Sućeska, Enes Peliđija, „Veselin Masleša”, Sarajevo 1991.

³⁷ Јерлије (*yerli kulu*) – локална војска под командом везира, формирана крајем класичног доба у тврђавама или паланкама под управом мухафиза (*muhafiz*). Током XVIII века јерлије постају основа војске у санџацима под управом везира. Деле се на три основне формације (мустахфиза, фариси и азапи) уз низ других назива, најчешће по командном кадру попут капетанових трупа (*cema'at-ı kapudan*), нових трупа (*nizam-ı cedid*) итд. М. Павловић, н. д., 256.

³⁸ Ибрахим-ага је на дужност капетана ступио 1739. године, уместо током рата прослављеног капетана Мехмед-аге, који је са капетанске дужности именован на вишу дужност управника Смедеревског санџака са титулом мирмирана (титула виших достојанственика у Царству). Fatma Sel Turhan, *Tarih-i Bosna, Osmanlı Habsburg Savaşları 1736–1739*, Novili Omer Efendi, Küre Yayınları, İstanbul 2016, 120.

³⁹ У раду Х. Крешевљаковића помиње се да је пре 1759. године капетан постао Абдулах, син Ибрахим-аге. То значи да је Ибрахима, још за живота на месту капетана заменио његов син. Као носилац права на закуп, Ибрахим-ага је остао и након напуштања капетанске службе. Н. Крешевљакović, н. д. 186–187.

⁴⁰ Није познато у којем је утврђењу био у служби. BOA.TSMA.E. 0395.046.1.01; 02; 03.

остајао је у Централној државној благајни. Овакав начин финансирања првобитно је био примењиван у султановој палати. Из одређеног извора прихода султан је наређивао да се одређена сума упише као годишња плата неком од службеника у палати. Дужност службеника била је да сâм брине о прикупљању средстава из додељеног извора прихода, лично или путем посредника. Током XVII века овакво финансирање увођено је код војске у граничним тврђавама у провинцији која није добијала тимаре за службу (*gedik timar*)⁴¹. Тако је за једно утврђење и њену јерлијску војску, некада и за један војни одред (џемат), централна администрација одређивала извор прихода и суму која је представљала годишњу плату војника. Војска и команда су имали обавезу да сами обезбеде прикупљање дажбина од којих је формирана сума. Потом би средства била прослеђивана у Централну државну благајну, а онда би из благајне од тих средстава била исплаћивана плата на свака три месеца војним одредима којима је била намењена.⁴²

Од освајања Шапца и околине 1521. године, приход државне благајне даван је у закуп и распоређиван за потребе финансирања администрације и јерлијске војске у Зворнику и Шапцу, и околним тврђавама и паланкама које су припадале Зворничком санцаку. Џизја и авариз⁴³ сакупљани са простора Кадилука Шабач били су одређени од 1540. до 1699. године у надлежност будимске и кањишке благајне, па је њихова администрација била у обавези да сакупи приход. У рату 1683–1699. простор Шабачког кадилука припао је територији која је брањена мачем београдског мухафиза-везира⁴⁴ који је имао дужност команданта фронта (*ser'asker*).⁴⁵ Одбрана тврђаве Шабач

⁴¹ Гедик (*gedik*) – 1. урез; 2. пролаз; 3. мањак; 4. служба за коју се додељује земљишни посед. James Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*. Çağrı Yayınları 215, 1531, İstanbul 1890; Ahmet Akgündüz, “Gedik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 13 С, İstanbul 1996, 149–162; О етимологији термина *gedik* видети у: Ali Doğan, *Askerlik Terimleri Olarak Türkçe Sözlük'teki Rütbelere ve Unvanlar Üzerine, Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, С 5, 4 (2020), 3.

⁴² О успостави оваквог начина финансирања војске у провинцији детаљније видети у: Fodor Pál, *The Business of State, Ottoman Finance Administration and Ruling Elites in Transition (1580s–1615)*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2018, 311–327; Klara Hegy, *The Ottoman Military Organization in Hungary: Fortresses, Fortress Garrisons and Finances*. Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2018, 198–205; Robert M. Hickok, *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia*, Brill, Leiden – New York – Köln 1997, 49.

⁴³ Авариз (*avarız*) – ванредни намети. Прикупљани у почетку током ратова а касније, од XVII века устаљени као редован нешерријатски данак. Обухвата читав низ новчаних и натуралних давања. Касније су натуралне дажбине називане нузулом (*nüzül*). У документима се јавља у виду израза *avarız-ı divaniye* односно синонима *tekalif-i örfiye*. М. Павловић, н. д., 213. Детаљније о ванредним наметима видети у: Avdo Sućeska, „Tekâlîf-i şâkka u Bosanskom ejaletu”, Poseban otisak iz *Godišnjaka Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, XXVIII (1980), 355–362; Suleyman Demirci, “Avariz and Nuzul Levies in the Ottoman Empire: An Assessment of Tax Burden on the Tax-paying Subjects. A Case Study of the Province of Karaman, 1628–1700”, *Erciyes University Journal of Institute of Social Sciences (2001-b)*, Vol. 11, 293–308; Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600–1800*, Cambridge University Press, London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney 2010, 105–115.

⁴⁴ Мухафиз (*muhafiz*) – заповедник, командант јерлијске војне посаде једног утврђења, тврђаве или паланке. М. Павловић, н. д., 239. У периоду од 1742. до 1761. на месту службе београдског мухафиза изменило се више личности. Р. Тричковић, *Сјусак мухафиза Београда*, 316–320.

⁴⁵ Çelik Yüksel, “Ser'asker”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 36 С, İstanbul 2009, 547–549.

и околне територије захтевала је да од почетка XVIII века део прихода државне благајне и ратна и мирнодопска помоћ⁴⁶ буду одређени као приход београдског мухафиза-везира.⁴⁷ У рату 1736–1739. године простор Шапца и околине поново се нашао у ратној зони коју је током рата освајао београдски мухафиз-везир. Након поновне успоставе власти на овој територији одређено је да јерлијска војска у шабачкој тврђави буде финансирана посредством београдске благајне (*hazine-i Belgrad*).⁴⁸ Централна власт је поред овога, наредила београдском мухафизу-везиру и босанском валији да заједничким снагама у рату и у миру заштите целокупну територију све три нахије. Дужност заштите имала је првенствено војска у Шапцу, а потом војска у Зворнику и Београду.⁴⁹ Београдском мухафизу-везиру за потребе финансирања јерлијске војске у Шапцу одређен је износ средстава из шабачке мукате. Средства за годишње плате (оцаклук) требало је да буду прикупљена посредством администрације београдског мухафиза-везира који је имао дужност повереника прикупљања средстава оцаклука.

У овом случају личност у служби повереника оцаклука био је у вишем статусу него повереници мукате. Повереник мукате био је један од службеника којег је постављао закупац, а који је у његово име имао дужност да спроведе сâм процес убирања дажбина. С друге стране, емин оцаклука је био именован од стране централне администрације као старатељ и представник војске у пословима финансирања. Он је имао обавезу да лично организује сакупљање прихода од дажбина и трансфер средстава у Централну државну благајну. Тако је основна разлика била у статусу повереника, јер је повереник мукате ангажован од стране приватног лица док је повереник оцаклука именован од стране централне власти. Капетан Ибрахим је као један од закупца шабачке мукате на годишњем нивоу добијао суму као свој лични приход и могао је за њено прикупљање да именује повереника и надзорника (*nazir*) средстава. Међутим, део средстава од закупа био је одређен за јерлијску војску у Зворнику, Теочаку и Кушлату. Поменута војска била је у надлежности капетана Ибрахима, те је он тако поред статуса закупца имао и дужност повереника оцаклука.⁵⁰ У улози повереника имао је потпуно исту дужност као и београдски мухафиз-везир, односно да обезбеди суму која је уписана као износ годишње плате војника под његовом командом. Као повереници, капетан и мухафиз-везир имали су право на плату и допринос за рад своје администрације (*gulâmiye*).

Од 1742. године када је капетан добио право закупа шабачке мукате, средства су била распоређена и за потребе финансирања јерлијске војске. И београдски мухафиз и капетан Ибрахим су већ крајем прве године почели

⁴⁶ Ратна и мирнодопска помоћ (*imdad-ı seferiyye; imdad-ı hazariyye*). До краја XVIII века постала је део редовних дажбина авариза односно текџалифа. М. Павловић, н. д., 181, 230.

⁴⁷ Р. Тричковић, *Београдски њашалук 1687–1739*, 110–111, 193–194.

⁴⁸ Београдски мухафиз-везир имао је обавезу прослеђивања финансија за јерлијску војску и у тврђавама и паланкама у Крушевачком санџаку као и право на финансијске бенефите са ове територије. М. Павловић, *Смеђеревски санџак 1739–1788*, 247.

⁴⁹ М. Павловић, D. Lazić Stojković, н. д., 47.

⁵⁰ BOA.C.AS.01136.50452.01.02; BOA.AE.SMST.III – Ali Emiri Tasnifi Belgeleri. Ali Emiri Sultan Mustafa III, Dosya No. 074, Gömlek No. 05460-1-2;

да сакупљају суме које су им одређене. Оно што изгледа није било јасано одређено јесте које врсте дажбина и са којег простора треба да прикупља чија администрација. Недоумица око тога остала је неразјашњена све до 1747/48. године када је издат ферман којим се утврђује која администрација има у својој надлежности који приход. Капетан Ибрахим се крајем прве године већ сусрео са проблемом убирања прихода због незадовољства раје. Он је путем представке (*arz-i hal*, *arzuhal*) известио централну власт о немогућности да прикупи комплетну предвиђену суму од раје дербендских села у Нахији Горња Мачва.⁵¹ О случају су били обавештени и босански валија и београдски мухафиз-везир, као стране задужене за заштиту раје и територије. Још тежа ситуација задесила је капетана у Нахији Шабац где се раја масовно раселила, а они који су остали били су притиснути нападима разбојника с друге обале Саве. Поред тога у Нахији Шабац са прикупљањем дажбина отпочела је и администрација београдског мухафиза-везира. Администрација београдског мухафиза-везира сматрала је да им контрола над јерлијском посадом шабачке тврђаве и њиховом командом у ратним условима, омогућава већу финансијску добит. Тако су за исти приход посејали у исто време и администрација београдског везира и администрација зворничког капетана Ибрахима. И једни и други су захтевали да више средстава остане њима и њиховој војсци. Београдски мухафиз је поред тренутног права на приход из Кадилука Шабац истицао и права бивших београдских мухафиза која су стекли борбама током рата 1683–1699. године. Наводио је да је тадашњи београдски мухафиз-везир Ибрахим-паша за потребе војске на годишњем нивоу полагао права на одређена средства из Шабачке нахије. С друге стране исту тврдњу изнео је и капетан, наводећи да он пре свега штити интерес војске у тврђави Зворник. Капетан је због проблема вишеструког потраживања прихода од дажбина поднео представку прво зворничком кадији потом и централној администрацији. Прва представка регистрована је одмах 1743. године, друга 1745. године а проблем се наставио све до 1748. године. У једном опису проблема наведено је да је београдски мухафиз посредством своје администрације задржао приход од цизје и вакуфа царске библиотеке. На основу представке се примећује да је администрација из Београда узурпирала део прихода који није припадао шабачкој мукати већ који је одређен као приход о којем брине мутевелија вакуфа царске библиотеке. С друге стране, приход од цизје јесте припадао шабачкој мукати, па су 1744/45. године београдски мухафиз и дефтердар београдске благајне именовали сакупљаче цизје (*ciz-yedar*, *haracci*) за простор целог кадилука.⁵²

Међутим, 1747. године администрација капетана Ибрахима успела је да прикупи цизју пре него што је то учинила администрација из Београда, што се види на основу жалбе раје београдском мухафизу. Раја је оптужила капетана Ибрахима и његову пратњу за незаконито и насилно понашање приликом процеса прикупљања цизје. Овај крајње хаотичан систем убирања дажбина, окончан је султановим ферманом из 1748. године.⁵³ Њиме је прво

⁵¹ BOA.A.DVNS.AHK.BN.d. 1/15.

⁵² BOA.C.AS.704.29556.01.01.

⁵³ BOA.C.AS.704.29556.01.02.

локалним органима власти и војним представницима забрањено да се мешају у прикупљање дажбина које су одређене као приход вакуфа. Приход од цизје Шабачког кадилука одређена је да буде приход босанске благајне, те је стога валија имао право да одређује ко ће сакупљати приход. Ферманом је забрањено да дође до замене између београдске и босанске администрације у погледу прикупљања цизје. Како је капетан Ибрахим био закупац права на убирање цизје, његова администрација имала је право на листиће цизје од шабачке раје. Ферманом је одређено и колико средстава ће од укупног прихода цизје бити издвојено за плате војске, а колико администрација има право да задржи у име дужности прикупљања дажбина.

У име средстава за плате јерлијске војске у Шапцу за 1748. годину, из дела прихода шабачке мукате, издвојено је укупно 8.021,5 гуруша. Овај износ представљао је укупну суму која се убирала из дербендских села. Од три дербендска села из Шабачке нахије уписан је приход од 3.058 акчи. Заједно од прихода дербендијских села Шабачке и Горњомачванске нахије уписано је 2.250 акчи. Прикупљање овог прихода било је у дужности београдске администрације и у име рада имала је право да задржи 325 гуруша. Од преосталих средстава мукате издвојене су две суме, 2.575 гуруша и 925 гуруша и уписане као средства за војску у надлежности зворничког капетана у Зворнику, Теочаку и Кушлату. Укупно 3.500 гуруша. Од укупне суме 1.000 гуруша је остало скривено, односно није прослеђено у Централну благајну, али није познат разлог томе. Детаљан приказ средстава за плате (оцаклук) у повереништву капетана Ибрахима изгледао је овако:

1. У име плате капетана Ибрахима издвајало се 1.505,5 гуруша.

2. У име плате војника у зворничкој Горњој кули (*tabye*)⁵⁴ издвајало се 1.404, 5 гуруша.

3. У име плате мустахфиза⁵⁵ у Теочаку издвајало се 152 гуруша и 10 пара.

Укупно: 3 062 гуруша и 10 пара.⁵⁶

Године 1763. када је уместо капетана Ибрахима закупац права на убирање прихода од шабачке мукате, био Хусеин-ага, и даље је део прихода био издвајан за плате новог џемата фариса⁵⁷ у Горњој кули зворничке тврђаве. За уписаних 70 војника одређено је 1.621 гуруш односно 1.176 акчи на име годишње плате.⁵⁸ Због оскудности извора за наредни период не знамо колико средстава је одлазило за дневнице јерлијске војске у Шапцу. Видљиво је у изворима да је 1792/93. године у Шабачком кадилуку прикупљено 8.999,5 гуруша. Од укупне суме, 4.200 гуруша је сакупљено на име бедела⁵⁹. Сума од 8.020 гуруша уписана је као оцаклук јерлијске војске у Шапцу и из Централне

⁵⁴ Кула (*tabye*) – кула у унутрашњости тврђаве. Hamdija Kreševljaković, „Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini”, *Izabrana djela I*, „Veselin Masleša”, Sarajevo 1991, 71–86.

⁵⁵ Мустахфиз (*müstahfiz*) – 1. припадник тврђавске посаде јаничара на служби у провинцији, током класичног доба; 2. припадник јерлијских јединица (*yerli kulu*) током транзиционог периода под непосредном командом диздара, *dizdar*. М. Павловић, н. д., 241.

⁵⁶ BOA.C.AS.704.29556.01.01; 01.02.

⁵⁷ Фарис (*faris*) – 1. коњаник капикулу јединица на граници царства; 2. припадник јединице јерлија. М. Павловић, н. д., 225.

⁵⁸ BOA.AE.SMST.III. 0196.01545-1-2.

⁵⁹ Бедел (*bedel*) – 1. надокнада, замена за нешто; 2. еквивалент; 3. вредност. М. Павловић, н. д., 215.

благајне трансферисана београдској благајни⁶⁰, а 750 гуруша је одмах остало београдској администрацији. Од укупног износа 978,5 гуруша је задржавала Централна државна благајна.⁶¹

ПОЛОЖАЈ СТАНОВНИШТВА

Становништво поменутих нахија било је погођено тешким ратним разарањима. Ратне неприлике пратила је епидемија куге. Дуги кишни периоди довели су до изливања реке Саве. Све то је условило да дође до масовног исељавања, па се помиње да је током рата остало свега 53 насеља у Шабачкој нахији. Расељавање започето у рату наставило се и по повратку територије под османску управу. Раја која је била укључена у хабзбуршки систем управе сада је заједно са њима напустила ову територију.⁶² Муслиманско становништво које је пристигло заједно са војском, населило се у шабачкој вароши. Тако је дошло до строге поделе на села у којима су живели хришћани као раја и градске средине у којима је преовладало муслиманско становништво. У првим годинама након рата преосталом насељеном становништву потврђен је статус у складу са законима за овај простор који су важили пре 1718. године. Тако је становништво Шабачког кадилука било подељено на оне који су били ослобођени плаћања цизје са харачом и испенце и ванредних пореза и оне који су били у потпуном рајинском статусу.

У нахијама Горња и Доња Мачва већина становника била је у статусу дербенџија док је мањи део становника био оптерећен свим дажбинама. Током рата велики број становника који према дефтеру нису били у статусу дербенџија, имао је ипак одређене дужности. Тако су у Нахији Горња Мачва 63 становника у потпуном рајинском статусу била ангажована за потребе одбране. Они су након рата, путем представке молили централну власт да им се због ангажованости умањи износ дажбина. Међутим, у одговорима на представку њихова молба је одбијена. Од раје која није имала раније уписан дербендски статус очекивало се да даје пун износ свих рајинских дажбина. Требало је да према старом опширном дефтеру на име накнаде за чифт, баштине и накнаде за пола чифта плате 5.700 акчи. Становништво је самостално одлучило да исплати само део суме, док други део од 3.157 акчи није исплаћен.⁶³ Исељавање становништва у потпуном рајинском статусу било је очекивано, али забележено је исељавање и становника у статусу дербенџија. Овакав

⁶⁰ Поред једног дела прихода од поменутих муката, у београдску благајну, односно београдском мухафизу ишао је приход од ратне и мирнодопске помоћи (*imdad-ı seferiyeye; imdad-ı hazariyye*) сакупљене у Шабачком кадилуку. Централна власт се одрицала прихода ових дажбина и остављала је на прикупљање и располагање локалним благајнама. Р. Тричкових, н. д., 347–404, 360, 362–363; Детаљније о значењу дажбине и њеном увођењу на простору Босанског ејалета видети у: Avdo Sućeska, „Tekjalifi šaka u Bosanskom ejaletu”, Poseban otisak iz *Godišnjaka Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, XXXIVIII (1980), 359; Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Örfi Vergiler Ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfi Hukuk*, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 4, İstanbul 1986, 292–295.

⁶¹ BOA.C.DRB.02.081.01.01; 02.01.

⁶² Р. Тричкових, н. д., 356.

⁶³ BOA.A.DVNS.AHK.d.01/15

случај забележен је у селу Лешници које је уписано као приход једног тимарлије.⁶⁴ Постепени опоравак економског положаја раје на овом подручју ометали су константни упади разбојника преко реке Саве. Због тога је одређено да овај крај и у мирнодопском периоду буде под заштитом војске из Шапца, Београда и Зворника. Несигурност које је становништву донео рат и константни упади разбојника, подстицао је и већ описани систем сакупљања дажбина који је успостављен 1742. године. Осим поменуте потражње дажбина од две администрације, од раје се очекивало да поред износа који је представљао основу одређене дажбине, даје допринос за службенике обе администрације (*gulâmiye*). Износ прихода за администрацију био је строго одређен и за свако сакупљање по ратама се знало која сума треба да се задржи у име рада дажбинске администрације. На основу података о сакупљању дажбина из 1748. године види се да то није био тако скроман износ, у просеку 800 гуруша. При томе, у случају раје Кадилука Шабац, 800 гуруша био је износ само за једну администрацију, док је исто толико следовало и другој администрацији која је убирала приход. У првим годинама је познато да је администрација узимала више од прописане суме па је раја била приморана на жалбе централној власти и онима за које су сматрали да ће им олакшати положај, односно београдском везиру.⁶⁵ Колико се статус раје поправио након регулисања питања сакупљања дажбина зворничке и београдске администрације није познато. Оно што је видљивио у документима јесте да је раја и даље путем представки покушавала да добије одобрење за умањење основе регистрованих дажбина. Године 1763. је од становништва кадилукâ Сокола, Ужица и Шапца било потребно да се прикупи 5.000 акчи на име државног додатка⁶⁶. Раја је и овај пут као и у раније поменутом случају Горње Мачве, покушала молбом централној власти да умањи износ, што поново није било одобрено. Исти случај се понављао све до 1769. године када се помиње да је раја одбила да исплати целокупан износ од 5.000 акчи.⁶⁷

* * *

Шабачка муката формирана је од прихода који су се уобичајено убирали у корист Централне државне благајне и дела прихода са царског хаса. Приход царског хаса је углавном припадао приватној благајни султана, али у случају прихода са земље који је прикупљан из Шабачке нахије, приватна благајна га се одрекла у име Централне државне благајне. Формирана муката уступљена је у доживотно право команданту јерлијских јединица (капетану), што је током XVIII века била врло честа појава у Босанском ејалету. У случају шабачке мукате није познато колико је износила укупна вредност закупа и колико је онда закупац могао да убире лично за себе сваке године.

⁶⁴ Р. Тричковић, н. д., 360.

⁶⁵ Р. Тричковић, н. д., 347–404; Мирослав Павловић, *Смеђеревски санџак 1739–1788. Војно-административно уређење*, Матица српска, Нови Сад 2017, 123.

⁶⁶ Државни додаток (*mir-i pişkeş*) – поклон некоме на вишем државном положају. Filiz Karaca, “Pişkeş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 34 С, İstanbul 2007, 294–296.

⁶⁷ BOA. AE. SMST. III. 047. 03389. 1. 2; BOA. C. ADL. – Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri. Cevdet Adliye, Dosya No. 37, Gömlek No. 02249.1.

Од мукатâ прихода Централне државне благајне углавном је издвајан приход који је уписиван као износ средстава за плате (оцаклук) јерлијских јединица. У неким случајевима, као што је био случај са капетаном Ибрахимом, један од закупаца је у исто време био и повереник оцаклука, али то није било правило. Обједињавањем ових функција у једном службенику могло је да се допринесе смањењу броја различитих дажбинских администрација на једном простору. Међутим, у случају прикупљања дажбина које су обједињене у шабачку мукату то се није десило. Право администрације београдског мухафиза-везира да у име службе повереника оцаклука прибавља дажбине за шабачку јерлијску војску, потпуно је искомпликовало процес убирања дажбина у Шабачком кадилуку. Посебно јер су ове две администрације имале различит степен утицаја где је београдски мухафиз-везир имао далеко већу моћ од зворничког капетана.

Нерегулисан систем убирања дажбина који је трајао шест година, изнедрио је појаву двоструког потраживања истог прихода. Није познато да ли је долазило до отвореног сукоба између представника две администрације, али документа сведоче о неправди и насиљу којем је била подвргнута раја. У њеним представкама централној администрацији, жалбе су биле усмерене на понашање дажбинске администрације, али и на висину дажбина. Међутим, покушаји раје да умањи висину основних дажбина остајали су без успеха, па је њихов одговор на ситуацију било одбијање плаћања целокупног износа.

Поред основних дажбина раја је морала да даје накнаду за рад администрација, што је у случају раје Шабачког кадилука био двоструки износ. У представкама су изнете жалбе и на рачун ових накнада али у молбама за умањење висине основних дажбина не помиње се да се односе и на накнаде за рад администрације. На основу појединих података из 1747. и 1763. године видљиво је колики је био износ накнаде једне администрације на годишњем нивоу. Није познато колико је раја Шабачког кадилука имала обавезу да даје укупно за све администрације, али са висином основних дажбина то се већ могло окарактерисати као прекомерно опорезивање. Дажбине шабачке мукате нису биле једина обавеза раје јер су постојале и ванредне дажбине над којима централна администрација није имала контролу. На основу одговора на представке раје примећује се да централна власт ни у случајевима када је могла да допринесе олакшању положаја раје није ништа предузимала. На тему приказаног случаја остало је још много непознаница. Из расположивих докумената није било могуће сазнати да ли је администрацијама одређено која ће прикупљати дажбине из којих села на нивоу свих поменутих нахија. Као непознаница остао је и однос зворничког капетана и београдског мухафиза-везира. Ипак све што је приказано у раду даје допринос ширењу постојећих знања о сложеним начинима прикупљања средстава у провинцији у име финансирања јерлијске војске, као и о последицама самог поступка на економски положај припадника раје током XVIII века.

DRAGANA LAZIĆ-STOJKOVIĆ, Ma, Research Associate
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Department of History
Dr Zorana Đindića 2, Novi Sad, Serbia
E-mail: dragana.lazic.stojkovic@ff.uns.ac.rs

MUKATA OF ŠABAC AS AN OCAKLIK OF THE LOCAL ARMY (YERLİ KULU)
(1742–1761)

SUMMARY: This paper presents the results of a study collection and distribution of state treasury revenue from nahiyes of Šabac, Gornja Mačva and Donja Mačva, as well as the influence of collection on the peasants (*reâyâ*). The Ottoman tax system in the form of tax-farm (*iltizam*) was reinstated in the re-conquered territories after the end of the Ottoman-Habsburg war (1736–1739). In 1742, revenues of the central state treasury were leased for life to the commander of the local army in Zvornik, captain Ibrahim-aga and his brother Ali. A part of the revenue, that was collected from the area of the mentioned nahiyes, was registered as a part of the military fund (*ocaklık*). It was an annual sum registered for the salaries of the local army in the fortresses Šabac, Zvornik and Teočak. According to the order, the revenues were registered as an *ocaklık* could have been collected by the tax administration of the local army commander. In this instance, the revenues should have been collected by the administration of captain Ibrahim-aga on behalf of the local army in fortresses of Zvornik and Teočak and by the administration of the Belgrade muhafiz-vizier on behalf of the local army in fortress of Šabac. Both of them have been demanded of the same types of duties since 1742 to 1747. In this period, it led to a number of illegal activities by those who collected revenue and led to a great deal of pressure on the peasants. This problem was ended by sultan's decree in 1747. According to the sultan's decree, it was strictly defined which administration was entitled to collect which duties. The results of the research contribute to the study of the financing of the local army and complete the data about economic position of the peasants at kadiluk of Šabac in the mid-18th century.

KEYWORDS: XVIII century; Sanjak of Izvornik; Šabac nahije; Gornja Mačva nahije; Donja Mačva nahije; Ibrahim-aga the captain of Izvornik; Muhafiz-vizier of Belgrade; Mukata; Malikana; Ocaklık.

Др МАРИЈА АНДРИЋ, научни сарадник
Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36/II, Београд, Србија
Е-адреса: andric.marija.ma@gmail.com

ПРИЛОГ БИОГРАФИЈИ СТЕФАНА ЗАНОВИЋА О сукобу са скадарским трговцем Зинелом Крајином

САЖЕТАК: У раду је приказан један догађај из живота познатог књижевника и пуστοлова Стефана Зановића из Будве, којег је 1769. у Венецији скадарски трговац Зинел Крајина оптужио за напад. Шта се тачно догодило, и како је до сукоба дошло откривају сведоци које је прилежно испитао венецијански суд Државних адвоката. Приказали смо детаље кривичне истраге, њен ток и развој, изјаве очевидаца и сведочанства релевантних особа, као и разлог за поднету оптужбу, с пресудом у закључку истраге. Такође, ту контроверзу смо сагледали у ширем контексту раздобља у којем се десила, те смо покушали да покажемо да је начин на који је венецијанска власт третирао случај био у духу тадашњег немирног доба унутар њених граница на Балкану.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: XVIII век, Стефан Зановић, Зинел Крајина, Венеција, трговци, кривична истрага, Државни адвокати, Будва, Скадар

У новембру 1769. године скадарски трговац Зинел Крајина оптужио је Стефана Зановића (Stefano Zanovich), из Будве, за напад и покушај убиства у Венецији. Био је то лош епилог једне робне размене, пошто су нерашчишћени рачуни и несугласице често наводили трговце да се непријатељски опходе једни према другима. Судаћи по сачуваним документима, та појава није била ретка у Венецији XVIII века, упркос свим напорима да се робно-новчани непоразуми решавају мирним путем, пресудама на трговачком суду при Магистрату за трговину (итал. *Cinque Savi alla Mercanzia*). Ипак, истрагу тог конкретного случаја преузели су Државни адвокати (*Avogaria di Comun*). Због чега је тај сукоб, наизглед трговачке природе, истраживао један од највиших државних органа Венеције? Иако смо се у раду усредсредили на једну годину из живота Стефана Зановића, и на пример одвећ уобичајених изазова с којима су се суочавали медитерански трговци, осврнућемо се и на политичке прилике времена о којем говоримо. Управо у том контексту мо-

жемо пронаћи одговор на питање које залази у несигурно доба Венецијанске републике, и нарушену стабилност њене управе на црногорском подручју.

ГОДИНЕ НЕСТАБИЛНОСТИ – ВЕНЕЦИЈА У XVIII ВЕКУ

Раздобље које разматрамо за Венецијанску републику било је у знаку неизвесности и политичких превирања на Балкану. На самом почетку XVIII века Венеција се суочила с појавом нових сукоба које је донео Други морејски рат (1714–1718). Повод за тај конфликт настао је након што је Русија, која је 1710. ушла у рат са Османским царством, охрабривала хришћане на простору Балкана да подигну устанак и побуне се против османске власти, што је довело до организованих напада устаника на Никшић, Гацко и Спуж. Као одговор на те смеле подухвате, османски султан наредио је одмазду у виду експедиције на Црну Гору, што је навело владика Данила и остале побуњенике да уз венецијанску помоћ пребегну у Херцеговину. Оптуживши Венецију да скрива организаторе, Османско царство је 1714. године објавило рат Републици. Миром у Пожаревцу 1718. оружани сукоби су престали, а Венеција је добила управу над неколико црногорских општина. Ипак, мир у Пожаревцу није донео промене у међународном положају Црне Горе, нити другачије услове за живот народа у тим крајевима.¹

Те околности измениле су став тамошњег становништва према Венецији, које је почело да тражи ослонац у Русији.² Стога, није необично то што је крајем 1766. на црногорском подручју с наклоношћу дочекана особа која је тврдила да је руски цар. Када се Шћепан Мали лажно представио као цар Петар III, неколицина људи га је подржала и помогла у томе да пронађе следбенике у Маинама, Поборима и Брајићима. Не толико из уверења да се заиста радило о руском цару, већ више из жеље да се на црногорском тлу успостави ред и равнотежа, интересовање за тог травара и мистичара родило се у херцеговачким и брдским племенима, а онда проширило и на православне у Далмацији.³ Вест се проширила и међу становништвом на османској територији и охрабрила народ да покаже незадовољство пружањем отпора и подстрекивањем немира.⁴ Када су 1768. побуњеници напали једно паштровско село, то је натерало венецијанске власти да озбиљније реагују. Крајем исте године предузета је акција одмазде над побуњеним општинама Маина, Побора и Брајића, у којима су тада спаљене многе куће и хапшени одметници, због чега је уплашени народ бежао и напуштао своје куће. Наредне године проглашено је примирје у Котору и Будви и дефинисане су строже мере и надзор оних који су се вратили на своја огњишта.⁵

¹ Глигор Станојевић, *Борба црногорских, брдских и херцеговачких племена против турске власти (XVI–XVIII в.)*, Историјски институт, Београд 1976, 195–197.

² Исто, 195–197.

³ *Историја Црне Горе: од почетка XVI до краја XVIII вијека*, 3/1, Црногорска академија наука и умјетност, Титоград 1975, 377–381.

⁴ Глигор Станојевић, *Шћепан Мали*, Историјски институт, Београд 1957, 25–30.

⁵ Глигор Станојевић, „Једна побуна у Боки Которској 1768. године”, *Историјски гласник*, 3–4 (1953), 104; Глигор Станојевић, *Шћепан Мали*, 46–50.

Било је то доба у којем је у Венецији генерално порасло неповерење према балканским народима унутар граница Републике. Политички разлози Венеције били су јасни. Осим потребе да сачува сопствени интегритет на Балкану, буђење тамошњег успаваног народа директно је претило и османској управи. Како се заматак тих побуна налазио на венецијанској територији, однос између Венеције и Османског царства постао је нестабилан.⁶

Читава тај период власти у Венецији настојале су да поправе штету и да предупреду појаву претње њеном управном систему. Најпре је Сенат 1767. забранио све зборове и помоћ лажном цару, а свако оглушавање о те наредбе оцењено је као прекршај против државе.⁷ У исти мах, забележено је економско опадање Боке, која је постала несигурна територија, на којој су сукоби између венецијанских и османских поданика били све чешћи. Једина реакција венецијанске власти огледала се у упутствима Сената и Државних инквизитора за процесуирање свих злочинаца.⁸ Неке уредбе доношене су из страха од злоупотребе поверења, које је Венеција указала својим поданицима. Један такав пример је и поступак којим је делимично укинута аутономија Паштровића. Право да бирају сопственог кнеза, које су добили 1423. у склопу привилегија за признање венецијанске врховне управе, укинута је 1769. доношењем наредбе којом управника Паштровића бирају власти у Котору, а потврђује Сенат у Венецији.⁹ Оценивши ту појаву као „тесно везану за деловање Шћепана Малог у Црној Гори и побуну у Боки Которској”, Глигор Станојевић је изнео теорију да је Венеција на тај начин хтела да појача своју контролу и спречи отцепљење области над којима је држала управу.¹⁰

Сукоб који приказујемо у овом раду одиграо се у периоду несталних прилика на црногорском простору, када је Венеција предузимала строже мере према својим тамошњим поданицима. Иако се радило о обичном неспоразуму, проишлом из лоших трговачких преговора, венецијанска власт је за његово решавање одабрала приступ који је био у духу времена. Нису остављале места за пропусте, што умногоме говори о озбиљности с којом је сукоб био посматран. Такође, оптуженик није био непознат венецијанској власти, па је можда најбоље на почетку осврнути се на то питање.

КО ЈЕ БИО СТЕФАН ЗАНОВИЋ?

Зановићи су били Паштровићи, чији су се потомци с временом преселили делимично у Будву, поједини у унутрашњост Црне Горе, а остали у Пореч и у Пољску. Историографија се већ интересовала за личност Стефана Зановића, тако да поседујемо основне податке о његовој породици и занимању. Рођен је 18. фебруара 1751. у Будви, од оца Антуна и мајке Фрањице,

⁶ *Историја Црне Горе* 3/1, 385.

⁷ *Историја Црне Горе* 3/1, 377–381.

⁸ Глигор Станојевић, „Једна побуна у Боки Которској 1768. године”, 104.

⁹ Petar D. Šerović, „Paštrovići, njihovo plemensko uređenje i pomorska tradicija”, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, V (1956), 28; Глигор Станојевић, „Судске казне у Паштровићима”, *Историјски часопис*, V (1954–1955), 413–414.

¹⁰ Глигор Станојевић, „Судске казне у Паштровићима”, 414.

рођене Марковић. Имао је две сестре, Марију Јелисавету и Терезију Ђусти-нијану, и четири брата, Мирослава, Марка, Примислава и Ханибала.¹¹ Његов отац, вероватно такође рођен у Будви, био је трговац папучама и у том својству се преселио у Венецију 1760, где је неколико година живео са женом и децом.¹² Према једном извору из XIX века, Стефанов отац је због коцкања био протеран из Венеције, након чега се вратио у родно место и тамо умножио своје богатство. Сходно томе, био је у могућности да синовима плати школовање у Падови.¹³ Из других извора сазнајемо да су, иако је Антун морао 1766. да напусти Венецију, његови синови Стефан и Примислав наставили да бораве у том граду.¹⁴

У наредном периоду, Стефан Зановић је наставио своја путовања по европским градовима и она су била праћена бројним авантурама. Тако је 1770. био у Фиренци, две године касније нашао се у Милану, затим у Паризу, био је и у Берлину, Дрездену и Бечу, да би након тога отишао у Холандију.¹⁵ Током свог боравка у Паризу, обрео се у кругу песника, филозофа и научника, па је убрзо и сâм почео да се бави писањем, изнедривши неколико дела. Примећено је да се доста поигравао с подацима о свом животу, служећи се разним обманам приликом публикувања својих књига. У неким рукописима је лажно представљао свој идентитет, у другима је давао измишљено место штампе, а једну књигу је чак нетачно представио као постхумно дело. Међу њима је књига *Opere diverse del Conte Stefano de Zannovich Dalmatino, Accademico* штампана 1773. у Паризу. Том приликом је написао и посвету свом оцу, кога је истакао као заслужног за његово образовање и одгој. Сâм Стефан је објаснио да је његова књига настала као плод свих његових путовања Европом, током којих је стекао бројна познанства, па је због тога желео да пренесе „идеју пријатељства међу људима” и да цело човечанство представи „као браћу у тијесној заједници”.¹⁶ Његова путовања по европским градовима била су бројна и праћена разним авантурама. Књигу „Посмртна дела” (*Opere postume*) објавио је 1775. године у Дрездену, а наредне године је тамо публикувао и „Турска писма” (*Lettere turchesche*) у којима се позабавио описом неколико европских градова.¹⁷

Да ли су нека одређена искуства која је стекао у Венецији нагнала Стефана Зановића да пише и да на тај начин овековечи идеје настале као последице некадашњег бурног живота? Премда се нећемо задржавати на том

¹¹ Mirko Breyer, *Antun Conte Zanović i njegovi sinovi: roman života jedne paštrovsko-budljanske porodice u pretprošlom i prošlom vijeku (1720–1834)*, Matica Hrvatska, Zagreb 1928, 15–17.

¹² Чедомиљ Мијатовић, „Стефан Зановић”, *Ошацибина: књижевности, наука, друшћивени живоић*, XXX, 117–120 (1892), 377–378.

¹³ Биографију Зановића пренео је Чедомир Мијатовић, у преводу са француског језика, преузету из 52. свеске биографија које су у саставу дела: *Biographie universelle ancienne et moderne; redigée par une société de gens de lettres et de savants*, публикуване у Паризу 1882. године: Чедомиљ Мијатовић, „Стефан Зановић”, 378.

¹⁴ Mirko Breyer, *Antun Conte Zanović i njegovi sinovi*, 17, 20.

¹⁵ Петар Џацић, „Стјепан Зановић, Алазон са наших страна”, у: Петар Џацић, *Homo balcanicus – Homo heroiicus I*, Просвета, Београд 1994, 78–104.

¹⁶ Исто, 33–34.

¹⁷ Мирослав Пантић, *Књижевности на тџлу Црне Горе и Боке Кошорске од XVI до XVIII века*, Српска књижевна задруга, Београд 1990, 460, 462–463.

питању, намера да у овом раду прикажемо један део немирног живота тог пустолова засигурно може да допринесе стварању целовитије слике његовог литерарног надахнућа. Захваљујући судској истрази из 1769. имамо могућност да сагледамо како су га приказали Венецијанци, тј. како је његова личност остала забележена у изворима. Годинама пре него што се уписао у редове људи од пера, Стефан Зановић је са својим братом, премда накратко, био део трговачких кругова. Утицај живота у Венецији и наук који су од оца стекли, нагнали су их да се и сами упусте у робну размену на венецијанском тржишту, па су тако и дошли у додир с османским трговцима, што ће се касније, за Стефана, показати и као рђаво искуство.

РОБНА РАЗМЕНА ИЗМЕЂУ БРАЋЕ ЗАНОВИЋ И СКАДАРСКОГ ТРГОВЦА ЗИНЕЛА КРАЈИНЕ

Како су Стефан Зановић и скадарски трговац Зинел Крајина ступили у контакт? Трговачке активности Стефана Зановића у Венецији нису познате, али можемо претпоставити да је Антун Зановић своје послове делимично пренео на синове. О томе да су већ имали професионалне контакте у граду, речито говори познанство с венецијанским посредницима у трговини. Наиме, само месец дана пре сукоба, скадарски трговац Зинел Крајина (*Zinnel Craina*)¹⁸ добио је 1769. од државног сенсала (*Sanser Publico*)¹⁹ предлог за куповину тканина у вредности од 400 цекина. Том приликом, сенсал га је повезао с двојцом трговаца, браћом из Будве, за које је Скадранин знао само да су синови „познатог карташа” (*Giocatore da Carte famoso*). Ради уговарања робне размене, више пута су се састајали у кући Зановића у Венецији, која се налазила у парохији Сан Ђулијан, у близини моста Ка’ Балби.²⁰

Дотадашње искуство навело је Скадранина да с неповерењем гледа на пословање с венецијанским трговцима, па је у робну размену с Будванином посумњао оног тренутка када му је унапред затражена исплата целокупне

¹⁸ Друго име скадарског трговца „Крајина” вероватно је изведено из назива предела „Скадарска крајина” одакле је трговац био пореклом, а који се протеже на југозападној и јужној страни језера: Поп Милош Велимировић, „По Скадарском Језеру”, *Дело: лисци за науку, књижевност и друштвени живот*, 3 (1894), 448.

¹⁹ Сенсали (вен. *sanser*, итал. према тосканском *sensale*) су били брокери, посредници у трговини, овлашћени венецијанским законом за склапање уговора између венецијанских и страних трговаца. Први познати помен посебног реда сенсала за османске трговце јавља се 1594. године, и они су били задужени искључиво за посредничке послове у робној размени Венецијанаца с муслиманским и немуслиманским трговцима из Османског царства: *Archivio di Stato di Venezia* (даље, ASVe), *Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Risposte*, b. 139, c. 62 (22. 2. 1594). О сенсалима за османске трговце погледати код: Giorgio Vercellin, „*Mercanti turchi e sensali a Venezia*”, *Studi veneziani* 4 (1980), 45–78. О оснивању, значају и деловању сенсала као државне службе у Венецији: Natalie E. Rothman, *Brokering Empire. Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*, Cornell University Press, Ithaca–London 2012, 29–84.

²⁰ Студије које су се до сада бавиле Зановићима нису назначиле могућност да су Антун Зановић и његови синови поседовали кућу у Венецији. Скадарски трговац Зинел Крајина је изјавио да се с Будванином састајао у „његовој кући” (*in Casa sua Propria*), али не можемо поуздано рећи да ли је трговац знао да се ради о кући у власништву Зановића или о изнајмљеном простору. Њихову имовину ван Будве је тек потребно испитати.

суме новца. Да би га одобровољио, Зановић му је путем посредника предао 200 либара шећера, али трговац Зинел Крајина ни тада није пристајао да му да 400 цекина. Трговац је био мишљења да он уопште не поседује тканине за продају, већ жели да га превари. Увидевши да је Скадранин непоколебљив у својој одлуци, Зановић му је затражио повраћај шећера, а читав случај добио је разрешење путем Магистрата за трговину.²¹

Том приликом, скадарски трговац Зинел Крајина први пут је ступио у контакт с Будванима. Из његовог сведочења сазнајемо да су на свим састанцима за уговарање робне размене била присутна оба брата, чија имена он, пак, није знао.²²

Да је Скадранин заправо преговарао с Примиславом Зановићем, Стефановим старијим братом, открио је сенсал, чије је испитивање касније уврштено у истражни процес Државних адвоката. Сенсал Бастијан дал Турко потврдио је покушај посредништва у купопродаји између скадарског и будванског трговца. Међутим, његова изјава се мало разликује у погледу размене која је требала да буде обављена. Према речима сенсала, скадарски трговац Зинел Крајина је требао да прода Примиславу Зановићу (Primislao Zanovich detto Buduan) две бале свиле и шест мјера²³ вуне у вредности од 400 цекина, а да му уз то преда једно кредитно писмо на шест месеци. Прихвативши предлог, трговац Зинел Крајина је добио 200 либри шећера као капару. Када се након неког времена предомислио и желео да поништи договор, сенсал му је објаснио да у том случају мора да изврши повраћај шећера, али се он успротивио речима: „муслимански трговци немају обичај да врше реституцију.”²⁴

²¹ “[...] Parlai in Persona con questo Buduan in Casa sua Propria al detto Ponte su questo affare, ma sicome egli voleva i Zecchini avanti di darmi li Panni, e dubitando di esser ingannato come mi successe anche con altro, non si veniva giamai alla conclusione testochè si abbiano fate su questo proposito varie conferenze. Per lusingarmi questo signore Buduan mi fece dar in anticipazione da certo Iseppo Bonazzino Specier suo conoscente due cento libre di Zuccherò [...] Si deve credere che in fatti non avesse li detti Panni, e che volesse mangiarmi con questo prettetto li 400 Zecchini, perche sentendo la mia rassoluta opinione, ricercò il valor di essi Zucchari, ne però io volli acontentire che alla restituzione dei Zucari medesimi fù ordinato anche dal Magistrato Eccelissimo de V Savi [...]”: ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Processi, b. 923 (12. 11. 1769).

²² “[...] A tutti li conferenze tenute col detto Buduan in sua Casa vi fù sempre presente anche il detto mio offensore che di sua bocca si chiamava fratello del altro [...]”: ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Processi, b. 923 (12. 11. 1769).

²³ Вероватно се мисли на „мјеру” која је често имала исто значење као и *mensura*, навођена тако као општа одредница, па је могла да се односи на тежину или дужину. Због такве употребе, често је било тешко разлучити својство мјере која је употребљена: Милан Влајинац, *Речник наших старијих мера – у Шоку векова*, св. 3, САНУ, Београд 1968, 576–577. Важно је још напоменути да се реч „мјера” налази у свим словенским језицима и није италијанског порекла: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, obradili Petar Budmani, Tomo Maretić, dio IV, Jugoslavenska akademija, Zagreb 1904–1910, 788–789. У овом конкретном случају, сенсал је можда за ту одредницу чуо од Будвана, па се она у италијанизованој варијанти пренела током саслушања.

²⁴ “[...] Saranno quaranta giorni in circa che ho proposto al detto Turco di far un Negozio col Signor Primislao Zanovich detto Buduan, cioè che il Turco dasse a detto Buduan due balle di seda, e sette miera di Lana valer di 400 Cechini circa col darle una Lettera di Cambio per sei mesi; Il Turco aveva accettata l’oblazion, ed aveva ricevuto du cento libre di Zuccherò dal Buduan come per capara; doppo detto Turco si è pentito e non volse fare più il negozio, e però le dissi, che dunque dovesse ristituire li Zuccheri, al che rispose, che i Turchi non usano restituir [...]”: ASVe, Avogaria di Comun, Penale, b. 4436 (2. 12. 1769).

Након тога, сенсал се понудио да разреши случај и натера скадарског трговца Зинела Крајину да врати капару, али га је Стефан предухитрио. Мислећи да Зинел Крајина жели да превари његовог брата Примислава, преузео је ствар у своје руке. Вероватно је лично отишао у фондако за муслиманске трговце (*Fondaco dei Turchi*)²⁵, пошто је уверавао сенсала да је посетио Скадралина и код њега „изазвао страхопоштовање, натеравши га да изврши повраћај”. Том приликом, Зинел Крајина је покушао да започне тучу, али га је Зановић спречио.²⁶ Детаљи тог сусрета нису познати, али је засигурно послужио као основа за оптужбу коју је скадарски трговац Зинел Крајина касније изнео.

ОПТУЖНИЦА ПРОТИВ СТЕФАНА ЗАНОВИЋА

Једне новембарске ноћи 1769. године, враћајући се у фондако за муслиманске трговце, скадарски трговац Зинел Крајина био је нападнут у Фабрисовој улици (*Calle dei Fabbri*). Истог месеца, по обичају установљеном од стране венецијанске управе, Зинел се обратио Магистрату за трговину, административном органу и трговачком суду који је био задужен за трговце из Османског царства. У разговору с једним нотаром, изјавио је да је као агресора препознао „једног брата будванског кнеза” (*un Fratello del Conte Buduan*), док је током другог испитивања био прецизнији и том приликом оптужио „млађег од двојице браће Будвана” (*il minor de Fratelli Buduani*).²⁷

Према трговачком опису, напад је дошао неочекивано, негде између поноћи и два сата ујутру. Најпре је чуо брзе кораке иза себе, али помисливши да жбири²⁸ јуре некога, наставио је без страха. Када се у следећем моменту осврнуо да осмотри особе које трче иза њега, непријатно га је изненадио ударац песницом, због којег је пао на земљу. Брзо се придигавши, окренуо се ка свом нападачу и пожурио га да би му узвратио истом мером. Како је било касно и све ботеге²⁹ у улици затворене, трговац је успут пронашао једну

²⁵ Фондако за муслиманске трговце био је велики смештај у парохији Сан Ђакомо дал’Орио (*San Giacomo dal’Orio*) у Венецији, где су сви трговци исламске вере морали да ноћивају, током свог боравка у граду. На истом месту су складиштили и своју робу, у посебним магацинима у оквиру фондака. Фондако је био основан 1621. године, а пре њега је слично коначиште постојало у близини Ријалто моста у оквиру једне гостионице (*Osteria Al’Anzolo*). О томе у: A. Segredo, F. Berchet, *Il Fondaco dei Turchi a Venezia: studi storici ed artistici*, Stabilimento di Giuseppe Civelli, Milano 1860; E. Concina, *Fondaci. Architettura, arte e mercatura tra Levante, Venezia e Alemagna*, Marsilio, Venezia 1997.

²⁶ “[...] Volevo io accomodarli, ma mi disse poi il Buduan Minor, che credo abbia nome Stefano ma non son certo, ch’era andato esso in persona dal detto Turco, e che l’aveva posto in soggezione, e si aveva fatto fare la restituzione, avendogli contenuto far una Baruffa per aver l’intento[...]”: ASVe, Avogaria di Comun, Penale, b. 4436 (2. 12. 1769).

²⁷ ASVe, Avogaria di Comun, Penale, b. 4436 (10. 11. 1769); ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Processi, b. 923 (12. 11. 1769).

²⁸ У опису који је трговац дао користи се венецијанска реч за жбире – *zaffi*, уместо италијанске *sbirro*. Жбири су били нека врста венецијанске градске милиције, одговорне Већу десеторице (*Consiglio dei dieci*): Paolo Preto, *I servizi segreti di Venezia. Spionaggio e controspionaggio ai tempi della Serenissima*, Il Saggiatore, Milano 2010, 193–194.

²⁹ *Bottéga*, у овом контексту, остаје у свом изворном облику и означава занатлијски дућан, место где су занатлије израђивале своје производе, ту их излагале и продавале: Bottega. Доступно на: <https://www.treccani.it/vocabolario/bottega>. Приступљено: 16. 8. 2024.

занатску радњу одшкринutih врата и тамо одвукао мушкарца који га је ударио. Бацивши га на под, из паса је извукао нож, намеравајући да се с њим обрачуна. Док је тај сукоб трајао, окупило се неколико људи, а Зинел је на њихову молбу пустио свог нападача, који је убрзо и побегао.³⁰

Оптуживши Стефана Зановића за тај напад, скадарски трговац Зинел Крајина је објаснио да је неуспела робна размена између њега и Будванина била могући повод за покушај освете. Тај сукоб је већ убележен у домаћој историографији, а њега је поменуо и Петар Цацић, пишући о Стефану Зановићу, „алазону са наших страна”. Он је у свом есеју пренео и кратку изјаву трговца Зинела Крајине да га је „грофић будљански” напао и ранио ножем.³¹ Том изјавом, коју је дао једном нотару по налогу Магистрата за трговину, завршило се учешће трговачке магистратуре у процедури, а као одговор на трговчеву притужбу, Државни адвокати су преузели истрагу.

„УВРЕДА [...] СКАНДАЛ, ЛОШ ПРИМЕР” – ИСТРАГА СУКОБА

Државни адвокати били су један од конститутивних политичких органа Венецијанске републике. Основани су у XII веку као правосудна институција која је имала задатак да се побрине за заштиту државне сигурности. Били су браниоци венецијанског закона, задужени за питања издаје, завере и било чега што је потенцијално могло да поремети државни мир. Имали су право да самостално започну процедуру за све преступе који су улазили у оквире њихових овлашћења.³² Када би један од адвоката послао нотара да обави испитивање, он би на лицу места правио записник, а након што би се утврдио починитељ кривичног дела, уследило би отварање судског процеса.³³ Суђење је било јавно и најчешће у облику дебате између државних адвоката и браниоца оптуженог, а да би обавили хапшење, морали су да добију дозволу Већа четрдесеторице (*Quarantia criminal*).³⁴ Имали су стандардизоване процедуре, које су као такве биле одраз правног система Венецијанске републике. Држали су монопол на судско-кривичне предмете и имали права да се мешају у послове других канцеларија, уколико би неки предмет препознали као своју надлежност.³⁵

Пошто су преузели случај, отворена је истрага истог месеца када се десио сукоб. Том приликом, саслушали су двадесет три особе, за које су током процедуре сазнали да на неки начин могу да допринесу расветљавању тог догађаја. Од 10. новембра до 14. децембра 1769. проверавали су све исказе, како

³⁰ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Processi, b. 923 (12. 11. 1769).

³¹ Петар Цацић, „Стјефан Зановић, Алазон са наших страна”, 80.

³² Andrea Da Mosto, *L'Archivio di Stato di Venezia. Indice generale, storico, descrittivo, ed analitico*, 1, Biblioteca d'arte editrice, Roma 1937, 68.

³³ Mila Manzatto, “Una magistratura a tutela della legge: l'Avogaria di Comun”, у: *Processo e difesa in età moderna. Venezia e il suo stato territoriale*, Claudio Povolo (a cura di), Il Mulino, Bologna 2007, 114.

³⁴ Gaetano Cozzi, “Authority and Law in Renaissance Venice”, у: *Renaissance Venice*, John Rigby Hale (ed.), Faber and Faber, London 1973, 303–309.

³⁵ Cristina Setti, “La terza parte a Venezia: l'Avogaria di Comun tra politica e prassi quotidiana (secoli XVI–XVIII)”, *Acta Histriae*, 22/1 (2014), 131–132.

би утврдили да ли је Стефан Зановић из Будве заиста напао и ранио скадарског трговца Зинела Крајину.

Премда је у ноћи сукоба на венецијанским улицама било неколико очевидаца, испоставило се да углавном нису подробно осмотрили, нити препознали особу с којом се скадарски трговац Зинел Крајина сукобио. Исте ноћи, у својој ботеги у Фабрисовој улици, налазио се један занатлија који је израђивао прозорска окна (вен. *fenestrer*). Чувши галаму која је долазила с улице, изашао је да осмотри о чему је реч. Тада је угледао два мушкараца у сучељавању, од којих је један био муслиман (*un Turco*), а други њему непознато лице. Та особа се обратила људима који су се окупили, узвикујући „помозите, хришћани” (*aiuto Cristiani*), након чега се занатлија окренуо муслиманском трговцу с речима: „госн трговче, смилујте се” (*Sior mercante lasciglo la vita*)³⁶. На те молбе, трговац је пустио свог нападача, који је одмах побегао. Тек тада, Зинел Крајина је схватио да је рањен и да су они ударци, за које је веровао да су начињени песницом, заправо били убоди сечивом због којих је крварио.

Опис који су очевици дали заснивао се тек на понеком детаљу у вези с одећом особе с којом се трговац потукао. Један младић, који је радио као помоћник (*garzon*) у ботеги у поменутој улици, изјавио је да је, убрзо пошто се сукоб окончао, на истом месту угледао човека одевеног у бело, који му је лично на конобара, а за којег су тамо присутни људи рекли да је носио нож умрљан крвљу.³⁷ Власник те ботеге у којој је младић радио, потврдио је да је и сâм од свог помоћника чуо за необичну појаву особе у белом која је имала крвав нож у руци.³⁸ Иако је мало података о непознатом насилнику, они се донекле слажу с описом који је дао скадарски трговац Зинел Крајина, приметивши да је мушкарац с којим се сукобио на себи имао белу одећу с манжетнама од црног сомота.³⁹ С друге стране, нико од окупљених на месту физичког обрачуна није препознао Стефана Зановића из Будве у особи коју су то вече видели.

Убрзо након сукоба, прошириле су се спекулације о кривцу, па се и у локалним кафетеријама расправљало о неразјашњеном догађају. Вероватно је то и помогло да се дође до нових сазнања. Тако је медицински специјалиста Батиста Занини, који је у тој новембарској ноћи пружио прву помоћ скадарском трговцу Зинелу Крајини, на другом саслушању изнео важне информације које му је открио један конобар. Наиме, појавиле су се тврдње

³⁶ Фраза *lasciglo la vita*, коју је занатлија упутио скадарском трговцу Зинелу Крајини, на италијанском језику тачно гласи *lasciagli la vita*, а њу дословно преводимо као „остави му живот”, па би иста могла да гласи и „госн трговче, поштедите му живот” или „смилујте се”. Према сведочењу занатлије, он се обратио скадарском трговцу Зинелу Крајини речима: *doneragli la vita*, што се прецизно може превести као „подари му живот”: ASVe, Avogaria di Comun, Penale, b. 4436.

³⁷ “[...] solo che poco doppo venne uno vestito di bianco, che alla figura pareva un Camerier, e la gente diceva ch’era insaguinato il Coletto [...]”: ASVe, Avogaria di Comun, Penale, b. 4436 (20. 11. 1769).

³⁸ “[...] io non viddi cosa alcuna, solo che poco doppo detto fatto venne uno vestito di brantizo [...] il mio Garzon disse che aveva il Coletto sporco di sangue, ma ci non feci col osservazione, nè sò di più in questo proposito [...]”: ASVe, Avogaria di Comun, Penale, b. 4436 (21. 11. 1769).

³⁹ “[...] era vestito di color bianchizzo con le brasteeze di veludo negro [...]”: ASVe, Avogaria di Comun, Penale, b. 4436 (1. 12. 1769).

да је Будванин то вече провео у једној кафетерији.⁴⁰ На тај начин, откривен је нови сведок, кафеџија Зуане Фоскато, који је на испитивању изјавио да је Стефан Зановић ту ноћ био у његовој „Кафетерији огледала” (*Bottega del Caffè dai Specchi*)⁴¹. Према његовим речима, Будванин се тамо задржао до два ујутру и то у друштву свог брата и једног службеника Зуанеа Калдерарија.⁴² Истинитост тих изјава потврдили су и радници у кафетерији. Младић који је радио као помоћник (*giovane di bottega*) рекао је да је, све време док је послуживао госте, Зановић био у кафеу, оставши тамо до два ујутру. Тврдње тог момка, поклапале су се с изјавама другог радника (*fachin in bottega*), да се Будванин задржао на том месту у назначеном временском интервалу. С друге стране, оба младића су, због природе њиховог посла, који је захтевао стално кретање, изјавила да не могу поуздано да тврде време доласка Зановића у ту кафетерију, као ни да ли је осумњичени ту ноћ напуштао просторије локала. Дан након сукоба, обојица су видела Зановића у истој кафетерији, који је тада покушавао да пред окупљеним посетиоцима одбаци нетачне оптужбе. Том приликом, Зановић је рекао да ће се жалити због увреда које су изнете на његово име.⁴³

Ипак, то није ни било потребно, након саслушања особе која је учврстила претходна сведочења у Зановићеву корист и отклонила сумње у његову невиност. То је био Зуане Калдерари, венецијански грађанин с којим је Будванин провео ту ноћ у кафеу. Према његовим речима, оптужба на Зановићев рачун изнета је два дана након што су прво кружиле другачије теорије о идентитету особе која је насрнула на трговца Зинела Крајину. Он се око поноћи придружио браћи из Будве у кафетерији у којој се, како је он рекао, Стефан забављао до два ујутру, весело рецитијући стихове песама. Након што су се појавиле прве гласине о његовој кривици, Будванин је у разговору са својим пријатељем Калдераријем изразио сигурност да ће га његово сведочење ослободити сваке сумње и расветлити неспоразум који је настао.⁴⁴

У прилог томе ишло је и сведочење свих оних који су те вечери видели Стефана Зановића. Осим што су учили да је том приликом био ведро рас-

⁴⁰ ASVe, Avogaria di Comun, Penale, b. 4436 (4. 12. 1769).

⁴¹ Израз *bottega* користио се и да означи место на којем се служила и продавала кафа у Венецији. За разлику од занатских радионица, када је реч о кафетерији, наглашавано је да се радило о *bottega del caffè*. Најподесније је овај израз превести речју „кафетерија” или „кафе”: Bottega. Доступно на: <https://www.treccani.it/vocabolario/bottega>. Приступљено: 16. 8. 2024.

⁴² ASVe, Avogaria di Comun, Penale, b. 4436 (7. 12. 1769).

⁴³ “[...] esso Buduan asseriva francamente la sera seguente al fatto, che non era vero certamente che esso non aveva a che fare col detto Turco [...] Io l’ho veduto due ore di notte ma non so quando sia capitato, perchè io vado sù e giù a portar il Caffè [...]”; “Nella Bottega dove servo intesi a dir che sia stato il Conte Steffano Buduan, ma esso asseriva con osservanza che non era vero, anzi che voleva fare le sue istanze, perchè non voleva queste ingiurazioni. [...] Lo viddi a ventiquattro ore e lo viddi a due ore in questo frattempo l’oservai due oltre(?) volte, ma non posso poi impegnarmi che sia stato stabilmente perchè io stò assai al Fornello e di raro vado a servire gli Aventori”: ASVe, Avogaria di Comun, Penale, b. 4436 (8. 12. 1769).

⁴⁴ “[...] Questo non può esser certamente quando il fatto sia nato verso un’ ora di notte, perchè quella sera del fatto io andai la Bottega dei Specchi in Canonica un momento doppo le 24 ore e li trovai il Conte Steffano et il Conte Primislao Zanovich detti Buduan, il qual Conte Steffano era d’umor assai allegro e recitava dei versi, e sitrattenè certamente sino alle due della notte. [...]”: ASVe, Avogaria di Comun, Penale, b. 4436 (13. 12. 1769).

положења, приметили су и да није одавао ни најмање знаке узнемирености које би могле да укажу на то да је учествовао у физичком обрачуна. Стиче се утисак да је својим изгледом и одећом пленио пажњу и као такав био лако уочљив, па су сви тада присутни у кафетерији приметили да је био веома мршав, да му је коса била посута пудером и да је на глави имао увојке. Био је обучен у небоплаво одело са златним дугмадима и капут скерлетне боје, а са собом је носио мач.⁴⁵ Једном приликом га је у октобру 1769. године, на венецијанским улицама срео помоћник (*fante*) Магистрата за трговину, који је тада од своје канцеларије добио задужење да посети скадарског трговца Зинела Крајину у фондаку и пренесе му наредбу за повраћај шећера Будванима. У први мах, није знао како се зове његов саговорник, пошто му је он тада само рекао да је из Будве, носећи маску која му је скривала лице. Према речима тог службеника, био је веома углађен, у одећи плаве боје, са златним украсима.⁴⁶ Већ на основу описа Зановићевог изгледа, изводи се јасан закључак да се они нимало не поклапају с описима нападача скадарског трговца.

Сва прикупљена сведочења била су довољна да се истрага затвори, па је 15. децембра 1769. Веће четрдесеторице донело пресуду, и то у корист Стефана Зановића. Том приликом, наведено је да је процес покренут због „увреде особе значајне за трговачку заједницу, скандала, лошег примера, опасних околности и последица”. На основу доказа, изречено је да Зановић није крив за дела за која су га теретили, закључком: „оптужени није починио ништа”. У опису пресуде је оптужба трговца Зинела Крајине окарактерисана као јавна клевета, изнета на рачун Стефана Зановића, који је, пак, током часова када се одиграо напад, био у једној венецијанској кафетерији.⁴⁷

Стиче се утисак да се венецијанске власти надаље нису посветиле откривању правог нападача Зинела Крајине, пошто је трговац 1770. тим поводом уложио једну жалбу венецијанском дужду. Тврдећи да је, у ишчекивању правде и одштете, за коју је веровао да му у Венецији следује, одложио послове „који су га чекали у Османском царству”. Интересантно је што је трговац у том писменом обраћању видно променио свој исказ. Осим што у њему није оптуживао Стефана Зановића, задобијене ране је приписивао „особи коју нити зна, нити познаје”.⁴⁸ Случај је поново враћен Магистрату за трговину и ту му се губи траг, па је сва вероватноћа да нападач није ни пронађен.

⁴⁵ “[...] Ieri l’ho veduto vestito di color celeste con Pragoni di veludo negro e in spada porta i suoi capelli con dai Ducoli sempre spolverizzato [...]”: ASVe, Avogaria di Comun, Penale, b. 4436 (8. 12. 1769); “[...] Aveva il tabaro di scarlato, et un’abito Blù co’ Bottoni d’oro”: ASVe, Avogaria di Comun, Penale, b. 4436 (13. 12. 1769).

⁴⁶ “[...] devo però dire che un giorno del mese d’ottobre passato ho avuto occasione de parlare con una maschera senza volto, che mi disse essere il Buduan senza dirmi il suo nome. [...] Era vestito asai pulito [...] guarniti d’oro mi par di colar Blù”: ASVe, Avogaria di Comun, Penale, b. 4436 (1. 12. 1769).

⁴⁷ „Tanto essendo indiziato lui Inquisito d’aver comesso niente: dolosa deliberatione per la Causa come in Processo in offesa di persona riguardevole per la Nazione con scandalo mal esempio e con quelle pericolose circostanze e conseguenze che dal Processo appariscono”: ASVe, Avogaria di Comun, Penale, b. 4436 (15. 12. 1769).

⁴⁸ „Ser[enissi]mo Pr[esi]d[en]te, Mi presento umile Supplicante all’ Augusto Trono di Vostra Serenità io Zanon Craia Mercante Turco Scuttarino che già cinque mesi circa ad ora mezza di notte andando a casa fui assassinato in Calle de Favri da persona che non conobbi ne sò [...]”: ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Diversorum, b. 375, f. 110 (4. 4. 1770). У том исказу, трговац

ЗАКЉУЧАК

Сличне контроверзе у Венецији нису биле ретке. Због тога је одлуком Сената из 1626. године било прописано да све афере везане за османске трговце решава Магистрат за трговину, а ниједан други венецијански суд од тада није смео да се, путем апелација и суспензија, меша у њихове одлуке по том питању.⁴⁹ Сходно томе, у регистрима те трговачке магистратуре проналазимо процесе, у којима су испитивани физички обрачуни између венецијанских грађана и османских трговаца. Зашто су онда кривичну пријаву једног османског трговца против Стефана Зановића преузели Државни адвокати?

Мишљења смо да одговор лежи у немирном раздобљу на црногорском простору, као и бојазни која је Венецију натерала да смотреније реагује на све сумњиве радње и надзире потенцијалне рушиоце јавног реда и поретка. У том периоду, венецијанске власти су с дозом подозрења гледале и на најмању назнаку одметништва код њених поданика на јадранској обали. Пропустивши тренутак да адекватно одговори на појаву једног травара и његове приче о лажном идентитету, Венеција је касно схватила да се ситуација отела контроли, пошто је црногорски народ у њему препознао вођу и знак надолазећег ослобођења. Ти догађаји су оставили трага у Црној Гори, привлачећи на њено тло разне авантуристе и смеле појединце, од којих су неки оставили и важан културни утицај.⁵⁰

Да ли то значи да је Венеција у Стефану Зановићу видела потенцијалну претњу у том смислу? Вероватно не у тој размери, али њена реакција свакако показује да ништа није смело да се препусти случају. У таквој атмосфери, појава особа попут Антуна Зановића и његових синова, Стефана и Примислава, који су се у Венецији окушали у коцкању, трговини и друштвеном животу салона, кафетерија, карневала, позоришта и осталих атракција у граду, није могла да прође непримећено. У XVIII веку, власт у венецијанској престоници страховала је од личности које су могле да нашкоде већ уздрманом систему њене власти. Како су Зановићи тада били у Венецији, они нису могли директно да утичу на ситуацију на црногорском простору. Ипак, њихово порекло са територије Црне Горе и недолично понашање у престоници били су довољно јаки разлози због којих је истрагу о сукобу, који би иначе водио Магистрат за трговину, преузео суд Државних адвоката, задужен за државну безбедност.

Да се на браћу Зановић гледало као на непримерне припаднике друштва, речито говори и податак да је исте године суд Државних инквизитора (*Inquisitori di Stato*) протерао Стефана Зановића и његовог брата Примислава из Венеције. Наиме, Будване је у то време теретило неколико оптужница, а она због које су 1769. и кажњени, тичала се коцкања, раскалашног живота

користи израз *fui assassinato*, што дословно преводимо као „ја бејах убијен”. Наравно, у овом случају то нема буквално значење, већ га разумемо као начин на који је он представио да је неко покушао да га убије.

⁴⁹ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 75 (16. 1. 1625. m. v.); M. v. је скраћеница за итал. *more veneto*, што значи „у венецијанском стилу”. Користило се за означавање венецијанског начина рачунања времена. За почетак године у Венецији узимао се 1. март, па је тако, на пример, 20. фебруар 1605. заправо 20. фебруар 1606. године.

⁵⁰ Глигор Станојевић, *Шћепан Мали*, 92.

и богохулних радњи. Спроведена истрага потврдила је да су Стефан и Примислав пошли стопама свог оца, који је 1766. био протеран из Венеције због превара на карташким играма. Браћи Зановић је том приликом било наређено да у року од 24 часа напусте град на лагунама и врате се у родно место.⁵¹

У каснијим годинама, склоности ка авантурама одвеле су Зановића на потпуно неочекивану страну, због које се поново нашао под будним оком венецијанске истраге. Наиме, он је 1775. био део једне тајне црногорске делегације у Бечу, која је имала задатак да сазна да ли један део црногорског народа може да се пресели у Русију. У Дубровнику је ту делегацију дочекао Стефанов брат, Мирослав Зановић, одакле су се сви чланови укрцали на брод за Трст. Већину су чинили Бокељи и пустолови, који су били иницијатори разних идеја о оснивању црногорске државе. Тада, прави циљ делегације није био познат Венецији, чије обавештајне службе нису успеле да дознају ништа осим да њени чланови траже неку врсту помоћи.⁵²

У последњим годинама живота Стефан Зановић је тврдио да је црногорски народ у њему видео новог Шћепана Малог, и изразио жељу да он буде њихов вођа. Као особа која је несумњиво била склона драматичним приказима сопствене личности, Стефан Зановић је 1784. послао меморијал венецијанском представнику у Бечу, у којем је изложио да се међу црногорским народом појавила жеља да га изабере за поглавара. Тада тврдећи да, упркос великој подршци коју је добио, није хтео да пристане, приказао је то као одраз његовог поштовања према Венецији, не презајући од тога да изјави да би меморијал проследио аустријском цару, уколико му не буде дозвољено да у име Републике приступи освајању и проширењу њених граница на османске територије. Његов меморијал, Глигор Станојевић оценио је као „лишен политичке могућности”, без било какве идеје.⁵³ Ипак, он помаже да разумемо до којих граница је досезала способност Стефана Зановића да у својим поступцима иступа смело, упркос томе што венецијанска власт није благонаклоно гледала на њих.

Нема сумње да је Будванинова склоност ка авантурама била та која је његов углед учинила упитним, али није само она довела до тога да се он нађе под строгим истрагом највиших судских органа у Венецији. Несигурне године XVIII века и догађаји који су се у том периоду низали на црногорском тлу, довели су до тога да Стефан Зановић постане само један од оних које су венецијанске службе пратиле будним оком, што, како се показало у каснијим годинама, и није била неоснована одлука.

⁵¹ Mirko Breyer, *Antun Conte Zanović i njegovi sinovi*, 21–22.

⁵² Глигор Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе 1773–1796*, Историјски институт, Београд 1962, 24–27.

⁵³ Исто, 285–286.

MARIJA ANDRIĆ, PhD, Research Associate
The Institute of History Belgrade
Kneza Mihaila 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: andric.marija.ma@gmail.com

APPENDIX TO THE BIOGRAPHY OF STEFAN ZANOVIĆ
About the conflict with Skadar merchant Zinel Krajina

SUMMARY: This paper discusses a fragment of life of the famous writer and adventurer Stefan Zanović from Budva, who was accused of assault by a Skadar merchant in 1769 in Venice. What truly happened and how the conflict arose is revealed through the testimony of witnesses diligently examined by the Venetian court of State Attorneys (*Avogaria di Comun*). There are details of the criminal investigation, its course and development, statements from eyewitnesses and testimonies of relevant individuals, as well as the presumed cause of the conflict, culminating in the conclusion of the investigation. Rich in details provided by Venetian citizens, this court investigation offers insights into how contemporary Venetians viewed Stefan Zanović. Furthermore, it goes beyond merely uncovering the details of a failed trade exchange with an Ottoman merchant. It offers a valuable depiction of that era and the social life in Venice. The inquiry also sheds light on the customs of drinking coffee in local cafés, which not only served as popular gathering spots but also functioned as key spaces for spreading news. To better understand this controversy, we have placed it within the broader context of the period in which it occurred and attempted to show that the way Venetian authorities handled the case was in line with the restless times within their borders on the Balkans. Ultimately, it seems that the Venetian authorities indeed believed it necessary to keep Zanović under the close watch of state officials, given his reputation as a gambler and adventurer that had been built.

KEYWORDS: Stefan Zanović; Venice; Venetian State Attorneys (*Avogaria di Comun*); Budva; Paštrovići; Skadar; Merchants; Criminal investigation; the 18th century.

Мср РАДОВАН СРЕМАЦ, виши музејски кустос
Музеј наивне уметности „Илијанум”
Светог Саве 5, Шид, Србија
Е-адреса: radovansremac@yahoo.com

ПОПИСИ СТАНОВНИШТВА СРЕМСКЕ ЖУПАНИЈЕ ОД 1780. ДО 1783. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: У Архиву Српске академије наука и уметности у Београду и Хрватском државном архиву у Загребу чувају се сумарни изводи за државне пописе становника Сремске жупаније из 1780, 1781, 1782. и 1783. године. За разлику од до сада публикованих пописа, ови пописи су од изузетног значаја јер доносе упоредне податке за појединачна места за све присутне вероисповести, и то кроз различите аспекте: полна и старосна структура, статистички подаци о природном прираштају, број свештеника итд. Пописи су обухватили сто насеља Сремске жупаније из три округа: Вуковар, Илок и Ириг. Ови пописи до сада нису публиковани и имају изузетан значај за проучавање демографских прилика у Срему и историје три вероисповести: православне, римокатоличке и протестантске.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Срем, Сремска жупанија, становништво, православци, католици, протестанти

Након реинкорпорације дела Срема у Војну границу, с једне стране, и оснивања Сремске жупаније као цивилног дела Срема, с друге, 1745. године је започео својеврсни период консолидације овог простора. Јасно утврђена и подељена администрација, уз мање измене 1777. године када је укинута коморска управа над појединим насељима¹, опстаће наредних сто тридесет година, све до укидања Војне границе. Оваква управа над сремском територијом затећи ће и први званични попис становништва у Хабзбуршкој монархији, тзв. Јозефински попис вршен у периоду од 1784. до 1787. године.² Гене-

¹ Видети: Славко Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Нови Сад 1979.

² Хрватски државни архив, Фонд Бански списи, кутија 84, 1808. година. Назив документа: *Summarium respective Bilanx Accrescentio, Durescentio juxta Josephinam et Modernam Popularum Ignobilium Conscriptioem, ad exigentiam Benignae Resolutionis Regiae, sub 1. Julii 1802.* No. 6458.

рални подаци о становништву Срема током друге половине XVIII века могу се пронаћи на неколико места. Када је реч о православном становништву највише података се може пронаћи у богатој грађи патријаршијско-митрополитског архива (данас Архив САНУ у Сремским Карловцима).³ Познат је поименични попис римокатолика за поједине жупе и њихове филијале у западном делу Срема из 1767. године који се чува у Бискупском архиву у Печују.⁴ Попис Сремске жупаније из 1781. године делимично је публикован од стране аутора овог рада.⁵ Део статистичких података је публикован и за 1782. годину.⁶ Увид у домовне протоколе и стања душа, који се чувају у парохијским и жупним архивима, и њихово публиковање, умногоме би допринело познавању стања становништва Срема у том периоду. Као значајан и до сада непознат прилог овој теми, доносимо четири пописа Сремске жупаније и то у виду приређене грађе, а због обима самог рада, у кратким цртама, изведени су коментари и закључци.

У сусрет поменутом Јозефинском попису власт је извршила неколико пробних пописа: 1780, 1781, 1782. и 1783. године.⁷ У Архиву Српске академије наука и уметности у Београду⁸ и Хрватском државном архиву у Загребу⁹ чувају се сумарни изводи за те пробне државне пописе становништва Сремске жупаније за период од 1780. до 1783. године. За разлику од до сада публикованих пописа, ови су од изузетног значаја јер доносе упоредне податке за појединачна места за све присутне вероисповести, и то кроз различите аспекте: полна и старосна структура, статистички подаци о природном прираштају, број свештеника итд. Пописи су обухватили сто насеља под цивилном управом: Антин, Бановци (Шидски), Баноштор, Бапска, Бачинци, Беочин, Берак, Беркасово, Бешеново, Бешеново (прњавор), Бингула, Бобота, Богдановци, Брестач, Бршадин, Буђановци, Велики Радинци, Вера, Визић, Вогањ, Врдник, Вуковар и Нови Вуковар, Габош, Гибарац, Грабово, Гретег (прњавор), Гргуревци, Дивош, Добринци, Ердвик, Илача, Илок, Инђија, Ириг, Јазак, Јазак (прњавор), Јанковци, Јармина, Каменица, Корођ, Краљевци, Крушедол, Крушедол (прњавор), Кувеждин (манастир), Кукујевци, Лединци, Лежмимир, Ловас,

³ У питању су следећи фондови: Фонд 18: Митрополијско-патријаршијски архив „А”; Фонд 19: Митрополијско-патријаршијски архив „Б” и Фонд 28: Српска православна Конзисторија архидијезе карловачке.

⁴ Бискупски архив у Печују (Pécsi Egyházmegyei Levéltár), PEL.I.1.c.017. Назив документа: *Conscriptio Parochiarum et Animarum in iis contentarum, in Districtu Inferioris Slavoniae Dioecesis Quinque-Ecclesiensis, tam in Statu Provinciali, quam Militari, peracta Anno Domini 1767*. Попис је публикован у делу *Popis katoličkoga stanovništva u Istočnoj Slavoniji 1767. godine* (уредник Denis Njari), Osijek–Реџиј 2019.

⁵ Радован Сремац, „Попис становништва цивилног Срема из 1781. године”, *Досијејев врш*, 11 (2023), 223–246. У раду је обухваћена само статистика за стално насељене становнике.

⁶ Petar Korunić, *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1750–1857. godine*, sv. 1, Zagreb 2018.

⁷ Библиотека Мађарског централног завода за статистику (Magyar Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár), *Tabella conscriptionis animarum 1782*.

⁸ Српска академија наука и уметности, Београд, Архив САНУ, Историјска збирка, инв. бр. 9258/1–4.

⁹ Хрватски државни архив, Загреб, Фонд Сремска жупанија, кутија 813. *Conscriptiones 1782–1791*.

Љуба, Мали Радинци, Манђелос, Марадик, Маринци, Маркушица, Михаљевци, Моловин, Мохово, Негославци, Нерадин, Нештин, Новак, Нуштар, Опатовац, Острово, Павловци, Пачетин, Петровци, Петровци, Привина Глава (манастир), Путинци, Раваница (прњавор), Раковац (манастир), Ремета (прњавор), Реметица (прњавор), Ривица, Рума, Свилош, Свињаревци, Сибач, Сот, Сотин, Стејановци, Суботиште, Сусек, Товарник, Томпојевци, Тординци, Трпиња, Хопово (прњавор), Церић, Чаковци, Чалма, Черевих, Шаренград, Шатринци, Шид, Шишатовач (манастир), Шуљам.

Пописи су идентични и носе наслов: “*Tabella conscriptionis animarum pro anno (...)*”. Састоје се из три дела (три табеле). Први део садржи податке о броју становника по вероисповести и то по полу и узрасту (пунолетни – малолетни), затим број странаца по полу и узрасту, и број слуга и слушкиња, такође по полу и узрасту. Други део табеле садржи податке о броју просјака, замонашених лица и свештеника по вероисповести, и на крају укупан број становника свих вероисповести и категорија по полу и укупно оба пола. У другом делу такође се налазе и подаци о верској организацији, тј. да ли место има статус парохије / жупе или је филијала и у чијој крајњој надлежности припада. Трећи део пописа даје број рођених, умрлих и венчаних у току те и претходне године и анализира их у циљу приказивања природног прираштаја те године. Насеља у пописима груписана су према дистрикцима и пописи су оверени у средиштима дистриката / округа: Илок, Ириг и Вуковар.

Пописи су обухватили комплетно становништво, у оквиру којег су посебно пописани стално насељени становници свих заступљених вероисповести, било да су досељени раније или непосредно пре пописа (дакле, особе и породице које имају дозволу за насељавање) и странци, односно привремено присутно становништво у које је спадало свештенство и други јавни службеници којима је боравак одређен трајањем службе, као и просјаци и слуге / слушкиње. Оваква ситуација донекле објашњава разлику у подацима за поједине пописе за период XVIII века јер не обухватају сви пописи комплетно становништво, односно, и сталне житеље и привремено боравеће.

Табела 1. Укупан број становника Сремске жупаније по годинама

ГОДИНА	УКУПНО СТАНОВНИКА
1780.	73.437
1781.	75.254
1782.	75.793
1783.	74.648

Табела 2. Преглед броја стално насељених становника по вероисповести и укупан број становника рачунајући стално насељене и странце

	ВЕРОИСПОВЕСТ	1780.	1781.	1782.	1783.
Антин	православни				
	римокатолици	466	249	480	497
	протестанти	42	193	43	44
	УКУПНО	512	442	524	544
Бановци (Шидски) (Форовац)	православни	368	411	477	390
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	372	413	478	398
Баноштор	православни	304	347	295	282
	римокатолици	119	98	120	110
	протестанти				
	УКУПНО	425	468	436	415
Балска	православни				
	римокатолици	365	377	428	409
	протестанти				
	УКУПНО	366	381	428	409
Бачинци	православни	892	994	886	860
	римокатолици	4			
	протестанти				
	УКУПНО	805	909	889	864
Беочин	православни	566	605	594	559
	римокатолици	8	7	9	
	протестанти				
	УКУПНО	586	641	630	577
Берак	православни	66	67	62	67
	римокатолици	639	656	596	641
	протестанти				
	УКУПНО	707	723	658	708
Беркасово	православни	614	609	585	585
	римокатолици	139	128	130	125
	протестанти				
	УКУПНО	778	761	732	724
Бешеново село	православни	707	732	814	729
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	714	740	820	739
Бешеново манастир	православни	152	149	185	197
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	180	175	214	225

Бингула	православни	931	1.131	1.122	1.045
	римокатолици			2	
	протестанти				
	УКУПНО	943	1.137	1.133	1.052
Бобота	православни	991	1.163	1.078	1.127
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	1.006	1.181	1.090	1.135
Богдановци	православни	21	15	18	16
	римокатолици	480	496	493	490
	протестанти				
	УКУПНО	503	512	511	506
Брестач	православни	1098	1169	1112	1094
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	1104	1.176	1.119	1.103
Бршадин	православни	443	487	462	496
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	448	494	479	495
Буђановци	православни	1.538	1.638	1.698	1.635
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	1.561	1.651	1.713	1.645
Велики Радинци	православни	291	275	341	308
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	306	276	352	323
Вера	православни	583	529	519	542
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	576	534	524	543
Визић	православни	550	562	527	543
	римокатолици			1	
	протестанти				
	УКУПНО	556	567	540	552
Вогањ	православни	529	494	494	510
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	531	500	498	514
Врдник село	православни	904	884	907	840
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	907	887	910	848

Врдник (Раваница) манастир	православни	118	118	120	118
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	154	146	149	147
Вуковар	православни	1.544	1.627	1.514	1.475
	римокатолици	1.942	1.916	1.984	1.925
	протестанти				
	УКУПНО	3.701	3.810	3.575	3.702
Габош	православни	387	382	354	400
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	392	386	358	402
Гибарац	православни	145	129	123	142
	римокатолици	554	648	641	647
	протестанти				
	УКУПНО	705	783	772	796
Грабово	православни	516	521	514	527
	римокатолици			1	
	протестанти				
	УКУПНО	525	527	520	531
Гргетег манастир	православни	41	92	142	181
	римокатолици			9	
	протестанти				
	УКУПНО	70	120	175	214
Гргуревци	православни	1.109	1.124	1.113	1.133
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	1.122	1.139	1.127	1.139
Дивош	православни	1.261	1.256	1.248	1.114
	римокатолици			2	
	протестанти				
	УКУПНО	1.291	1.285	1.265	1.115
Добринци	православни	820	807	852	853
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	826	813	857	855
Ердевик	православни	1.521	1.716	1.613	1.594
	римокатолици	7	7	9	
	протестанти				
	УКУПНО	1.557	1.728	1.640	1.611
Илача	православни	14	5	5	9
	римокатолици	1.176	1.196	1.224	1.230
	протестанти				
	УКУПНО	1.194	1.214	1.239	1.250

Илок	православни	417	374	362	362
	римокатолици	1.766	1.810	1.967	1.788
	протестанти		2	1	
	УКУПНО	2.378	2.447	2.452	2.285
Инђија	православни	614	661	667	677
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	620	666	673	686
Ириг	православни	3.932	3.901	4.095	4.063
	римокатолици	74	70	73	90
	протестанти				
	УКУПНО	4.141	4.133	4.306	4.228
Јазак село	православни	971	971	985	991
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	983	980	993	1.003
Јазак манастир	православни	97	130	127	115
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	122	148	150	152
Јанковци	православни	57	54	54	51
	римокатолици	516	503	504	494
	протестанти				
	УКУПНО	589	570	869	555
Јармина	православни				
	римокатолици	302	343	355	375
	протестанти				
	УКУПНО	313	343	355	421
Каменица	православни	1.022	1.036	1.036	1.078
	римокатолици	240	283	422	382
	протестанти				
	УКУПНО	1476	1.501	1.607	1.567
Корођ	православни		4	6	13
	римокатолици			5	
	протестанти	490	579	553	591
	УКУПНО	492	583	564	608
Краљевци	православни	637	678	674	675
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	644	680	680	680
Крушедол село	православни	465	492	471	487
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	471	500	476	492

Крушедол манастир	православни	174	173	155	123
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	214	210	182	159
Кувешдин манастир	православни	298	322	294	292
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	337	367	326	327
Кукујевци	православни				
	римокатолици	1.863	1.630	1.543	1.529
	протестанти				
	УКУПНО	1.871	1.639	1.553	1.541
Лединци	православни	446	486	464	460
	римокатолици	36		41	
	протестанти				
	УКУПНО	497	498	525	476
Лежимир	православни	1.099	1.071	1.159	1.097
	римокатолици			1	
	протестанти				
	УКУПНО	1.099	1.078	1.086	1.102
Ловас	православни	24	9	13	7
	римокатолици	902	894	916	802
	протестанти				
	УКУПНО	927	905	930	811
Љуба	православни	89	89	81	77
	римокатолици	252	307	97	301
	протестанти				
	УКУПНО	351	407	387	400
Мали Радинци	православни	277	277	362	379
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	281	281	366	395
Манђелос	православни	690	609	632	702
	римокатолици			2	
	протестанти				
	УКУПНО	714	610	634	710
Марадик	православни	653	653	619	631
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	661	663	631	648
Маринци	православни	197	190	201	194
	римокатолици	115	135	109	130
	протестанти				
	УКУПНО	317	325	330	325

Маркушица	православни	605	777	786	626
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	607	779	787	629
Миклушеви	православни	303	306	316	270
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	306	318	325	273
Моловин	православни	316	274	269	308
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	318	278	291	310
Мохово	православни	267	315	329	312
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	270	316	330	317
Негославци	православни	817	837	783	827
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	833	849	801	837
Нерадин	православни	622	774	686	650
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	631	787	705	663
Нештин	православни	1.047	909	886	860
	римокатолици	73	60	59	50
	протестанти	3			
	УКУПНО	1.148	998	972	957
Новак	православни				
	римокатолици	556	569	573	600
	протестанти				
	УКУПНО	558	573	579	600
Нуштар	православни	7	7	6	6
	римокатолици	379	360	388	349
	протестанти				
	УКУПНО	392	394	422	382
Опатовац	православни	248	511	254	240
	римокатолици	152	142	152	173
	протестанти				
	УКУПНО	410	654	411	415
Острово	православни	245	257	263	386
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	249	281	266	389

Павловци	православни	305	245	339	336
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	309	245	344	338
Пачетин	православни	538	546	471	545
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	545	557	480	559
Петровци (Рума)	православни	430	443	443	460
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	432	445	445	461
Петровци (Вуковар)	православни	507	467	460	402
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	522	475	465	404
Привина Глава манастир	православни	122	147	151	145
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	143	164	168	181
Путинци	православни	458	472	489	448
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	463	479	495	451
Раковац манастир	православни	175	193	184	169
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	200	216	205	190
Ремета манастир	православни	75	79	70	57
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	107	97	98	74
Реметица (Беочин) манастир	православни	96	94	121	109
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	97	95	149	133
Ривица	православни	509	578	580	574
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	517	591	590	580
Рума	православни	1.944	1.968	2.078	2.068
	римокатолици	1.072	1.168	1.233	1.262
	протестанти				
	УКУПНО	3.068	3.380	3.511	3.414

Свилош	православни	263	282	281	277
	римокатолици				
	протестанти			2	
	УКУПНО	266	289	285	278
Свињаревци	православни	37	30	28	32
	римокатолици	527	539	512	521
	протестанти				
	УКУПНО	570	574	548	565
Сибач	православни	394	394	420	431
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	397	397	421	440
Сот	православни	33	36	39	37
	римокатолици	456	509	525	524
	протестанти				
	УКУПНО	505	569	588	599
Сотин	православни	264	271	284	230
	римокатолици	447	532	437	520
	протестанти				
	УКУПНО	722	809	730	757
Стејановци	православни	500	489	497	539
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	506	495	503	545
Суботиште	православни	723	770	810	814
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	734	781	814	815
Сусек	православни	830	867	792	753
	римокатолици	12	14	11	
	протестанти	9	4		
	УКУПНО	892	901	824	773
Товарник	православни	279	292	287	290
	римокатолици	1.514	1.562	1.438	1.615
	протестанти				
	УКУПНО	1.824	1.878	1.748	1.933
Томпојевци	православни	51	47	49	51
	римокатолици	432	479	420	487
	протестанти				
	УКУПНО	487	526	472	539
Тординци	православни				
	римокатолици	465	299	476	481
	протестанти	470	257	485	503
	УКУПНО	944	561	964	997

Трпиња	православни	1.435	1.499	1.468	1.468
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	1.440	1.509	1.478	1.475
Церић	православни				6
	римокатолици	402	344	383	344
	протестанти				
	УКУПНО	412	354	393	350
Чаковци	православни	402	384	347	376
	римокатолици		21		
	протестанти				
	УКУПНО	410	414	359	381
Чалма	православни	878	743	808	718
	римокатолици	5		4	
	протестанти				
	УКУПНО	894	766	833	730
Черевих	православни	1.154	1.134	1.002	987
	римокатолици	125	93	152	149
	протестанти				
	УКУПНО	1.349	1.322	1.173	1.169
Шаренград	православни	237	228	245	252
	римокатолици	680	650	1.015	619
	протестанти				
	УКУПНО	966	942	1.360	927
Шатринци	православни	157	156	175	165
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	164	166	177	166
Шид	православни	2.075	2.084	2.013	2.149
	римокатолици	45	45	27	26
	протестанти				
	УКУПНО	2.185	2.207	2.094	2.251
Шишатовац манастир	православни	167	173	160	190
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	189	210	193	206
Шуљам	православни	501	528	538	519
	римокатолици				
	протестанти				
	УКУПНО	504	531	542	523

Табела 3. Број странаца, односно привремено настањених становника

ГОДИНА	СТРАНЦИ		СЛУГЕ		ПРОСИЈАЦИ	МОНАХИ		Православни свештеници	Католички свештеници	Протестантски свештеници	УКУПНО		УКУПНО СТАНОВНИКА
	Одрасли	Малолетни	Одрасли	Малолетни		М.	Ж.				Одрасли	Малолетни	
1780.	378	178	659	327	129	207	13	130	12	1	43.181	30.020	73.437
1781.	452	224	831	236	150	200	15	124	14	1	44.729	30.330	75.254
1782.	381	174	749	116	134	212	2	99	13	1	44.453	30.838	75.793
1783.	235	102	793	234	187	175	2	96	15	1	43.681	30.838	74.648

Табела 4. Подаци о прираштају односно повећању броја становника

ГОДИНА	РОЂЕНИ		Од којих				Дошљаци				УКУПАН ПРИРАШТАЈ	
			Непознат отац		Недоношче		Стално насељени		Присутни због службе			
	М.	Ж.	М.	Ж.	М.	Ж.	М.	Ж.	М.	Ж.	М.	Ж.
1780.	1.732	1.568	3	3	10	8	154	125	161	32	2.060	1.737
1781.	1.596	1.636	4	1	3	1	124	80	199	44	1.926	1.761
1782.	1.706	1.550	1	2	5	7	88	72	94	22	1.885	1.673
1783.	1.778	1.602	7	2	4	4	90	68	230	60	2.106	1.735

Табела 5. Подаци о смањењу броја становника

ГОДИНА	УМРЛИ				од тога					одсељени					Укупно смањење	
	М		Ж		Насилна смрт	Пронађени мртви	Несрећни случај	При порођају		Наследили неког	Други мигранти	На службењу војног рока	Замоначени			
	одрасли	малолетни	одрасли	малолетни				М.	Ж.				М.	Ж.	М.	Ж.
1780.	644	906	621	809	1	7	6	11	8	3	160	17	12	2	1.687	1.520
1781.	949	740	798	796		6	15	17	17		224	5	7		1.862	1.711
1782.	996	863	837	768		10	11	5	3	3	194	6	3	1	1.988	1.714
1783.	1.162	1.164	954	1.172		12	11	7	9		304	16			2.529	2.272

Табела 6. Подаци о браковима

	БРАКОВИ							
	Бракови склопљени ове године	Бракови склопљени прошле године	Супружник из другог места	Број склопљених бракова	Раскинути			Тренутно постојећих бракова
					Брак раскинут смрћу	Супружник се одселио	Укупно	
1780.	682	16.312	145	17.139	749	86	835	16.304
1781.	630	16.651	163	17.453	828	109	937	16.516
1782.	631	16.535	178	17.254	867	107	974	16.180
1783.	828	16.519	256	17.603	991	161	1.152	16.436

Табела 7. Преглед укупног броја становника по вероисповести по полу и добу

ГОДИНА	ПРАВОСЛАВНИ				РИМОКАТОЛИЦИ				ПРОТЕСТАНТИ			
	М.		Ж.		М.		Ж.		М.		Ж.	
	Одрасли	Малолетни	Одрасли	Малолетни	Одрасли	Малолетни	Одрасли	Малолетни	Одрасли	Малолетни	Одрасли	Малолетни
1780.	15.198	11.081	15.001	9.919	5.647	4.076	5.686	3.898	257	254	243	260
1781.	15.838	11.477	15.435	10.074	5.619	4.108	5.650	3.762	285	290	229	231
1782.	15.698	11.288	15.451	10.001	5.706	4.560	5.735	4.168	270	287	249	278
1783.	15.427	11.527	15.113	9.859	5.545	4.324	5.699	4.117	273	315	260	293

Чисто православна насеља 1780. године била су: Бановци (Шидски), Бешеново, Бешеново (прњавор), Бингула, Бобота, Брестач, Бршадин, Буђановци, Велики Радинци, Вера, Визић, Вогањ, Врдник, Врдник (прњавор), Габош, Грабово, Гргетег (прњавор), Гргуревци, Дивош, Добринци, Инђија, Јазак, Јазак (прњавор), Краљевци, Крушедол, Крушедол (прњавор), Кувеждин (прњавор), Лежимир, Мали Радинци, Манђелос, Марадик, Маркушица, Миклушевци, Моловин, Мохово, Негославци, Нерадин, Острово, Павловци, Пачетин, Петровци, Петровци, Привина Глава (прњавор), Путинци, Раковац (прњавор), Ремета (прњавор), Реметица (прњавор), Ривица, Свилош, Сибач, Стејановци, Суботиште, Трпиња, Чаковци, Шатринци, Шишатовач (прњавор) и Шуљам. До 1783. године чисто православна су постала још шест насеља: Бачинци, Беочин, Ердвик, Лединци, Сусек и Чалма, док ни једно није изгубило ту карактеристику.¹⁰

Чисто римокатоличка насеља 1780. године била су: Бапска, Јармина, Кукујевци, Новак и Церић. До 1783. године у Церић се доселило шест православних особа па више није био чисто римокатоличко насеље.

¹⁰ За податке о верској структури појединих насеља током прве половине и средине XVIII века видети: Душан Ј. Поповић, *Срби у Срему го 1736/7: историја насеља и сјановништва*, Београд 1950; Stjepan Sršan, *Kanonske vizitacije knj. IV: Srijem 1735–1768*, Osijek 2008.

Једино чисто протестантско насеље 1780. године био је Корођ, али је до 1783. године изгубио ту карактеристику због досељења православних становника.

Табела 8. Преглед укупног броја становника по вероисповести

ГОДИНА	ПРАВОСЛАВНИ	РИМОКАТОЛИЦИ	ПРОТЕСТАНТИ
1780.	51.199	19.307	1.014
1781.	52.824	19.139	1.035
1782.	52.438	20.169	1.084
1783.	51.926	19.685	1.141

Релативно велике осцилације броја становника по годинама у посматраном периоду показују да подручје Сремске жупаније још увек није било стабилизовано, и да су микромиграције покренуте из различитих разлога још увек биле актуелне. Укупно повећање од 1780. до 1783. године је мало и посматрано за цело подручје Сремске жупаније у просеку износи 12,35 особа по насељу (за четири године).

Табела 9. Насеља са преко 1.500 становника рангирана по укупном броју (сталних и привремених) становника

1780.		1781.		1782.		1783.	
НАСЕЉЕ	Укупан број становника	НАСЕЉЕ	Укупан број становника	НАСЕЉЕ	Укупан број становника	НАСЕЉЕ	Укупан број становника
Ириг	4.141	Ириг	4.133	Ириг	4.306	Ириг	4.228
Вуковар	3.701	Вуковар	3.810	Вуковар	3.575	Вуковар	3.702
Рума	3.068	Рума	3.380	Рума	3.511	Рума	3.414
Илок	2.378	Илок	2.447	Илок	2.452	Илок	2.285
Шид	2.185	Шид	2.207	Шид	2.094	Шид	2.251
Кукујевци	1.871	Товарник	1.878	Товарник	1.748	Товарник	1.933
Товарник	1.824	Ердевик	1.728	Буђановци	1.713	Буђановци	1.645
Буђановци	1.561	Буђановци	1.651	Ердевик	1.640	Ердевик	1.611
Ердевик	1.557	Кукујевци	1.639	Каменица	1.607	Каменица	1.567
Каменица	1.476	Трпиња	1.509	Кукујевци	1.553	Кукујевци	1.541
		Каменица	1.501				

Од 98 насеља само 19 (1780–1781), односно 20 (1781–1783) имало је више од 1.000 становника, а тек пет преко 2.000: Ириг, Вуковар, Рума, Илок и Шид.

У погледу вероисповести пописани су православни, римокатолици и протестанти.¹¹ Табела је имала и рубрике за Јевреје, али њих те године није било у пописаним насељима.

¹¹ У табели за 1781. годину пописивач је протестанте увео као „старокатолике” те је у поменутом раду Радована Сремца, због поштовања аутентичности архивске грађе тај пода-

Посматрајући укупан број свештених лица све три вероисповести, приметан је пад са 363 (1780) на 290 током 1783. године. До овог пада броја свештених лица дошло је због смањења броја замонашених лица православне вероисповести и због смањења броја православног свештенства (број римокатоличких свештеника се повећао за четири). Током 1780. године један свештеник је код православних долазио на 393 становника а код римокатолика на 1.608 становника, док је 1783. године то било на 540 односно 1.230 верника. Приметан је мали удео замонашених жена у односу на мушкарце и он се кретао од 5,91% 1780. године до 1,13% 1783. године.

Табела 10. Преглед броја свештених лица за све три вероисповести

Година	Замонашена лица		Православни свештеници	Католички свештеници	Протестантски свештеници
	м.	ж.			
1780.	207	13	130	12	1
1781.	200	15	124	14	1
1782.	212	2	99	13	1
1783.	175	2	96	16	1

Процент одраслог становништва у односу на малолетно 1780. године био је 48,15% на према 51,85%, 1781. године 59,59% према 40,41%, 1782. године 59,04% према 40,96% и 1783. године 58,52% одраслих према 41,48% малолетних. Дакле, приметно је нагло старење становништва Срема.

Табела 11. Преглед броја рођених и умрлих по местима

МЕСТО	1780.			1781.			1782.			1783.		
	РОЂЕНИ	УМРЛИ	ПРИРАСТАЈ	РОЂЕНИ	УМРЛИ	ПРИРАСТАЈ	РОЂЕНИ	УМРЛИ	ПРИРАСТАЈ	РОЂЕНИ	УМРЛИ	ПРИРАСТАЈ
Антин	37	27	10	17	15	2	53	32	21	29	24	5
Бановци (Шидски)	13	18	-5	17	11	6	24	16	8	18	26	-8
Баноштор	19	29	-10	18	25	-7	20	41	-21	27	52	-25
Балска	19	13	6	26	16	10	25	18	7	19	38	-19
Бачинци	41	46	-5	27	23	4	20	38	-18	29	30	-1
Беочин	25	39	-14	30	32	-2	29	41	-12	33	23	10
Берак	31	6	25	39	25	14	49	42	7	29	50	-21
Беркасово	37	37	0	31	31	0	30	33	-3	26	35	-9
Бешеново	26	28	-2	37	32	5	27	18	9	32	43	-11
Бешеново манастир	9	3	6	8	4	4	5	22	-17	15	13	2

так тако и наведен „Попис становништва цивилног Срема из 1781. године”, *Досићејев вриј*, 11 (2023). У овом раду се због историјских околности и научне прецизности ипак користи термин „протестант”.

Бингула	68	68	0	57	41	16	39	53	-14	38	77	-39
Бобота	56	29	27	50	24	26	57	21	36	49	41	8
Богдановци	24	19	5	21	19	2	26	16	10	24	39	-15
Брстач	56	11	45	43	28	15	36	39	-3	46	46	0
Бршадин	23	20	3	30	17	13	24	17	7	25	20	5
Буђановци	41	49	-8	60	47	13	43	46	-3	53	65	-12
Велики Радинци	15	18	-3	12	15	-3	13	19	-6	9	23	-14
Вера	17	18	-1	24	26	-2	19	10	9	23	26	-3
Визић	23	27	-4	26	15	11	16	28	-12	25	22	3
Вогањ	17	20	-3	21	23	-2	21	25	-4	19	14	5
Врдник	20	16	4	16	36	-20	21	31	-10	23	70	-47
Врдник (Раваница) манастир	4	2	2	8	3	5	9	22	-13	7	19	-12
Вуковар	136	171	-35	208	313	-105	134	92	42	243	301	-58
Габош	14	24	-10	17	8	9	11	10	1	22	15	7
Гибарац	30	29	1	45	25	20	33	41	-8	36	37	-1
Грабово	16	24	-8	29	13	16	23	22	1	18	21	-3
Гргетег манастир	3	6	-3	7	4	3	8	29	-21	7	14	-7
Гргуревци	25	25	0	26	21	5	45	39	6	43	31	12
Дивош	30	28	2	41	35	6	43	51	-8	40	90	-50
Добринци	38	38	0	42	45	-3	32	39	-7	32	51	-19
Ердевик	72	46	26	60	51	9	82	93	-11	95	86	9
Илача	63	73	-10	67	32	35	79	52	27	47	49	-2
Илок	166	108	58	126	130	-4	122	175	-53	129	259	-130
Инђија	42	20	22	33	23	10	22	23	-1	19	32	-13
Ириг	128	76	52	145	160	-15	173	137	36	169	139	30
Јазак	10	19	-9	13	22	-9	18	27	-9	32	47	-15
Јазак манастир	0	12	-12	5	8	-3	0	11	-11	8	13	-5
Јанковци	36	34	2	24	26	-2	30	29	1	23	29	-6
Јармина	18	19	-1	12	19	-7	21	18	3	23	18	5
Каменица	72	76	-4	71	122	-51	49	135	-86	71	125	-54
Корођ	37	23	14	27	22	5	30	11	19	31	24	7
Краљевци	26	23	3	36	29	7	37	41	-4	31	44	-13
Крушедол	15	19	-4	21	13	8	25	24	1	21	29	-8
Крушедол манастир	14	5	9	8	11	-3	8	15	-7	15	11	4
Кувешдин манастир	15	19	-4	17	18	-1	15	23	-8	15	14	1
Кукујевци	81	75	6	90	72	18	76	138	-62	70	88	-18
Лединци	41	42	-1	19	17	2	26	46	-20	21	18	3
Лежмир	65	38	27	57	40	17	35	38	-3	59	26	33
Ловас	50	54	-4	49	58	-9	61	45	16	40	92	-52
Љуба	28	26	2	20	16	4	20	29	-9	19	27	-8
Мали Радинци	11	18	-7	6	12	-6	12	9	3	10	16	-6
Манђелос	27	15	12	23	13	10	25	50	-25	30	34	-4
Марадик	32	22	10	18	30	-12	28	23	5	29	63	-34
Маринци	12	23	-11	16	20	-4	16	19	-3	20	32	-12

Маркушица	42	33	9	35	19	16	42	28	14	40	38	2
Миклушеви	17	29	-12	13	23	-10	15	26	-11	9	35	-26
Моловин	14	7	7	10	11	-1	17	16	1	15	15	0
Мохово	6	28	-22	12	18	-6	18	16	2	15	14	1
Негославци	57	30	27	36	57	-21	51	59	-8	21	61	-40
Нерадин	28	23	5	29	29	0	26	30	-4	24	46	-22
Нештин	37	31	6	55	64	-9	29	53	-24	39	69	-30
Новак	26	21	5	24	28	-4	37	18	19	33	38	-5
Нуштар	27	23	4	29	21	8	34	21	13	23	22	1
Опатовац	23	19	4	22	58	-36	23	24	-1	24	34	-10
Острово	10	7	3	9	12	-3	8	6	2	9	13	-4
Павловци	6	13	-7	6	10	-4	15	18	-3	10	16	-6
Пачетин	27	14	13	20	22	-2	28	14	14	18	33	-15
Петровци (Рума)	22	16	6	22	12	10	16	16	0	32	24	8
Петровци (Вуковар)	45	48	-3	18	34	-16	27	34	-7	13	43	-30
Привина Глава манастир	10	2	8	4	7	-3	6	2	4	5	7	-2
Путинци	23	22	1	26	14	12	27	20	7	25	42	-17
Раковац манастир	27	10	17	13	13	0	7	16	-9	11	10	1
Ремета манастир	7	5	2	0	3	-3	3	13	-10	0	9	-9
Реметица манастир	7	4	3	0	6	-6	0	5	-5	6	16	-10
Ривица	13	14	-1	16	34	-18	17	23	-6	16	31	-15
Рума	68	60	8	154	123	31	132	117	15	172	201	-29
Свилош	9	16	-7	17	18	-1	11	10	1	15	10	5
Свињаревци	30	31	-1	33	16	17	27	38	-11	28	42	-14
Сибач	16	23	-7	16	23	-7	11	22	-11	20	27	-7
Сот	35	35	0	50	24	26	45	33	12	31	32	-1
Сотин	43	29	14	33	46	-13	38	39	-1	39	76	-37
Стејановци	17	23	-6	19	25	-6	17	12	5	21	33	-12
Суботиште	48	17	31	25	13	12	26	29	-3	21	21	0
Сусек	30	40	-10	47	41	6	27	60	-33	41	60	-19
Товарник	98	73	25	83	74	9	118	45	73	114	118	-4
Томпојевци	25	16	9	39	42	-3	42	22	20	20	37	-17
Тординци	50	23	27	28	20	8	36	20	16	59	68	-9
Трпиња	83	63	20	50	49	1	51	35	16	60	62	-2
Церић	21	11	10	17	9	8	18	9	9	24	24	0
Чаковци	23	34	-11	16	24	-8	16	26	-10	14	37	-23
Чалма	21	20	1	18	31	-13	33	43	-10	23	31	-8
Черевих	61	60	1	55	95	-40	52	159	-107	58	75	-17
Шаренград	70	131	-61	41	82	-41	63	37	26	50	109	-59
Шатринци	5	3	2	5	5	0	6	2	4	7	15	-8
Шид	62	64	-2	59	57	2	64	53	11	75	72	3
Шишатовац манастир	11	7	4	9	16	-7	7	4	3	10	15	-5
Шуљам	26	25	1	23	19	4	25	20	5	24	32	-8

У посматраном периоду забележен је изузетно мали број рођене ванбрачне деце и он се на укупан број рођене деце може посматрати као статистичка грешка. На пример, током 1780. године рођено је укупно шесторо ванбрачне деце (у Каменици, Беркасову, Вуковару и Јанковцима), 1781. године пет (Каменица, Рума, Берак и Бобота), 1782. године три детета (Шаренград, Берак, Каменица) и током 1783. године деветоро ванбрачне деце (Ириг, Рума, Вуковар и Илок). Дакле у питању су најчешће већа мултиетничка места па се може претпоставити да су у питању мешовити (црквено невенчани) бракови. Као одређени морални показатељ, може се узети и број разведених бракова по години (Табела 6). Процент разведених бракова на укупан број склопљених кретао се од 0,5% 1780. године до 0,9% 1783. године.

Пописи становника Сремске жупаније за период од 1780. до 1783. године по свим својим карактеристикама могу да одговарају модерним пописима. Разлика у врсти прикупљених података у овим пописима упућују на прилагођавање пописа стварном стању на терену и омогућавање што квалитетнијег прикупљања података. Ови пописи су од изузетног значаја за изучавање демографских прилика у Срему, посебно у погледу верске структуре. Може се очекивати да су сви наведени подаци тачни, нарочито када се узме у обзир колико података различитог карактера је морало да се сакупи и достави. Такви детаљи нису омогућавали заокруживање бројева карактеристично за већину ранијих пописа.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2024/4/21

Accepted: 2024/6/28

RADOVAN SREMAC, Ma, senior museum curator
Museum of Naive Art "Ilijanum"
5 Sveti Sava str., Šid, Serbia
E-mail: radovansremac@gmail.com

CENSUS OF THE POPULATION OF SREM COUNTY FROM 1780 TO 1783

SUMMARY: The Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts in Belgrade and the Croatian State Archives in Zagreb keep state censuses of Srem County from 1780, 1781, 1782 and 1783. Unlike the censuses published so far, these are of exceptional importance because they provide demographic statistics for individual places for all present religions, through various aspects. The censuses included one hundred settlements of Srem County from three districts of Vukovar, Ilok and Irig: Antin, Banovci, Banoštor, Bapska, Bačinci, Beočin, Berak, Berkasovo, Bešenovo, Bešenovo (monastery), Bingula, Bobota, Bogdanovci, Brestač, Bršadin, Buđanovci, Veliki Radinci, Vera, Vizić, Voganj, Vrdnik, Vukovar and Novi Vukovar, Gaboš, Gibarac, Grabovo, Grgeteg (monastery), Grgurevci, Divoš, Dobrinici, Erdevik, Ilača, Ilok, Indija, Irig, Jazak, Jazak (monastery), Jankovci, Jarmina, Kamenica, Korod, Kraljevci, Krušedol, Krušedol (monastery), Kuveždin (monastery), Kukujevci, Ledinci, Ležimir, Lovas, Ljuba, Mali Radinci, Mandelos, Maradik, Marinci, Markušica, Mihaljevci, Molovin, Mohovo, Negoslavci, Neradin, Nestin, Novak, Nuštar, Opatovac, Ostrovo, Pavlovci, Pačetin, Petrovci, Petrovci, Privina Glava (monastery), Putinci, Ravanica (monastery), Rakovac (monastery), Remeta (monastery), Remetica (monastery), Rivica, Ruma, Sviloš, Svinjarevci, Sibac, Sot, Sotin,

Stejanovci, Subotiče, Susek, Tovarnik, Tompojevci, Tordinci, Trpinja, Hopovo (monastery), Cerić, Čakovci, Čalma, Cerević, Šaregrad, Šatrinci, Šid, Šišatovac (monastery), Šuljam. The first population census in the Habsburg Monarchy was the so-called Josephine census carried out from 1784 to 1787, while these censuses from 1780 to 1783 represent trial censuses. These trial censuses contain the number of inhabitants by religion and by gender and age, then the number of foreigners, and servants and maids, beggars, monastics and priests by religion. The last part of the census contains the number of births, deaths and marriages during that and the previous year and analyzes them in order to show the natural increase of that year. These censuses have not been published so far and they are extremely important for the study of demographic trends in Srem and the history of three religions: Orthodox, Roman Catholic and Protestant. The data were brought in the form of original archival materials, and due to the scope of the work itself, comments and conclusions were made in brief.

KEY WORDS: Srem; Srem County; population; Orthodox Christians; Catholics; Protestants

СТАНИША ВОЈИНОВИЋ
Београд, Србија
Е-адреса: stanisavojinovic@eunet.rs

ЛАЗАР ЗУБАН Прилог биобиблиографији

САЖЕТАК: Лазар Зубан био је један од значајнијих српских интелектуалаца XIX века. Као особа широких европских видика његова делатност и интересовања огледала су се на многим пољима друштвене делатности. Припадао је групи српских интелектуалаца која је током владавине кнеза Милоша Обреновића прешла у Кнежевину Србију и значајно помогла њеном културном, политичком и економском развоју. У тек формираној Кнежевини био је народни представник, државни саветник, народни пуковник и преводилац. Као истакнути уставобранитељ, допринео је ограничавању владавине Милоша Обреновића. У сукобу са олигархијом у Кнежевини, у данима када је брзо и ефикасно требало помоћи покрет у Војводини 1848/49. године, остао је скоро усамљен. Био је у пријатељским односима и дописивао се с Вуком Караџићем, Симом Милутиновићем, патријархом Јосифом Рајачићем, Стеваном Книћанином и многим другим.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Уставобранитељи, Кнежевина Србија, Милош Обреновић, Сретењски устав, Српски народни покрет 1848/49.

За живота Лазе Зубана није било озбиљнијих оцена његовог рада, док му је смрт пропраћена само једном реченицом у званичним *Српским новинама*. Остало је готово непознато да је о њему најопширније писао песник Сима Милутиновић, који је исказао велико дивљење према Зубану као човеку високих моралних вредности. Највећи део спева, који се налази у рукопису, *Оцаклија Зубанова*, Милутиновић је посветио Лази Зубану. Зубанову биографију Милутиновић је започео од његовог далеког претка хајдука Стеје, који је на обалама Мориша ратовао против Турака у милицији Јована Текелије, са својим друговима Пајдаком¹ и Џупуњом. Том приликом Милутиновић

¹ Док је Јован Текелија остао на обалама реке Мориша, у Меленце су се преселили са Стејом и Пајдаком и Џупања. О последњем потомку Пајдака, рођеном у Меленцима, оставио је податке Н. Чокрљан из Меленаца. Пред крај XVIII века, када је Русија тражила способне чиновнике, Пајдак и Чокрљан пошли су у Москву у друштву Саве Текелије и Павла Чарно-

је опевао све значајније историјске догађаје, борбе код Сенте,² ослобођење Темишвара и друге. Посебно је опевао протеривање Турака из Баната, до успостављања границе на Дунаву и пресељења Зубана из Печке у Меленце. Даље следи стихована биографија Лазе Зубана, од почетка школовања до 1840. Тако је Милутиновић знатно употпунио сазнања о животу и политичком раду Лазе Зубана, нарочито о његовом односу према кнезу Милошу и припремању уставобранитељског покрета, чији је истакнути члан и сâм био. На тај начин добили смо слику тадашњих збивања из самог уставобранитељског покрета.

БИОГРАФИЈА³

Колико је данас познато, Лазо (Лазар) Зубан рођен је у Меленцима, у Банату, око 1795, као треће дете мајке Текле и оца Михаила.⁴ Основно образовање започео је у месту рођења с једанаест година старости (1805), да би као најбољи ученик, доцније, замењивао и учитеља. Школовање је наставио у великобечкеречкој нижој гимназији. Писмен и са даром за певање био је појац, црквењак и звонар у Меленцима, помажући свештенику приликом вршења службе. Због тога је, помогнут од становника свога села, похађао и завршио Учитељску школу у Сомбору (1812–1814).⁵ Од значајних личности с којима је похађао Учитељску школу навешћемо Стефана Јосића, Саву Лонгиновића (који је такође прешао у Србију у време владавине кнеза Милоша и завршио чиновничку каријеру као председник Округног суда), Самуила (Севастијана) Илића (песника и игумана манастира Хопова), Димитрија Гершића (касније државног саветника), Тимотеја Бранковића (касније пароха у Сенти и оца патријарха Георгија Бранковића) итд. По повратку у Меленце, око две године је радио као учитељ, спремајући се за свештенички позив. Након неуспелог заснивања свештеничког позива наставио је школовање у латинској школи, тј. Новосадској гимназији, у којој је за годину и шест месеци завршио два разреда.⁶

У монографији о Миловану Видаковићу као професору Новосадске гимназије (у време када је директор био Павле Шафарик), Павле Поповић је међу Видаковићевим ученицима навео: Адама Драгосављевића (1800–1862,

јевића. Како су по њиховом доласку у Москву почеле побуне кримских Татара, њима је, уместо цивилне службе, понуђена војна служба. Чокрљан је, за разлику од Пајдака, понуду одбио. Пајдак је до 1850. године, када је умро у Одеси, дошао је до звања вице-адмирала и губернатора (*Јавор*, бр. 11, 16. III 1881, стуб. 348–350).

² Сећање на битку код Сенте, 11. септембра 1697. године, било је присутно и крајем XIX века. У некрологу поводом смрти Стевана Милиновића пише: „Покојник је последњи мушки потомак Плавише Милиновића, првог капетана потиског диштрикта, који је под Сентом пао, кад је Јевђеније Савојски онда Турке потукао” (*Застава*, XVI, бр. 32, 1/13. III 1881, 4).

³ Гордана Ђилас, „Зубан Лазар”, *Српски биографски речник*, III, Матица српска, Нови Сад 2007, 921–922; Јелена Данић-Станојчић, „О животу и преводилачкој делатности Лазе Зубана”, II (1952), 405–416.

⁴ У попису из 1776. Михаило је забележен као одвојен од куће старешине задруге и свог старијег брата Остоје Зубана.

⁵ Константин Т. Костић, *Из прошлости Учитељске школе у Сомбору*, Штампарија „Нашевић”, Нови Сад 1938.

⁶ Павле Поповић, *Милован Видаковић*. Приредио М. Матицки, Београд 2000, 108.

који се уписао 1819), Стефана Стефановића (1805/1806–1826) писца трагедије о Урошу (VI разред Новосадске гимназије завршио је школске 1821/22) и Лазу Зубана⁷. Зубан је завршио и последњи, четврти граматикални разред и тиме окончао школовање у Новосадској гимназији.

Сима Милутиновић је у спеву *Оцаклија Зубанова*⁸ описао Зубанове године у Новосадској гимназији:

*Лазо Зубан већ' ти не мојао,
Особито што језик латински,
Јошће био научић' смислио,
Да му за то не треба нишко:
„Траву нас'о што латински не зна,
Да тек' носа људској' не имаге”. –
Те послије двојодија Лазо
Учићелсџива прошао се своја,
Ошћашао у латинске школе,
Бив' учићел међу дјецу сјео,
За јодину и јо, две свршиво,
Док' поштић'о преводић Хомера,
Илијаду с' латинска језика.
И ти сву је на српски превео,
До последње шочке и ријечи;
Но вићевши, да је трчка мјера,
Шестпоштојна нејриродна Сербу,
А већ у тој сав превод имавши
И на њега зиму жрћивовавши,
Све презрео и шруд и предмета,
Предао га самом' учићелу⁹...*

Павле Поповић је, читајући трећу књигу *Љубомира у Јелисијуму*, у својој монографији изнео следећу претпоставку: „...отмица Драгиње је неки далеки одјек *Илијаде* вероватно по српским прерадама...”¹⁰

Након смрти оца, Зубан је остао без материјалне потпоре те је био приморан да се врати у Меленце. Ту је помагао своме брату Радовану¹¹ и радио

⁷ Исто, 80.

⁸ Сима Милутиновић, „Оцаклија Зубанова”, *Подунавка* (8. маја 1843), 81–83 (Народна библиотека Србије, Р 501, надаље: НБС).

⁹ Милован Видаковић.

¹⁰ П. Поповић, *нав. дело*.

¹¹ Лазин брат Радован (Рада), имао је сина Глишу (Глигорија) Зубана (Сента, око 1815 – Београд, после 1862), чиновника у Кнежевини Србији, писца и авантуристу. Објавио је више књига: *Бој Срба и Мађара 1848–1849*. (Београд, 1850), *Шљиве за брашно* (Земун, 1852), *Бој на Граову о Сјасову-дану 1858. јодине* (Земун, 1858), *Глас народа, глас сина Божијег* (Београд, 1852), *Лука Вукаловић и Омер-јаца или Ушћанак Херцеговаца* (Земун, 1862). У Србији је осуђиван више пута као противник и Карађорђевића и Обреновића. Из брака са Настасијом имао је синове Часлава (рођен у Ваљевоу 13. марта 1842), Владимира и Војислава. Видети: С. Војиновић, „Зубан Глигорије Глиша”, *Биографски лексикон ваљевској краја*, II, 6, Ваљево 1999, 46.

на имању као ратар. Када је 1821. започео Грчки рат за независност против Османског царства, у жељи да помогне независност Грка, са Савом Максимовим, шајкашем из села Ђурђева, Андријом Петровим из Санада и Цветком Бодричићем, спремао се да преко Трста оде у Грчку. Од ове намере одвратио га је виценотар Лука Трифунац и препоручио га за комесара Потиског дистрикта. Као комесар дистрикта водио је упорну борбу против укорене хайдучије. За време док је био комесар ступио је у брак са Јуцом, која је била родом из Суботице. Након порођаја његовој супрузи се повратила болест од које је раније боловала („падавица”), те се вратила код својих родитеља у Суботицу.

Поред редовних дужности, Зубан није занемаривао читање и занимање за српску књижевност. За драму *Невиност или Светислав и Милева*, тада младог „слушатеља мудрољубија”, Јована Стерије Поповића, сакупио је 1827. укупно 108 претплатника из Кикинде, Башаида, Новог Бечеја, Врањева и Мокрина, међу којима су од значајнијих били: Јован Виловски, Лука Кенгелац, Аркадије Петровић, Милица Зубан и др.¹² Судићи према списку претплатника, који чине углавном они из чиновничког слоја, може се закључити и нешто о круговима у којима се кретао у Кикинди и другим местима. Нема сумње да су то били углавном виђенији људи, међу њима и велики број тадашњих сенатора, учитеља и свештеника.

Несигурност свог посла и стална опасности од хајдука приморали су Зубана да размишља о одласку у Грчку или Србију. После једног неуспешног покушаја преласка у Србију, када је дошао до Земуна, у другом успешном покушају доспео је у Шабац као пребег (на дан своје славе Светога Николе), где је неко време био секретар владике Герасима Георгијевића (1779–1839) и писар код Јеврема Обреновића (1786–1850)¹³. На позив кнеза Милоша, 1830. је прешао у Крагујевац, ради стилског уобличавања грађанског законика кога је требало донети због неопходности да се успостави стабилан правни поредак у Кнежевини Србији, да би се обезбедила правна сигурност, као и из потребе да се уреде својинскоправни односи. У једном извештају упућеном кнезу Милошу непознати обавештава: „По дужности мојој усуђујем се всепокорњејше јавити светлости вашој, да толкованије закона добро напредује, закона на којима Светлост ваша срдачно жели основати благополучије свога српскога народа. Лазар Зубан већ је трећу част закона (650 членова) у толкованију написао...”¹⁴ Ту је на предлог Вука Караџића постављен за секретара „Законодатељне комисије”. Боравећи и радећи у Крагујевцу затекла га је и вест о смрти супруге. У Крагујевцу се оженио по други пут, Јеленом, с којом је имао сина Мијајла. Мијајло је једна од личности из Милутиновићевог спева „Оцаклија Зубанова”¹⁵. Зубан је 1(13). децембра 1830. на пољу између Стамбол капије и Ташмајдана, пред кнезом Милошем, управним властима и народом прочитао „хатишериф и берат” на српском језику.

¹² Књига је штампана у Будиму. Цензор Јован Витковић одобрио је њено штампање 11. маја 1827. Штампана је о трошку Матице српске.

¹³ Као секретар Јеврема Обреновића претплаћен је на књигу *Велимир и Косара* Лазара Лазаревића (1829).

¹⁴ Државни архив Србије (даље: ДАС), Ф. Кнежева канцеларија, XXXVIII, 48.

¹⁵ На ивици Зубановог превода Лесајовог *Жил Блаза*, пише да је својина „Јелене Л. Зубана” (Универзитетска библиотека у Београду).

У прозном делу Лазара Комарчића *Прејци и ѿѿомци*, које је он назвао „историјске слике из постања данашње Србије” помиње се и Лаза Зубан.¹⁶

У ово време упознао се и са инжењером Савом Вуковићем из Великог Бечкерека. Он је у Србији за време владавине кнеза Милоша боравио осам месеци, од октобра 1830. до маја 1831. У писму Василију Поповићу, од 11. јуна 1831, поздравио је све из кнежевине околине, изузев Вука Карачића и Зубана, с којима је дошао у сукоб.¹⁷

Неко време (1832), као секретар митрополита Мелетија Павловића, једно време је уместо митрополита „читао поучења” по целој епархији.¹⁸ Сачувано је једно митрополитово писмо од 21. августа 1832. (из Свилајнца), у којем обавештава кнеза Милоша да му на службу, на његово инсистирање, пошаље Зубана, а он ће продужити у обилазак Баточине, села око Лепенице, и Јагодине.¹⁹ Запажен као способан, истрајан у раду и образован²⁰, Зубан је брзо напредовао у служби. Радио је као секретар Народног суда (1834), био члан „Законопоправитељне комисије” (од маја 1834), секретар Попечитељства правосуђа (1835), секретар канцеларије Совјета (1835), секретар Великог суда (од 10. октобра 1837) и Совјета (1838). Када је 11. маја 1839. избила војничка побуна у Крагујевцу, нашао се у метежу. Овај догађај описао је Пера Тодоровић у историјском роману *Пројонсѿво Обреновића*, и истакао улогу Лазе Зубана, Јанићија Ђурића и Јована Вељковића у смиривању и уклањању капетана Марковића од побуњених војника.²¹

Године 1839. задесила га је несрећа када му је у Крагујевцу изгорела кућа – „оцаклија”.²² Фебруара исте године проглашен је Устав, али се политичке страсти нису умирале већ појачале, настављена је борба између кнеза Милоша и Совјета. Како кнежеви покушаји да успостави стари поредак нису успели, подигнута је буна кнежевог брата, тзв. Јованова буна. Буна је избила у Крагујевачком, Ђупријском и Крушевачком гарнизону. Када је вест дошла у Београд одржано је саветовање руског конзула Герасима Васиље-

¹⁶ „Једном се у саму Кнежеву двору поведе реч о томе, како је сад за Србију, најпрече, да добије Устав. На то ће кнез Бобовац: – Ама, браћо моја, кажите ви мени, шта му је то устав? ... Ја једнако слушам: устав, устав – нама треба устав? ... Ја држим, браћо моја, да нам је, засад, прече да прво добијемо своју конституцију, па после, можемо порадити и на томе да добијемо и устав. На то се почеше смејати и Димитрије Давидовић и Лаза Зубан, а Исаиловић се уозбиљи, па ће тек рећи: – Па, кнеже, конституција је што и устав, а устав што и конституција, разлика је само у томе што је конституција туђа реч, а устав наша. Бобовац усука главом. Њега к’о мало би и стид. Председник највећег суда у земљи па да не зна шта је то устав” (Лаза Комарчић, *Прејци и ѿѿомци: историјске слике из ѿѿстања данашње Србије*, Штампарија Д. Димитријевића, Београд 1901).

¹⁷ Архив САНУ, сигн. 1364. За време боравка у Крагујевцу 1830–1831. године дописивао се са Вуком Карачићем (Вук стефановић Карачић, *Прејиска*, књ. IV, приредио Голуб Добрашиновић са сарадницима, Просвета, Београд 1988, 328–329, 404–405).

¹⁸ ДАС, Ф. Кнежева канцеларија, XXXV, 78: +, „Спрема за грађу православне јерархије у Србији”, *Видовдан*, 1865, V, 79 (17. VII), 3.

¹⁹ Митрополит Мелентије – кнезу Милошу. Свилајнац, 21. август 1832. (ДАС, Ф. Кк, XXXV, 78).

²⁰ Неко време старао се и о изради урбанистичких планова према којима су уређивана насеља у Србији: Пожега и Карановац.

²¹ Пера Тодоровић, „Прогонство Обреновића”, *Мале новине*, 332 (29. XI 1896), 2.

²² Изгледа да је осигуравајуће друштво из Трста, чији је агент био Василије Василијевић из Земунa, пријатељ Вука Карачића, надокнадило штету. *Новине србске*, VI, 50 (18. новембра 1839), 393–394.

веча Вашченка и Совјета. На седници од 25. маја 1839. одлучено је да се Томи Вучићу Перишићу изда пуномоћје ради смиривања ситуације. Ово пуномоћје је потписао кнез Милош, кнежев представник Аврам Петронијевић и председник Савета Јеврем Обреновић. Међутим, од првог дана се знало да је у ову буну уплетен кнез Милош, па је образована комисија ради утврђивања чињеница. Тома Вучић Перишић је у логору код Крагујевца основао „Черзвичажну комисију за испит над бунтовницима”, коју су чинили: Лазар Зубан (члан Апелационог суда), Митар Милојевић (председник Округног суда у Крагујевцу) и поручник Јован Лукавчевић. Пред комисију довођене су Обреновићеве присталице, а између осталих ухапшен је и Милошев брат Јован.

О настојању Вучића Перишића да се сазове Народна скупштине, Совјет се није изјашњавао. Због тога је Вучић упутио писмо Совјету 4. јуна 1839, који је одлучио да се Скупштина одржи 22. јуна. На седници уставобранитеља (Вучић Перишић, Стојан Симић, Прота Матеја Ненадовић и Лазар Теодоровић) у Раковици 10. јуна одлучено је да се кнез Милош Обреновић збаци с власти. Кнез је 1. јуна поднео оставку на владавину у корист сина Милана Обреновића II, који је ступио на престо 13. јуна 1839. Кнез Милош је са млађим сином Михаилом напустио Србију. Кнез је прво отишао у Беч а затим на своје имање у Хераштију у Кнежевини Влашкој одакле је давао политичку подршку својим присталицама у Србији. Због болести кнеза Милана основано је Намесништво у коме су били Јеврем Обреновић А. Петронијевић и Т. Вучић Перишић. Одмах је дошло до сукоба између Јеврема Обреновића и Томе Вучића Перишића. Тада је Лаза Зубан открио Перишићу да га је позвао кнез Милош приликом проглашења Устава и препоручио да не подржава његове противнике. Кнез Милан је током 26 дана своје кратке владавине (од 13. јуна до 8. јула / 1. јуна – 25. јуна 1839) преминуо а Намесништво је наставило да управља земљом. У Србији су се прибојавали кнежевине без владара и искористили су ову ситуацију да поставе ултиматум: уколико се кнез не појави у Србији и не преузме власт, на власт ће се довести за кнеза Александар Карађорђевић. Кнез Михаило је после посете Цариграду дошао у Србију 27. маја 1840. Био је кнез Србије од 1839. до 1842. и од 1860. до 1868. Током Уставобранитељске кризе кнез је 1840. Зубана заједно са А. Петронијевићем, Т. Вучићем Перишићем и другима оптужио да изазива немире.²³

Лазар Зубан присуствовао је Скупштини, која се састала у Београду 22. јула 1840. (по старом календару), на Калемегдану, на ливади изван града, покрај Дунава. Кад су се окупили депутирци стигао је и кнез са свитом, а после њега портин комесар Муса-ефендија са београдским везиром и својом пратњом. Скупштини је присуствовао и тадашњи руски конзул у Београду Герасим Вашченко, а од вођа уставобранитеља није на њој било никога. Пошто су кнез и портин комесар измењали посете прочитан је ферман прво на турском, па затим на српском језику.

У жеку политичке борбе штампана је у Пешти крајем 1841. књига *Критически изпословано осветленѣ найновиѣ приключенія Сербіе съ юридическо публичне стране* Јована Станковића и Павла Поповића, у којој је заступано

²³ Радомир Ј. Поповић, „Једна политичко-књижевна полемика пречана и уставобранитеља из 1841. и 1842. године”, *Сјоменица Историјског архива „Срем”*, 13 (2015), 134.

становиште да кнез Михаило има право на наследно кнежевство. На ову тврдњу одговорено је делом који су написали Аврам Петронијевић и Лазар Зубан – *Фактички придатак књ Критически испослованоме осветленю најновию прикљоченія Србије: съ юридическо-публичне стране*, која је објављена у Београду 1842. Ова књига је документована званичним актима Кнежеве канцеларије. Ово дело негира антидржавно деловање уставобранитеља.²⁴

Када су уставобранитељи оборили власт кнеза Михаила и на власт довели Александра Карађорђевића привремена управа је именовала Алексу Симића за привременог дипломатског представника Србије (капућехају) у Цариграду, а Лазара Зубана за секретара, те су са Шекиб-ефендијом отпутовали за Цариград.

Као аустријски држављанин, Зубан је 1842. добио држављанство Србије и исте године, 6. новембра, постављен за члана Совјета,²⁵ а 15. децембра 1847. за управитеља Главне контроле.

Уважавајући његове заслуге на књижевном плану, 1. августа 1844. изабран је за редовног члана Друштва српске словесности. Од тада је редовно присуствовао седницама овога друштва, а понекад и председавао њима (нпр. 27. августа 1845).²⁶

Зубан је достигао највиши степен у чиновничкој каријери постављењем за члана Државног совјета. Као члан Совјета обављајући службеничке и приватне послове и због издавања турске граматике боравио је у Цариграду 1847. године.²⁷ Револуција 1848/49. затекла га је у Београду. Несрећене политичке прилике и велики утицај Томе Вучића Перишића приморале су Зубана да, поред Стевана Книћанина, и он да оставку на место члана Државног совјета. Оставка није уважена. Плашећи се озбиљнијег сукоба са Вучићем Перишићем, који се противио помоћи Србима у Војводини, 8. октобра 1848. тражио је једномесечно одсуство,²⁸ које му је одобрено. Те године, 21. децембра, био је у шанчевима, код Панчева, између Јабучког рита и реке Тамиш. С њим су били и Јаков Живановић и многи чиновници из Панчева који су били под оружјем.²⁹ Почетком 1849. поново је тражио и добио одсуство. Исте године тражио је да га разреше дужности саветника, наводећи као разлог поруке патријарха Рајачића, да се помогне Србима у Војводини. Кнез Александар Карађорђевић уважио је молбу и разрешио га чланства у Државном совјету. Он је, међутим, и не чекајући решење, отишао на фронт према Суботици и

²⁴ Р. Поповић, нав. чланак, 22–29.

²⁵ Његова заклетва је сачувана (ДАС, Београдска митрополија, 1843, бр. 568–569).

²⁶ Василије Крстић, Миле Станић, Љубомир Максимовић, *Зайисници седница Друштва Српске словесности*, Српска академија наука и уметности, Београд 2011, 70.

²⁷ У писму Книћанину из Цариграда од 8. октобра 1847. године писао је: „...Него сам ја овамо дошао поради моје граматике, коју сам помоћу Бога, и мога неусилнога труда далеко дотерао, и до који дан, ако Бог да, надам се и даље доћи, будући добро напредујем ...” (Архив САНУ, сигн. 7051/222 = надаље АСАНУ).

²⁸ На Петровској скупштини у Крагујевцу, коју је сазвао кнез Александар Карађорђевић, поводом буне у Војводини, народ је стао уз Тому Вучића Перишића, супротстављајући се Зубану, Книћанину и Алекси Јанковићу. Кнез је тражио активније учешће Србије у овој буни, али је Вучић са Петронијевићем то спречио. (*Из белешке једној ситарца, XX век*, 1901, I, 27, 21. X, 192).

²⁹ Јован Стефановић Виловски, *Изъ живота едногъ ц. к. офицера аустријско-србскогъ военогъ хора у години 1848. и 1849. народногъ устанка србскогъ*, Књигопечатњомъ I. К. Сокопрона, Земун, 1863, 121. (<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10787306?page=207>).

управљао је Книћаниновим левим крилом. Под Зубановом командом налазили су се Миливоје Петровић, „тобциски управитељ”, Сава Јовановић, Богдан и Младен, Ракица и Периша Марковић „који се храброшћу и поштењем врло одликоваше, са својим добровољцима из крушевачког и алексиначког окружија”. Зубан је једним смелим нападом ослободио Стару Кањижу. Мађари су прешли у Нову Кањижу, али су је истог дана и напустили. Ови успеси охрабрили су Зубана и он је 30. јануара без знања генерала Стевана Книћанина напао Сириг и по његовом освајању гонио је непријатеља до Сегедина. Ове лако добијене победе биле су кобне за Српски покрет. Јован Виловски бележи: „...Бог је душевној и телесној сили људској границе положио. Баш у оном тренутку, када ти је слава на највишем степену, кад не познавајући никакве границе, мислиш да си ти господар над околностима, и кад, опијен гордосту, презиреш сваку божију и људску помоћ – баш у том тренутку одведе те божија рука у пређашњу људску ништавност...”³⁰. Утврдивши своју команду у Сиригу, Зубан није предузимао никакве акције без наредбе Стевана Книћанина. Изненада, 1. фебруара непријатељ је великим снагама напао и запалио Сириг. Стеван Книћанин је убрзо стигао на место сукоба те натерао непријатеља на повлачење. Сириг је био у пламену, а губици српске војске велики. Капетан Вића Атанацковић са својом дивизијом и Ракица са својим Крушевљанима храбро су издржали непријатељске јурише. Овај бој опевао је Глиша Зубан, братанац Лазе Зубана, у књизи стихова *Бой Срба сь Маџарима 1848–1849*³¹. У одељку који носи наслов „Бож на Сиригу” опевао је ову епизоду, преломну у српској револуцији, покушавајући да ублажи критике уперене против Лазе Зубана:

— 26 —

Те куда кон бѣжати почеше,
А највише граду Сегедину.
По њима се Срби натурали,
Те сѣвоше ђе нова стигну.
Но да видиш хала и бела!
Сь друге стране Младенъ и дочка,
И на Морнишъ млоге в натеро *)
Те с' у њѣму цумалъ подаваше,
А млоге в на месту потуко.
Ту задоби бѣра и шиѣара,
И надарски млади робњакца. —
Тако Срби Сирагъ освоише,
И свой логоръ у њѣму сместише.
Кадъ у јутру јутро освануло,
Смиронъ неће Зубанови Лаа,
Него оне Сегединъ да узме! —
Ту в Лаа лото погрѣшио,
Сь мало войске онде ударати,
Ђе борани ст о хилада люди. — — !!
Ту изгуби неколико войске,
По највише лоти Унѣчана,
Кон су сѣ лавоасни борјали;
Па се опетъ у Сиригъ поврати,
Ђе на миру аданъ данъ бѣжише;
Оддале в Книћанину писо,

*) Освај друге, в славу Младенъ заедно сь Курцѣ-
ма провело в видъ лодъ. Варежъ ђе се совонъ
лево вошта.

— 27 —

Да му пошла њоште помоћъ већу,
Кон му в ноло искувио,
И Ракицу врлога юнака *)
Изъ Крушевца града бѣлого,
Башъ столице Србскогъ Кнезъ Лазара, —
Са његови дѣтичъ Крушевљани,
Посло му в у Сентѣвѣнъ село, **)
Да му онде лево крило буде.
Кадъ в треће јутро освануло,
Нагруше поманѣ Маџари,
Нагруше са четѣри стране,
Побратиме са силомъ великомъ,
И на Србе јуришъ учинише.
Туку Срби пушкониъ и картатомъ,
Ал' се сили одољѣт немоше,
И зато се натрагъ полуконше; ***)
Донъ в Рана са войскомъ прѣстиже,
И топѣномъ Петровиѣмъ Стеваномъ
Што сь Русина Черкѣзе в туко,

*) Ова сь ту означено сь својомъ войскомъ; осва-
бѣто Стеванъ Петровиѣмъ топѣнѣмъ Канѣвѣмъ.

**) Ова в одѣ Сирѣга оданъ четѣри бата удаљѣно.
***) Да Бо'же, кадъ Периша Марковиѣмъ са својомъ вѣ-
тею на средѣлѣну му позицију изъ Десе дова,
в кадъ Марко Раки вѣмъ зашто нешто три 10-минутѣ
тамо вѣзета ослободѣ, он сь токомъ ѣзавѣ, в
вѣо чекѣ в картатомъ да туче. — И в сили
сь млого ладѣно побѣго. — — Лево! —

³⁰ Исто, 144–147.

³¹ Глиша Зубанъ, *Бой Срба сь Маџарима 1848–1849*, Београд 1850. 23–28.

Сириг је напустио један део војске под управом Милоја Петровића, а Зубан се задржао прво у Сентивану, а одатле је, каже песник, прешао у Србију.

Нешто светлости на Зубаново учешће у Револуцији уносе његова писма са бојишта упућена Стевану Книћанину, Александру Х. Тривковићу и Миливоју Петровићу. Прво сачувано Зубаново писмо Книћанину је из Црепаје (код Панчева) од 22. децембра 1848. У писму Зубан Книћанину замера што га је послао на „Црепајску кланицу” с три топа и необученом и неорганизованој војској.³² Највећи број писама Зубан је упутио Книћанину од 12. јануара до 24. фебруара 1849, молећи за инструкције и помоћ. Тако у два писма из Вршца од 12. јануара обавештава да је са Миливојем Петровићем преузео команду над добровољцима. У писму поред осталог пише: „...Ја волим бити самовољник, него се наметати с тим више што ја у томе место угодности, терет на себе примам, али ћу га радо носити, ако је то и твоја воља...”³³. По доласку у Кикинду преко Пардања, у два писма од 18. јануара обавештава о потреби промене старе општинске власти и жељи грађана да оснују добровољачку гарду³⁴. Тешка ситуација на бојишту приморала је Зубана да се премести у Мокрин одакле шаље три писма, у којима обавештава о посети Бешенову³⁵ и добром пријему од народа, концентрацији непријатељске војске и жељи да запоседне обале Тисе и Мориша. Јада се да су слабо наоружани и без муниције³⁶. Из Кањиже 25. јануара поново предлаже да се крене на обале Тисе и Мориша.³⁷ Два дана касније, 27. јануара, из истог места шаље два писма. У првом се жали на недостатак соли у Кањижи а у другом тражи помоћ за опкољену Ђалу³⁸. Већ сутрадан, 28. јануара, изражава жељу да изврши један напад на Сегедин јер у њему има мало војске и три топа, а уколико отпор буде слаб „...онда можемо и у Сегедин ући и овај заузети...”³⁹. У циљу напада већ 29. јануара је у Крстуру, одакле обавештава да ће ударити на Сириг⁴⁰ који је и заузео, о чему извештава писмом које је написао истог дана.⁴¹ Како су му потврђена обавештења о малом броју војника у Сегедину, извршио је напад 30. јануара.⁴² Када су на захтев Турске србијански одреди морали напустити

³² АСАНУ, 7257/2361.

³³ АСАНУ, 7051/300–303.

³⁴ АСАНУ, 7051/334–335.

³⁵ Старо Бешеново на Златици у румунском Банату (данас Dudeștii Vechi).

³⁶ АСАНУ, 7051/359, 360 и 371.

³⁷ „...Сад би добро било, да на Сегедин не ударамо, док се добро не припремимо; и ако желимо да ударимо и освојимо, онда би требало да топове од 3 фунте заменимо са топовима од 6 фунти, да Темишварска војска повуче ракетле и да добијемо још топова од 12 и 8 фунти који тек могу рушити варош ако треба...” (АСАНУ, 7051/393).

³⁸ АСАНУ, 7051/427, 428.

³⁹ АСАНУ, 7051/435.

⁴⁰ АСАНУ, 7051/451.

⁴¹ У њему је било преко „1000 пешака и 200 хусара” (АСАНУ, 7051/453).

⁴² Када је заустављен због јаког отпора, истог дана послао је Книћанину три писма, у којима моли за помоћ (АСАНУ, 7051/458, 459 и 470). Из Сирига, 30. јануара у два писма и једном од 1. фебруара, у којима моли за помоћ јер непријатељска војска надире из правца Сегедина (АСАНУ, 7051/474, 475 и 482). Повлачећи се из Сирига, зауставља се у Кикинди одакле 5. фебруара обавештава да се наша војска убрзано повлачи (АСАНУ, 7051/523). Последње Зубаново писмо Книћанину је из Великог Бечкерека, од 24. фебруара 1849. У њему обавештава да је патријарх болестан и да је потребно да се Книћанин са њим састане (АСАНУ, 7051/668). Ову преписку са Книћанином употпуњују Зубанова писма мајору Миливоју

Војводу, они који су остали, прегруписани су и стављени под команду Книћанина и Зубана.⁴³

Док је трајала преписка између Зубана и Книћанина приспео је капетан Петар Вучковић и потврдио да је Сириг пао и да Мађари у великом броју прелазе у Банат, да је Тала запаљена, да су напали Стару Кањижу, Сенту и да му војници и народ у великом броју „добегавају”. На крају је под утиском догађаја написао: „...Стра и ужас свуда је велик и Бог један у овим обстоятелствима може нам помоћи. Ја сам на сва окружија овога места расписао, да се Народ ноћас диже и да буде на опрезу, пешаци по месту стражарећи, ако коњица колико их се у сваком месту налази, у пољу око села и до оближњи села патролирајући, но нико своје куће за сада не оставља...”⁴⁴

Како је регуларна војска почела губити битке и почела да се повлачи, народ је приморао Зубана да формира „ландштурм”, помоћни народни одред. Генерал Тодоровић је, саслушавши народне жеље, поставио Зубана и за команданта ових одреда.⁴⁵

Петровићу, упућена из Вршца 12. јануара, Великог Гаја 13. јануара (два писма) и Великог Бечерека, 23. фебруара 1849. (АСАНУ, 7051/299, 308, 309 и 662). Занимљиво је и једно Зубаново писмо капетану Александру Х. Тривковићу из Мокрина, од 23. јануара 1849, у којем му наређује да повуче своје људе из Бачке због жалби тамошњих становника на њих (АСАНУ, 7051/379). Због тога се Тривковић жали Книћанину у писмима од 23. и 25. јануара, сматрајући Зубанове оптужбе неоснованим (АСАНУ, 7051/378, 402). После пораза код Сегедина писмо је Книћанину упутио и П. Марковић, 31. јануара 1849. из Деске. У писму наводи да је по Зубановом налогу помогао у нападу на Сегедин, и том приликом „погинуло је 28 храбрих јунака између који до 3 пограничне буљубаше” (АСАНУ, 7051/476).

⁴³ Зубан се пребацио у Кикинду, одакле је 10. марта писао патријарху Рајачићу:

„Ваща Свейлосій, милосійиви Госіодине!

Од јујџрос рано йочели су од сїрране сеіединске жесїтоко йуцаїши йіойови, и ево веће б саїши йосле йодне јоц једнако йуцају, осим йіоїа око йодне оїйїриликє 1 саїй засїяали били. Ја сам одма јујџрос изаслао људє с налоїом да ми се извесїїїє донесе їди и шїїа се доїаїа. Данас су ми долазили различна извесїїїїа, коїа су се исїїїїна сва слаїала, у шїом да је бої био на Сириїу измеїу Срба и Маїара и да су Маїари Сириї, Сїї. Иван и Деску зайїалили, но неки су їоворили, особїїїо за оно време кад су йіойови йресїяали били йуцаїши да су Срби Маїаре на ново сузбили и два им йіоїа оїїели, неки йак да Маїари једнако найреїуїу и да су Србе у Чанаїску шуму сабили и оїколили. Саїй йак доїе ми Скаулац Максим Јецин коїи је био код свої сина коїи је йіобїїїа у Сириїу, и йїриїоведи ми овако: да су сирїеч Маїари јучє око 10 саїїи йреїодне на Сириї насрнули, но да су од наше у Сириїу налазеїе се воїске, йосле два саїїа боїа избїїїени били. Ово каїе да је очима їледао, йосле да је на йреноїишїїє оїїїїао у Сомбор, шїамо сїяануїуїої воїскї нашої, йа да су јуїџрос око 4 саїїа Маїари йочели из йїреко Моришца йуцаїши. Исїїрва на Чанаїд йа йосле на Сомбор, а меїуїїїм се низ Моришц сїїушїїали измеїу Сомбора и Деске, ћуїїриїу на Моришцу найравили, и на ову сїїрану йїрошавїи окуїїили оно наше мало воїске, коїа је у Сомбору без икаквої йіоїа била и сїїерали их у Чанаїску шуму, їїе се ови као шїїо је їоре речєно још једнако дрїе ...”

⁴⁴ Потписао се као „Управитељ округа великокикиндског, полковник и кавалер” (ДАС, Поклони и откупи, 95/290).

⁴⁵ О формирању „ландштурма” Зубан је из Нове Кањиже 19. марта 1849. обавестио патријарха Рајачића: „...Када сам се из Кикинде с ландштурмом кренуо к’ притешњеном регуларном војинству нашем, јавио сам Вашој Светлости да сам то учинио. Ја сам пошо, и са собом позвао и повео само подручна ми села окружија Вел.[ико] Кикиндског, но остала окружавајућа нас села, као Беодра, Бочар и још нека, чувши то, одма се за нама дигну и почну нас још у путу стизати, говорећи да они иза мене и диштрикћана неће да изостану, но куд ја с диштрикћанима да ће и они, било то у гору, било у воду. Одма затим нагрну, по примеру њивоме, сва остала села тако, да већ нисам знао где и како да их понамештам...” Нажалост, ова народна војска била је слабо наоружана и обучена, а за пушке које су имали нису могли

Из Нове Кањиже Зубан се повукао у Мокрин, где покушава да организује народну војску, али су непријатељске снаге биле много јаче, добро наоружане и снабдевене муницијом. Јован Виловски је сматрао да је оснивање овога „ландштурма” била велика грешка. Он пише да ова народна војска није могла пружити озбиљнији отпор „првом нападању непријатеља, који пун огорчења страховито таманише све, што му је шака пало. Таке је хуле среће био ландшутрм, што га је Зубан предводио. У највећем очајању бежале су српске породице у главни стан који је у Бечкереку био...”⁴⁶

После озбиљних пораза код Сегедина, Зубан је крајем маја 1849. прешао у Србију. Као бивши совјетник покушао је да се врати на старо место, али је опозиција на челу са Т. Вучићем Перишићем у Србији деловала против учесника у Покрету и била толико јака да је његова молба одбијена. Кнез Александар Карађорђевић му је, уважавајући његове заслуге у Покрету, одобрио награду од 500 дуката. Августа исте године позвали су га патријарх Рајачић и Книћанин да се врати и помогне у дипломатским преговорима са Аустријом. Зубан је био тако сиромашан да је на овом путу морао у Даљу да заложити своје гусле од којих се никада није одвајао.⁴⁷ У Бечу се налазио већ од почетка новембра, и у преговарачкој мисији је до марта следеће године. Првих дана марта 1850. кренуо је из Беча за Београд. На путу се задржао у Осијеку, где је и умро 15/27. јуна 1850.⁴⁸

САРАДЊА У ПЕШТАНСКИМ СРПСКИМ НАРОДНИМ НОВИНАМА ТЕОДОРА ПАВЛОВИЋА

Академик Василије Крестић је навео, да је Теодор Павловић у *Српским народним новинама* 1840. полемисао са београдским *Српским новинама* и да му је у томе помагао Лазар Зубан⁴⁹. Лазар Зубан и Сима Милутиновић су те године оптужени пред „Чрезвичайном комисијом”⁵⁰, због писања против правитељства у *Српским народним новинама* и загребачкој *Даници илирској*.

У *Српским народним новинама* објављено је више дописа под насловом „Са српске границе” у којима су нападани дописници који су за политичке

добити муницију од регуларних трупа. Суочивши се са великим бројем народних војника, неке је морао вратити кући са напоменом да буду спремни када их позове. У истом писму даље обавештава патријарха: „...Ландштурм, осим оних, које сам из различитих узрока као што је горе наведено распустио, но у стању ландштурма задржао, и којих број много износи, има при мени, које из Окружија Кикиндског, које из други оближњи места околу 3500, од који је близу 1000 пушака снабдевена, но у џебани – које мени Г. Генерал Тодоровић није мого више од по 5 фишека дати, и које је сва наша џебана. Врло велику оскудицу трпимо, а остала села, која сам распустио, и која такође подоста пушака имају, немају ни тога, а сваки моли да му се даде џебана, без које му пушка ни с’ косом у ред доћи не може...” *Бршљан*, II, 5 (1. марта 1886), 39–40.

⁴⁶ Јован Стефановић Виловски, нав. дело, 177.

⁴⁷ После Зубанове смрти, ове гусле је покушао 1854. да откупи Петар Вукашиновић. Видети његово писмо од 27. фебруара 1854. упућено Вуку Караџићу (Вук Стефановић Караџић, *Прејиска* X, 1853–1854, Просвета, Београд 1996, 487).

⁴⁸ *Српске новине*, XVII, 76 (6. VII 1850), 288.

⁴⁹ Василије Ђ. Крестић, *Историја српске црквице у Угарској: 1791–1914*, Матица српска, Нови Сад 1980, 48.

⁵⁰ ДАС, Чрезвичайна комисија, бр. 5.

догађаје у Кнежевини Србији оптуживали Тому Вучића Перишића, Аврама Петронијевића и Стојана Симића, а потписани су шифрама † (крст) и †† (два крста). У најопширнијем допису „Са српске границе од 20-ог јунија”⁵¹, који је обима на чак три двостубачне стране, чији је непотписани аутор Лазар Зубан, дата је историја сукоба уставобранитеља и кнеза Милоша.

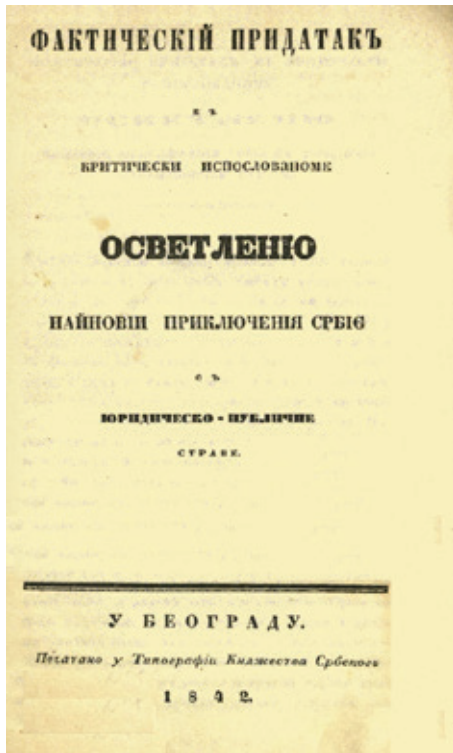
Покушавајући да уставобранитеље примора на послушност, кнез Михаило преместио је престоницу у Крагујевац и изместио све државне институције. Један број државних саветника и чиновника одбио је да пређе у Крагујевац и дао је оставку на службу. У то време су уставобранитељи пребегли Турцима у Београдску тврђаву и ставили се под њихову заштиту. Из Цариграда је у лето 1840. као Портин изасланик дошао Муса-ефендија, с налогом (ферманом) да извиди буне и политичке прилике у Србији. Тада је почела борба и путем новина и књига између Обреновића, њихових присталица и уставобранитеља. Између осталог, Зубан је дописницима замерао што су о абдикацији кнеза Милоша писали нетачно: „Зло и то узимају Кореспонденти, кад кажу, као да су Вучић, – Петронијевић и Симић узрок паденија Милошевог. Србија сасвим противно зна, пак и осталом свету знати треба, да су управ ови људи и само наследије Књажеског достоинства за Милошево племе израдили, да су они истога Милоша при сваким гадним и безпутним догађајма, од њега почињеним, одбрањивали и прали и у земљи и изван земље. А што је он на последку хтео, и бунт подигао, да сам једва дочекани и с тешком муком добивени Устав земаљски, као једини основ законости у земљи, обори и уништожи, пак му то није могло никако за руком изићи, нити који прави син отечества у том му страну држати, него је он, принуђена себе видио због тог поступка свог Књажества се одрећи: то вели да му није нико крив, ако он сам није и његови у том совјетници и спомоћници? Најмање пак могу се ови људи окривити. Него и ово опет, да је само њино дело, што је у том сраженију самовластија са законостију оно пало и оборило се, пак устав се одржао, заиста дело би било достојно за венац свију до овдашњи заслуга њини за отечество своје, које народ, прави народ Србије, неће моћи никада, да не призна.”

На овај допис реаговао је сарадник потписан шифром † (крст). У допису је као аутора поменутог текста означио Лазара Зубана: „Овде се налазе два клуба, један у граду а други у вароши. Један од кореспондената ови новина склонили се у град Л... З... Све што јавља тај кореспондент није тачно.”⁵²

У тужби коју је Апелациони суд поднео комесару Муса-ефендији, Зубан је оптужен под редним бројем VII – „Зато, што је из дружине ове Лазо Зубан лане по отшествију Књаза Милоша из Србије о народној Скупштини подстрекавао тајно Депутате, да они противу неколико невини лица вичу, како би се ова прогнала из Србије, сочинивши им на тај конач и акт тужбе, кои ми сада као незаконими и лажни желимо да се порекне и уништожи. Зато, што је исти Лазо Зубан, перо своје на послугу противника садашњег Правленије употребио, састављајући све оне грдње, које је Стојан Симић, у Пештанске Новине у печатати давао, и стављајући тужбе њини јединоми-

⁵¹ *Српске народне новине* (1840), 202–204.

⁵² *Српске народне новине* III, 53 (4. јула 1840), 211. (<https://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=29090&m=2#page/1/mode/lup>)

сленика противу Књаза, Његовог данашњег Правленија, и целог народа Србског, описујући да је народ бунтован.”⁵³

Зубанови дописи у *Сербским народним новинама* послужили су као основа за књижицу (спис) од 86 страна под насловом *Фактички придатак къ Критически испослованоме осветленю најновии прикљученија Србије: съ юридическо-публичне стране* (Београд 1842), коју је анонимно објавио са Аврамом Петронијевићем⁵⁴. У књижици је донето и неколико докумената Кнежеве канцеларије везаних за ову тему. Године 1841, посебно је објављена књижица „штампана на основу писања *Сербских народних новина*”, под насловом *Критически испословано осветлење најновији прикљученија Србије с юридическо-публичне стране* (Пешта, 1841)⁵⁵, коју су написали Павле А. Поповић и Јован Станковић. Јован Станковић „био је секретар кнеза Милоша и повереник Обреновића са српске границе у време династичке кризе 1842/43. године”⁵⁶. Највероватније да су његове шифре † (крст) и †† (два крста),

⁵³ *Исѣо*, III, 66 (18. августа 1840), 263 (<https://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=29103&m=2#page/1/mode/1up>)

⁵⁴ <https://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=4621&m=2#page/1/mode/2up>

⁵⁵ <https://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=1000&m=2#page/4/mode/2up>

⁵⁶ Р. Поповић, нав. чланак, 14.

којим су потписани дописи у *Сербским народним новинама*, у којима брани Обреновиће. И овај спис има свој предлог у *Сербским народним новинама*. Објављен је анонимно под насловом „Толковање узрока садашње буне”.⁵⁷

Занимљиво је да је шифром †† (два крста) потписао А. Петронијевић критику „Правитељствујушчег совјета” В. Караџића (1847).

ЛАЗАР ЗУБАН И ВУК КАРАЏИЋ

У оставштини Вука Караџића сачувано је дванаест писама Лазе Зубана и једно његовог брата Радивоја (Рада) Зубана писаних од 1829. до 1845. Зубанова писма Вуку нису сачувана. Знамо да је писао Вуку 9/21. децембра 1829; 14. новембра 1831; 16/28. октобра 1836. и 20. новембра 1845, али Зубанових писама је вероватно било и више.

Када је Зубан прешао у Србију његова породица у Меленцима није имала никаквих вести о његовој судбини. Због тога се брат Рада Зубан обратио Вуку, који га је 17. септембра 1829. „малим” писмом, које није сачувано, обавестио о Лази. На ову кратку поруку Рада Зубан је одговорио писмом из Меленаца 19. септембра 1829. у коме пише: „ш њиме си био, једно писмо ти мени напиши и Мајку ми од суза утеши јер наш Брат све на кратко пише да нам Мајка од срца уздише”. Вук је одговорио Ради Зубану 9. децембра 1829, али ни то писмо није сачувано.⁵⁸ Посредством Вука писма Лазе Зубана ишла су у Меленце. Изгледа да су гајили истинско пријатељство, јер је Зубан писмом из Крагујевца децембра 1829. молио Вука да му пошаље „шљивовицу и комовицу”.

Зубан је као члан комисије за израду закона у Србији, почетком маја 1831. обавестио Вука да су „криминални закони” уређени октобра 1830.⁵⁹ У

⁵⁷ *Сербске народне новине*, III, 60 (28. јули 1840), 238–239; III, 61 (1. августа 1840), 243–244; III, 62 (4. августа 1840), 247–248.

⁵⁸ Вук Стефановић Караџић, *Прејиска* V, 159–160.

⁵⁹ У писму од 18. септембра 1836. обавестио је Вука о изради Закона и поручио му: „Писмо ваше од 18. февруарија т. г. писано ми у смотрењу значења чл: 2240 Code Napoleon примио сам у почетку месеца марта т. г. у Београду, онда тамо догодивши се, и чим сам га добио одма се некако загуби, и нисам мого наћи га до данас, те сам зато тако дуго изостао с одговором, кои сте били ради од мене имати, да видите јесам ли толковањем вашим задовољан.

Ваше ми толковање није по ћуди; а мислећи да Ви цело исто писмо у копији имате, нећу све да спомињем, но само оћу да вам кажем, шта ми није по ћуди. Кад Милован мени даде своју кућу, као *Eigenthümer* (власник) под кирију, онда од нас двоце у смотрењу те куће ни један ниукаквоме догађају не може *der dritte* (трећи) бити, јербо он остае *Eigenthümer*, а ја *Abmiether* (закупац), нити можемо друго што један прама другоме бити; а ви велите да је *Eigenthümer der dritte*. А баш да би то и могло бити, и да би ми Милован исту кућу продао или поклонио, као што наводите, да он то учинити може, онда, кад би он то учинио, и тим би мој *Besitztitel* (права поседовања) променио, шта би ми и према коме би ми, нуждна била застарјелост, кад би ја чрез саму продају или поклон Милованов исте куће *Eigenthümer* (поседник) одма постао; а цело је тежење истога члана да се каже, како би ја, на штету Милованову, променом *Besitztitla* чрез застарјелост мого постати *Eigenthümer* оне куће Милованове, у којој сам киријацијом остао, кад се је он одскитао.

Ваше толковање тиче се члана: 2236. а не 2240. кога је сасвим друго значење. У чл: 2236 каже се, да се киријација никако не може ползовати застарјелошћу, а у 2240. каже се како се може догодити да се њоме може ползовати и онај кој то право испрва није имао но тек позд-

исто време пренео му је поруку кнеза Милоша да још не прелази из Земуна у Београд. Зубан, као секретар митрополита, молио је Вука 14/26. октобра 1831. да у Новом Саду изради два печата „као што је печат Његове Екселенције Митрополита Карловачког”. Како Зубанова мајка није могла да издржи у Меленцима, потражила је сина. Без пасоша, по зими, прешла је из Земуна у Београд, о чему је Зубан известио Вука писмом од 7/19. јануара 1832, а у писму од 18/30. маја 1832, послао му је оглас на превод књиге *Брачни њоклон*, и моли да му сакупи претплатнике у Земуну.

Године 1804. донет је Француски грађански закон, којим је гарантована једнакост грађана пред законом, слобода вере, право приватне својине, а 21. марта 1805. публикован је *Code Napoleon*. Наш грађански законик израђен је по угледу на Наполеонов кодекс. О раду „Законодателне комисије” највише непосредних обавештења пружа преписка Вука Караџића. Зубаново интересовање за Наполеона и Наполеонов кодекс утицао је да с немачког језика 1843. преведе дело *Наполеона Бонапарта себе истога описъ: изводъ изъ собственога Бонапартова рукописа одъ еднога Американца* (Coffinières, Antoine-Siméon-Gabriel: *Napoléon peint par lui même: Extrait du véritable manuscrit de Napoléon Bonaparte*) у коме се налази и хронологија живота до 1814.

После тога је настала пауза у дописивању с Вуком Краџићем, а онда писмима од 30. августа и 16/28. новембра 1844, и 8/20. новембра 1845. Зубан шаље Вуку списак претплатника на *Српске народне њјесме*, које је сакупио у Београду. Међу претплатницима се, поред осталих, налазе Стојан Симић, председник Совјета, и чланови Совјета: Стефан Стефановић Тенка, Милосав Здравковић и прота Матеја Ненадовић, као и друге познате личности: Јован Стерија Поповић, Јован Хаџић, Лазар Арсенијевић Баталака, Илија Гарашанин, Исидор Стојановић и Зубанов син Мијајло, ученик „француске колегије” у Цариграду. Овим писмом се завршава њихова преписка.

ЗУБАН И ИСИДОР СТОЈАНОВИЋ

Исидор Стојановић је у песми посвећеној Зубану покушао да реши универзалну дилему интелектуалаца, па и оних из прве половине XIX века: однос између утицаја западне културе и народне традиције. Зубан је у то време био најпогоднија личност за такво упоређивање. Он на најбољи начин одсликава двоструку личност првих интелектуалаца тадашње Србије. Читао је и преводио најпопуларнија дела светске литературе; поседовао богату библиотеку књига на страним језицима, а у исто време певао народне песме уз гусле, и према њима гајио култ.

није, поступком трећега, добија га; и ја сам вас питао, ко је тај трећи. И будући, да Милован као *Eigenthümer*, не може према мени као према своје *Abmüthery, der dritte* бити; то молим да се боље известите, ко би тај *dritte* могао бити, и то ако не при Миловановој кући, а оно у другоме догађају. Притом молим да се добро известите и примером истолкован чл: 2232. *Code Napoleon*, да ми пошаљете. Содржање његово ово је: “*Handlungen freyer Wilkülhr (actus merae facultatis) und blosser Gefälligkeit können weder Besitz, noch Verjährung begründen*” (Трговање самовољом и не могу се само на љубазности доказивати ни посед ни застарелост) – (Вук Стефановић Караџић, *Прейуска V*, 435–436).

Како је Лазар Зубан пленио своје савременике говори и песма Исидора Стојановића „Отпјев Лазу Зубану”, коју је написао на Лазареву молбу. Писана је у Крагујевцу, јула 1837, а објављена у алманаху *Уранија* за 1838. Песма има 296 стихова, а посвећена је тројци Бачвана: Стевану Стратимировићу, Лукијану Мушицком и добротвору Новосадске гимназије Рабацији Ђорђу.⁶⁰

ОЦАКЛИЈА ЗУБАНОВА СИМЕ МИЛУТИНОВИЋА САРАЈЛИЈЕ

Велики Зубанов пријатељ и уставобранитељски саборац био је Сима Милутиновић Сарајлија. Он је у Крагујевцу, а касније и у Београду, посећивао Зубанову оцаклију а опевао ју је у спеву *Оцаклија Зубанова*, као и њене посетиоце (Лазара Теодоровића, Димитрија Исаиловића, Аврама Петронијевића) и самог Лазара Зубана. Спев је писан 1840, и има 2.210 десетерачких стихова и садржи порекло, биографију и значај Зубана за нашу историју и културу.

На крају спева су стихови посвећени кнезу Милошу. Из њих се види и морални лик Лазара Зубана, његово супротстављање аутократској владавини и предлог оснивања Апелационог суда, који ће бити независан од кнежевске власти. Овај предлог су подржали Стефан Стефановић Тенка и Совјет, а био је у сагласности са Уставом, који су „цареви одобрили”. За првог председника Апелационог суда именован је Голуб Петровић (17. фебруара 1839), а један од чланова био је и Зубан, именован истога дана.⁶¹ Према члану 37 Устава, Апелациони суд су чинили председник и четири члана. Имао је надлежност искључиво као другостепени суд за предмете који су већ пресуђени од окружног суда. Кнез Александар Карађорђевић поставио је Симу Милутиновића за члана Другог апелационог суда 7/19. фебруара 1846. У њему су поред Милутиновића били и Бошко Тадић, Јеремија Станојевић, Гаја Дабић и Стефан Стефановић Тенка. Милутиновић, као члан Апелационог суда није дозвољавао да се било ко осуди на смртну казну и тиме постао сметња управним властима. Из тих разлога, али и због његових веза са научним и књижевним круговима Русије, послат је јула 1846. да до Кијева спроведе прву групу државних питомаца Богословије.

Завршни стихови о Зубану у *Оцаклији* гласе:

.....
Оваки је и Милоше књаже.
У њрвом је часу и кораку
Како згоду за њој' улучио,
Да њокаже, да још он је књаже,
Који био и како се мнио,
И каконо и осџај' желлио,
До самрџи на урличкој црџи
Прем' назиро, да с' на њројџив раги;

5100

⁶⁰ Био је секретар Великог суда у Крагујевцу и претплатио је у Крагујевцу и сина Мијајла Зубана. *Уранија* (1838), 230–241.

⁶¹ Љубодраг Поповић А., *Шемајизам Кнежевине Србије 1839–1851*, Архив Србије, Београд 1999, 155.

- Зове к' себи свої' Зубана Лаза,
 Предуїредно казайи му вољно,
 Како нешто иресудийи' се има, 5105
 што с' књажеске тицаше користи,
 Туђе добро у свој цей сирїаїи,
 Силом кривде, а никада иравде;
 Њему Зубан одма одговара:
 „Још то дело у суд није дошло, 5110
 Но и кад' нам иредсїави се исїо,
 Ја л' ћу судийи' то божијој иравди
 А већ нида ником то хаїару,
 Моје л' друшїиво, како му је граїо,
 Усїав диже свако насилије, 5115
 Свуда људе неїравице ірде,
 Књаз шек' сјаје, ираве душе кад је”.
 На то ирасне, ше се смуци књаже,
 Циїарийи ка' фурија иочне,
 И исовайи ірдийи' и ружийи. 5120
 Грозном ирейњом тоїрв та уийиа:
 „Камо вама, и тоом ващем суду
 Пуномоћје од ииїе царева,
 Да ви књазу својему судийи
 По ващем мозгу и разуму?” 5125
 Черсийи Зубан и иїу с' не колебне,
 Без одлаїе, и без извијања
 Њем' и на то иосїојано зборне:
 „Усїав царски нам' је пуномоћје”.
 Сад видио, сад се увјерио, 5130
 Исїи књаже о іраници својој,
 Шїо ј' назир'о да се о иом' ради,
 Да књажеска нишїи' не може воља,
 Шїо тод није ираво и иошїено.
 Но и Зубан књажев колико је, 5135
 У иїоме је ка' и у свакоме
 Досадашњем' случају иїакоме
 На све јаде да извјесїи с' иїаде
 Шїа је Зубан, колико ли ваља.⁶²

ЗУБАН КАО ПРЕВОДИЛАЦ

Зубан се скоро целог свог живота бавио превођењем са латинског, француског и немачког језика.⁶³ Милутиновић у *Оцаклији* помиње његов рани превод Хомерове *Илијаде*. Поменули смо и Зубаново образложење за пут у

⁶² Сима Милутиновић, „Оцаклија Зубанова”.

⁶³ Јелена Данић Станојчић, „О животу и преводилачкој делатности Лазе Зубана”, *Зборник Филозофскої факултета у Београд*, књ. II, Београд 1952, 408.

Цариград, ради штампања турске граматике, која је била тројезична – на српском, турском и француском. Посебно је објавио преводе: *Брачный поклонъ младыма супружнициыма, заручнициыма и оныма кои мысле то да буду* од Фогта (1833), авантуристички роман *Жиль Блазъ Сантиланацъ* од Лесажа (1833–1844; II издање 1866), драму *Пизарро* Рихарда Шеридана, рађену према драми *Шпаньолци у Перу или Роллова смртъ* (*Die Spanier in Peru*) Аугуста Коцебуа (1837),⁶⁴ спис непознатог аутора *Наполеона Бонапарта себе истого отиць: изводъ изъ собственога Бонапартова рукописа одъ еднога Американца* (1843), драме *Благородна лажъ* и *Човекомрзостъ и каянъ* Аугуста Коцебуа (1844) и роман *Чудновати догађаи Ишиа'анца Хаџи Баба Џејмса Моријера* (1845). Поред наведених драма, које су често извођене на различитим сценама, превео је драме за Театар на ђумруку: А. Коцебу *Клеветници* у пет дејстава (*Die Verleumdner*, приказана 15. марта 1842), и *Питиасъ и Дамонъ или право пријатељство* у једном дејству од Лесинга (преведена и штампана 1839, а приказана 25. јуна 1842).^{65,66}

Зубан је сарађивао у београдским новинама, алманасима и годишњацима: *Срѣске новине*, *Уранија* (1838) и *Голубица* (1839), преведећи различите врсте текстова. У *Уранији* за 1838. објавио је преводе приповедака „Страшна ноћу у шуми” и „Да би реч одржао подвргао се свакој опасности” и чланке „Цар Карло V – последње године живота” и „Характерическе черте живота Венијамина Франклина”. У часопису *Голубица* је 1839. превод приповетке анонимног аутора „Добри/х/ људи налази се јошт много”, драму у једном дејству „Питиас или Дамон или Право пријатељство” од Беркена и чланак анонимног аутора „Родитељи! Чувајте добро децу вашу од слугу и слушкиња”, а 1840. чланак „Освета не зна мере ни границе” Ексберга. У књижевном *Додајку к Срѣским новинама* за 1840. објавио је неколико кратких прича са поуком, вероватно преведених, чији аутори нису наведени: „Неблагодарност”, „С телом оздрављава душа”, „Љубав к врачу своме”, „Највећа жертва љубави”, „Отац остаје отац” и „Чини добро и кад те нико не види”.

Након смрти Лазара Зубана, у Београду је остала његова замашна библиотека, која је 1852. понуђена на откуп Друштву српске словесности. На састанку Друштва (19. јуна 1852) прегледан је списак и одлучено је да се откупе *Исторія разныхъ славянскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ* Јована Рајића (под условом да је прво издање) и *Србскіи споменицы или старе рисовулѣ, дипломе, повелѣ, и сношенія босански, сербски, херцеговачки, далматински, и дубровачки кралѣва, царева, банова, деспота, кнезова, войвода и властелина. Часть прва* од Павла Карано-Гвртковића.⁶⁷ Зубанова заоставштина (рукописи и преписка) налазила се код Мите Матића, стараоца Зубанове заоставштине. Због њене политичке садржине која је компромито-

⁶⁴ Приказана је у Сомбору јуна 1850. Податак: □ (квадрат), „У Сомбору, 18. јунија”, *Срѣске новине* XVII, 76 (6. јула 1850), 289. „Прошле среде овдашње дилетантско друштво приказало је жалосну игру *Пизаро*”, у пет дејствија, преведену од Л. Зубана.

⁶⁵ Milorad T. Nikolić, *Teatar na ђумруку: прво стално професионално државно позориште и Србији: 1841–1842*, izdanje autora, Beograd 1971.

⁶⁶ Вељко Купрешанин, „Репертоар прве позоришне сезоне у Београду”, *Годишњак Музеја града Београда*, II (1955), 217–230.

⁶⁷ Василије Крстић, Миле Станић, Љубомир Максимовић, *Зайисници седница Друштва Срѣске словесности*, Српска академија наука и уметности, Београд 2011, 467.

вала неке од оновремених политичких личности, Матићу је поручивано да је уништи, али је Владимир Јовановић 1852. успео да сачува рукопис „Мемоара” Лазе Зубана, који описује уставобранитељски покрет, а преписку је преко Јеврема Грујића предао кнезу Михаилу, а кнез Данилу Медаковићу.⁶⁸

Лик Лазе Зубана сачуван је на једној литографији израђеној према портрету у уљу који је насликао Јован Исаиловић, која га приказује како седи поред стола на коме су поређане књиге које је превео (поред осталих и *Жил Блаз*).⁶⁹

Према Милутиновићу и другим савременицима, Зубан је био велики љубитељ народних песама, веома добар гуслар, који је често својим посетиоцима у „Оцаклији” певао народну песму о Меху Оругцићу и „Скопљак-паши, куда ти је вјера”.

ПРИЛОГ БИБЛИОГРАФИЈИ

Брачный поклонъ младыма супружнициыма, заручнициыма и оныма кои мысле то да бугу, по М. Х. Ф. Т. Фојгту написао Лаза Зубан. Београд 1833. [8]+129+[15] стр.

Како ваља брак закључити и у њему живити, да би био основатељ домаћега блаженства, 1–13; Особито вредност вероисповедања у одношенима супружеског и домаћега живота, 14–33; Благодетелно втечење чисте и благородне љубови на дуже трајање свезе супружества, 34–44; Правилно размотрење неки терета и брига, кое су с домаћим стањем скопчане, 45–59; Потребна прилежнога и штедљивога живљења за домаћу и супружеску срећу, 60–71; О воспитању деце, 72–94; Речи добре матере својој скоро удатој кћери: из разсуђења знатнога љекара и тајнога Совјетника Мајау Хајделберу – с пристојнима изменама и распростраћењем извађено, 95–113; Речи поштенога оца своме скоро ожењеном сину, 114–129. Кнежева канцеларија одобрила је штампање у Крагујевцу 26. априла 1832. године, с том напоменом да се после изласка из штампарије „шест примерака на расположење цензуре даду”. Књигу је Зубан посветио добротвору Јосифу Букмировићу, игуману манастира Никоље. Штампани оглас за књигу послао је Зубан Вуку Карацићу 18(30). маја 1832, с молбом да му прикупи претплатнике.⁷⁰ На крају књиге штампани су спискови претплатника, али међу њима нема ни једног из Земуна, где је Вук боравио, а нема ни Вуковог имена. Књигу су препоручиле и власти тадашње Србије. Сачувано је писмо Суда нахије ужичке, Сими Јанковићу од 4. децембра 1833. године, у коме му шаљу „објављеније” за књигу Лазе Зубана, с молбом да прикупи претплату.⁷¹

Прештампано у књизи: Атанасија Петровића *Пресад мудрости или собрание поучитени мисли*, Београд, 1858, „Дужност родитеља” „Савет поштенога отца скорожењеном сину” и „Савет поштене матере скоро удатој кћери”.

⁶⁸ Владимир Јовановић, *Успомене*. Приредио Василије Крестић, БИГЗ, Београд 1988, 106–107.

⁶⁹ Литографија се чува у Музеју града Београда. О потомцима Лазе Зубана нема података.

⁷⁰ Карацић, Вук Стефановић, *Прејиска*. IV, 1829–1832, Просвета, Београд 1988, 702.

⁷¹ ДАС, ПО-55/202.

Ален Рене Лесаж, *Жилъ Блазъ Сантилианаџъ / Жил Блаз Санѿиладанаџъ*. Съ немачкога превео Лазо Зубанъ, Секретаръ Суда Народнога Србскога. Часть 1. Београд 1833. [8]+184 стр.

Ово је прва књига првог издања које је почело са излагањем у 1833. години, а завршило се у 1844. године.

Ален Рене Лесаж, *Жилъ Блазъ Сантилианаџъ / Жил Блаз Санѿиладанаџъ*. Съ немачкога превео Лазо Зубанъ, Секретаръ Суда Народнога Србскога. Часть 2. Београд 1834. 169 стр.

Друга част је штампана у Крагујевцу 19. новембра 1834⁷². Овај авантуристички роман био је веома популаран. Лазар Зубан је из Крагујевца писао писмо епископу Ниђифору које је датирано 20. новембра 1836, са којим му шаље и шести део овога романа⁷³. И поред велике популарности овога превода Зубан је остао дужан штампарији и више пута је позиван да тај дуг измири⁷⁴.

Ален Рене Лесаж, *Жилъ Блазъ Сантилианаџъ / Жил Блаз Санѿиладанаџъ*. Съ немачкога превео Лазо Зубанъ, Секретаръ Суда Народнога Србскога. Часть 3. Београд 1836. 150+[2] стр. (Из штампе изашла 22. фебруара).

Сачувано је писмо Лазе Зубана, из Крагујевца од 14. јуна 1836, упућено Милосаву Здравковићу у Ћуприју, у којем га обавештава да му шаље четрнаест примерака треће књиге Жила Блаза, и моли да се предају пренумерантима⁷⁵.

Ален Рене Лесаж, *Жилъ Блазъ Сантилианаџъ / Жил Блаз Санѿиладанаџъ*. Съ немачкога превео Лазо Зубанъ, Секретаръ Суда Народнога Србскога. Часть 4. Београд 1836. 157+[2] стр. (Из штампе изашла 20. априла).

Ален Рене Лесаж, *Жилъ Блазъ Сантилианаџъ / Жил Блаз Санѿиладанаџъ*. Съ немачкога превео Лазо Зубанъ, Секретаръ Суда Народнога Србскога. Часть 5. Београд 1836. 150+[2] стр. (Из штампе изашла 5. јуна).

Ален Рене Лесаж, *Жилъ Блазъ Сантилианаџъ / Жил Блаз Санѿиладанаџъ*. Съ немачкога превео Лазо Зубанъ, Секретаръ Суда Народнога Србскога. Часть 6. Београд 1836. 136+[3] стр. (Из штампе изашла 1. јула).

Слично је и писмо Лазе Зубана, из Крагујевца од 20. новембра 1836, упућено епископу Ниђифору, са којим му шаље и шести део овога романа⁷⁶. И поред велике популарности овога превода Зубан је остао дужан штампарији и више пута је позиван да тај дуг измири⁷⁷.

⁷² ДАС, МПс, 1842, VI, 440.

⁷³ ДАС, ПО-76/148, 150.

⁷⁴ ДАС, МПс, 1843, III, 149.

⁷⁵ ДАС, Збирка Мите Петровића, бр. 5365.

⁷⁶ ДАС, ПО-76/148, 150.

⁷⁷ ДАС, МПс, 1843, III, 149.

Ален Рене Лесаж, *Жилъ Блазъ Сантиланацъ*. Съ немачкога превео Лазо Зубанъ, Секретаръ Суда Народнога Србскога. Часть 7. Београд 1836. Прештампано. Београд 1843. 137+[2] стр.

Ален Рене Лесаж, *Жилъ Блазъ Сантиланацъ*. Съ немачкога превео Лазо Зубанъ, Секретаръ Суда Народнога Србскога. Часть 8. Београд 1844. 144 стр.

Рихард Шеридан, *Пизарро: жалостива игра у петъ дѣйствія: по Коцебуовоме Шпаньолци у Перу или Роллова смръть*. Съ немачкога превео Лазо Зубанъ. Београд, 1837. 152 стр.

Београд, 1837, 152 стр. Зубан је дуговао београдској штампарији за штампање ове књиге до 4. јула 1844. године, када је његов дуг од 148 форинти сребрних примио Цветко Рајовић⁷⁸. Драма је играна у позоришту. Приказали су је дилетанти у Сомбору 5/17. и 14.26. јуна 1850. године.

„Страшна ноћ у шуми”. *Урания*: за годину 1838. / издао Димитриј П. Тиролъ. – 1837–1838: У Княжеско-Србској Књигопечатњи, Београд 1837–1838, 24–32.

Прича о херцогу Максимилијану „будућем аустријском цару” за време његовог боравка у Шпанији.

„Да бы речъ одржао, подврго се свакој опасности”. *Урания*: за годину 1838. / издао Димитриј П. Тиролъ. – 1837–1838: У Княжеско-Србској Књигопечатњи, Београд 1837–1838, 42–53.

Прича о немачком цару Фридриху I Риђобрадом и Сараценима.

„Цара Карла V. Последнѣ године живота”. *Урания*: за годину 1838. / издао Димитриј П. Тиролъ. – 1837–1838: У Княжеско-Србској Књигопечатњи, Београд 1837–1838, 66–71.

„Характеристике черте живота Венијамина Франклина”. *Урания*: за годину 1838. / издао Димитриј П. Тиролъ. – 1837–1838: У Княжеско-Србској Књигопечатњи, Београд 1837–1838, 108–114.

[Аноним], „Добры людѣй налазисе юштѣ много”, *Голубица* (Београд), I, 1839, 63–67. (приповетка у преводу Л.[азе] Зубана).

[Лесинг, Готхолд Ефрајм (Gotthold Ephraim Lessing)], „Питасъ и Дамонъ или право пријатељство”. Драма у едномъ дѣйствію. *Голубица* (Београд), I, 1839, 91–109. Превео Г. Л.[азар] З.[убан].⁷⁹

[Аноним], „Родители! Чувајте добро дѣцу вашу отъ слугу и слушкиня, ако желите да ваша дѣца добри и поштени люди постану”. *Голубица* (Београд), I, 1839, 122–130. Превео Г. Л.[азар] З.[убан].

⁷⁸ ДАС, МПс, 1844, VI, 16.

⁷⁹ <https://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=5394&m=2#page/96/mode/2up>

Еберсберг [Ebersberg, Joseph Sigmund], „Освета незна мере ни границе”. Изъ часова одмора (Freierstunden) [Л. Зубан]. *Голубица* (Београд), II, 1840, 76–83.

„Алијанција”, *Додатакъ къ Србскимъ новинама*, 1840, I, № 5 (3. фебруар), 18–19.

„Колико је човек трпети кадар”, *Додатакъ къ Србскимъ новинама*, 1840, I, № 7 (17. фебруар), 27–28; № 8 (24. II), 31–32; № 9 (2. III), 33–35.

„Неблагодарности први поред пакла”, *Додатакъ къ Србскимъ новинама*, 1840, I, № 10 (9. март), 37–39.

„Женско јунаштво. (Догађај при одметају Нидерланда)”, *Додатакъ къ Србскимъ новинама*, 1840, I, № 10 (9. март), 40; 12 (23. март), 47–48.

„С телом оздрављава душа”, *Додатакъ къ Србскимъ новинама*, 1840, I, № 11 (16. март), 41–44.

„Љубав к врагу своје. (Из завештања једнога умирућега оца своје сину)”, *Додатакъ къ Србскимъ новинама*, 1840, I, № 14 (6. април), 55.

„Највећа жертва љубави”, *Додатакъ къ Србскимъ новинама*, 1840, I, № 15 (13. април), 57–58; 16 (20. IV), 63–64.

„Отац остаје отац”, *Додатакъ къ Србскимъ новинама*, 1840, I, № 17 (27. април), 65–66.

„Чини добро и кад те нико не види”, *Додатакъ къ Србскимъ новинама*, 1840, I, № 17 (27. април), 67; № 18 (4. V), 70–71.

„Аустралија”, *Додатакъ къ Србскимъ новинама*, 1840, I, № 19 (11. мај), 74–74; № 20 (18. мај), 79–80.

„Великодушије при дивљацима”, *Додатакъ къ Србскимъ новинама*, 1840, I, № 23 (8. јун), 91–92.

„Наново постављај западнога царства Карла Великог”, *Додатакъ къ Србскимъ новинама*, 1840, I, № 24 (15. јун), 95–96; № 26 (29. јун), 103.

Аноним, „Са српске границе, одъ 20 огъ Юн пишу нама...”, *Сербске народне новине* (Пешта), III, чис. 51 и 52 (30. Юния), 202–204.

„Константин IX Палеолог”, *Додатакъ къ Србскимъ новинама*, 1840, I, № 27 (6. јул), 107; № 29 (20. јул), 114–115; № 30 (27. јул), 119–120.

Фактическій придатакъ къ Критически испослованоме осветленю најновию приключенія Србіє: съ юридическо-публичне стране. Београд 1842. 86 стр. (са Аврамом Петронијевићем).

Књига је штампана анонимно, а ауторе је разрешио Радомир Ј. Поповић у књизи *Аврам Пејронијевић*. Београд 2012, 143–144.

Наполеона Бонапарта себе истога описъ: изводъ изъ собственога Бонапартова рукописа одъ єднога Американца. Съ немачкога превео Лазо Зубанъ. Београд 1843, 142 стр.

Превод књиге штампане у Лондону 1818. под насловом *Napoléon peint par lui même: Extrait du véritable manuscrit de Napoléon Bonaparte / par un Americain*. Књига је преведена на немачки. Зубан ју је посветио кнезу Александру Карађорђевићу, 1. октобра 1843. године. С хронологијом Наполеоновог живота од рођења до 1814. године.

Аугуст Коцебу, *Човекомрзостъ и каџнѣ*: драма одъ петъ разреда. Съ Немачкогъ превео Лазо Зубанъ. Београд 1844. 163 стр.

Аугуст Коцебу, *Благородна лажъ: грама безъ разреда*. Наставакъ *Човекомрзости и каџня*. Съ немачкогъ превео Лазо Зубанъ, Членъ Совѣта Княжества Србије и редовни членъ друштва Србске словесности. Београд 1844. 54 стр.

Џејмс Јустинијан Моријер, *Чудновати догађаи Ишија'анца Хаџи Бабе*. Одъ Якова Моріера; съ немачкога превео почившиј Лазо Зубанъ, бившиј Членъ Совѣта Княжества Србије; издао Стефанъ Тирић. Део I; св. I, II, III. Београд, 1845. XXVII+172, 177 и 170 стр.

Министарство просвете је 7. априла 1850, на основу Зубановог усменог саопштења да поклања свој превод Правитељству, покушало да продужи штампање романа, али није успело. Успротивио се Совјет, а кнез Александра Карђорђевић је 7. априла 1850. потврдио совјетску одлуку.

„Изъ Потискогъ Окружја – Стара Канџижа”, *Србске народне новине*, XI, 26 (28. март 1848), 106 [леви пасус].

„Из Карловаца, 28. Јулија”, *Србске новине*, XV, 63 (6. јул 1848), 410–411. # Л. 3.

Џејмс Јустинијан Моријер, *Чудновати догађаи Ишија'анца Хаџи Бабе*. Одъ Якова Моріера; съ немачкога превео почившиј Лазо Зубанъ, бившиј Членъ Совѣта Княжества Србије; издао Стефанъ Тирић. Део I; свеска IV. Београд, 1857. 156 стр.

Стефан (Стеван) Тирић бивши помоћник начелништва крагујевачког тражио је 1860. да му се дуг штампарији Кнежевине Србије, за књигу *Чудновати догађаји Ишија'анца Хаџи-Бабе* опрости⁸⁰.

Ален Рене Лесаж, *Жилъ Блазъ Сантилианацъ*. Часть I: 1833; II: 1834; III–VI: 1836; VII: 1843; VIII: 1844. Съ немачкога превео Лазо Зубанъ, Членъ Совѣта Княжества Србије. Беч (Типографија Конгрегације Мехитариста) – Крагујевац

⁸⁰ ДАС, Министарство просвете, 1860, VIII, 1275.

(У Княжеско-Србској Типографіи) –Београд (У Княжеско-Србској Типографіи и Правителственой Кнѣгопечатнѣи).

О овом издању писао је Стојан Новаковић у часопису *Вила* (1866).

Љубомир Ђ. Матић, „Позив на књигу „Брачни поклон”. 5. децембра 1869. год. у Ивањици”, *Јединство*, I, 200 (12. децембар 1869), 552.

Књига је у преводу Зубана изашла 1838. године и више се не може купити па је он због њене важности намеран да је прештампа.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2024/11/11

Accepted: 2024/12/5

STANIŠA VOJINOVIĆ

Belgrade, Serbia

E-mail: stanisavojinovic@eunet.rs

LAZAR ZUBAN

An addendum to biobibliography

SUMMARY: Lazar Zuban was one of the most important Serbian intellectuals of the 19th century. As a person with broad European views, his activity and interests were reflected in many fields of social activity. He belonged to a group of Serbian intellectuals who, during the reign of Prince Miloš Obrenović, moved to the Principality of Serbia and significantly helped in its cultural, political and economic development. In the newly formed Principality, he was a people's representative, state adviser, people's colonel and translator. As a prominent constitutional defender, he contributed to limiting the rule of Miloš Obrenović. In the conflict with the oligarchy in the Principality, in the days when the movement in Vojvodina in 1848/49 needed to be quickly and effectively helped, he remained almost alone. He was on friendly terms and corresponded with Vuk Karadžić, Simo Milutinović, Patriarch Josif Rajačić, Stevan Knjičanin and many others.

KEYWORDS: Defenders of the Constitution, Principality of Serbia, Miloš Obrenović, Sretenjski Constitution, Serbian People's Movement 1848/49

Мср ДУЊА РАДОЈЕВИЋ, истраживач сарадник
Српска академија наука и уметности
Балканолошки институт
Кнез Михаилова 35/IV, Београд, Србија
Е-адреса: dunja.radojevic@bi.sanu.ac.rs

СЛИКА РУСКЕ ВОЈСКЕ У СРПСКОЈ МЕМОАРИСТИЦИ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

САЖЕТАК: У раду је представљена слика руске војске током ратних дејстава у време Велике источне кризе (1875–1877) и Српско-турског рата 1876. године. Посебна пажња посвећена је руском добровољачком покрету под командом генерала Михаила Григорјевича Черњајева, утисцима које су оставиле поједине личности и војска у целини. Као извор коришћене су успомене савременика, учесника и очевидаца, који су у своја сећања унели драгоцене белешке о улози руске војске у борби за стицање независности српске државе. Већина Срба гледала је у Русију као у великог словенског брата и савезника, посебно у контексту ослобођења од османске власти, због чега је слављена храброст руских војника и истицана њихова подршка српским националним тежњама. Нису, међутим, изостајале ни негативне примедбе и критике, проистекле из другачијих спољнополитичких расположења или реалнијег сагледавања ратне стварности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Кнежевина Србија, Српско-турски рат, Русија, руска војска, добровољци, Михаил Григорјевич Черњајев, мемоаристика

У мноштву догађаја, појава и процеса у којима су се испреплитали српски и руски интереси посебно место припада Источном питању, а у његовим оквирима Великој источној кризи (1875–1878) и Српско-турском рату из 1876. године.¹ Између осталог, тај рат обележен је покушајем руских славофила и руских добровољаца да помогну тежњу Срба за ослобођењем од турске власти и стицање државне независности. Као и у неким другим моментима из заједничке прошлости, заснованој на православној вери, блискости језика, свести о племенској сродности и истоветним интересима, у српском

¹ Сажет преглед збивања у Првом српско-турском рату видети у: Чедомир Попов, „Србија 1868–1878”, *Историја српског народа*, V-1, Београд 1981, 381–394.

друштву превладавала је представа о Русији као „светлости са Истока” и „једном вероисповеданију”.² Ближи контакти, потпуније међусобно упознавање, удружено ратовање и дипломатски односи довели су до рационализације, делимичног разочарења и рушења појединих стереотипа о Русији и Русима. Веома добар извор за сагледавање различитих утисака и мишљења формираних у Србији у време Српско-турског рата представљају мемоарска сведочанства, сачувана у довољном обиму да се схвати колико је слика о Русији као држави, Русима као народу и руским војницима постала слојевита и подложна променама, у зависности од различитих чинилаца, укључујући политичке ставове и лично искуство.

Српско-турски рат био је предмет подробне анализе домаћих историчара, док су европски и светски истраживачи овом питању посвећивали знатно мање пажње и дотицали га се углавном узгредно, радећи на теми која је стицајем околности блиска борби Словена на Балкану.³

Највећи део савременика био је сагласан у томе да је Србија била неспремна за рат, да није било квалитетног наоружања, да су стајаћа и народна војска имале недостатак командног кадра, уз то без потребног искуства за позициони рат, те да су велике наде полагање у Русију и њену готовост да ратује. Како је написао Радован Казимировић, „Судећи по свима догађајима који се око нас одигравају, – ми ћемо у скором времену бити позвани да на првом месту решимо питање наше народне будућности. Решење пак тог, по нас животног и судбоносног питања у најтешњој је вези са Русијом. Без ње се оно не може решити.”⁴ На овај исказ надовезивао се својим дневничким записом и Лаза Костић, констатујући како је то „сасвим природно”. Јер, „где год мали народ осећа да му прети опасност, а зна да по крви и по вери припада сродном племену једне од највећих држава на свету, мали управља своје чежњиве погледе ка великом.”⁵ Српска очекивања храбриле су изјаве Николаја Павловича Игњатијева (1832–1908), руског амбасадора у Цариграду,

² *Срби о Русији и Русима: од Елизавети Петровне до Владимира Путина. Антологија*, прир. Мирослав Јовановић, Београд 2011, 19.

³ Квалитетом и занимљивошћу пружених информација издвајају се дописи које је о тим догађајима, као ратни извештач из Србије писао Шарл Бетан (1836–1908). Пореклом Швајцарац, од 1867. до 1881. живео је и радио у Београду, најпре као секретар кнеза Михаила Обреновића, а после његове погибије као секретар краља Милана, секретар за француски језик у Министарству спољних послова и секретар Председништва Министарског савета. Одлично је познавао ондашње прилике у Србији, а током Првог српско-турског рата слао је велики број дописа женевском *Journal de Genève*, дневним новинама које су међу листовима издаваним на француском језику важиле за најбоље у Швајцарској и за једне од најбољих на свету. Писао је од 6. јула до 17. новембра 1876, а основни мотив његовог редовног јављања био је покушај да спречи ширење бројних дезинформација, које су се о току ратних операција шириле у страни штампаним и европској јавности. Устајући у одбрану српских државних и националних интереса, у више прилика реаговао је на злонамерно писање страних извештача и оповргавао вести које су доносили својим читаоцима. Притом, као страни држављанин и као особа која није учествовала у ратним операцијама, није испољавао субјективност, карактеристичну за већину домаћих аутора. Видети: Петар В. Крстић, *Први српско-турски рат у дописима Шарла Бетана*, Историјски институт, Београд 2010, 8–11.

⁴ Радован Казимировић, *Русија: културна исма*, 1, [б. и.], Сремски Карловци 1912, V–VII, 50–57.

⁵ Лаза Костић, *Дневник. Ишчекивано и дочекано: листови усјомена*, Народна књига-Алфа, Београд 2000, 55–63.

као и бројних славнофила. Игњатијев је чак поручивао да је то тајна царева жеља, обећавајући: „чим објавите рат, Русија ће одмах за вама”.⁶

Догађаји на Балкану средином седамдесетих година XIX века узнемирили су Руско царство и пробудили дотле успавану руску јавност, мада је званична Русија страховала од пружања отворене подршке балканским Словенима. Цар Александар II Романов и министар спољних послова кнез Александар Михаилович Горчаков (1798–1883) настојали су, као и у другим међународним кризама у протекле две деценије, да Русију задрже изван ратног сукоба.⁷ Пораст грађанске свести и жеља руског друштва да се предузму конкретни кораци, диктирани националним осећањима изван контроле државе, уплашили су владу Русије. То је довело до одлуке цара Александра II да, и без сагласности министра војног Дмитрија Алексејевича Миљутина (1816–1912), дозволи официрима да поднесу привремене оставке, како би учествовали у добровољачком покрету, уз обећање да ће по повратку задржати дотадашњи чин и место у јединици. Московски славнофили, окупљени око Ивана Сергејевича Аксакова (1823–1886), истицали су националне ставове супротне опрезном владином реформистичком правцу у унутрашњој и спољној политици. Руска јавност снажно је реаговала на њихове ватрене говоре и оживљавање панславистичке идеје, тражећи да се помогне браћи на Балкану.⁸ Борбу Словена против османског угњетавања подржавали су на страницама дневне штампе, у дневницима и у јавним полемикама највећи умови Русије: композитор Пјотр И. Чајковски,⁹ хемичар Дмитриј И. Мендељејев, писац Фјодор М. Достојевски, хирург Николај И. Пирогов.

У таквој атмосфери посебно место припало је Михаилу Григорјевичу Черњајеву (1828–1898), војнику богате и контроверзне биографије, који је од раније сматран „једним од највећих пријатеља српских у Русији”.¹⁰ Његова

⁶ Михаил Н. Покровский, *Дипломатия и войны царской России в XIX столетии: сборник статей*, Красная новь, Москва 1924, 259.

⁷ Sava Živanov, *Rusija na prelomu vekova: poslednje decenije ruskog carstva od završetka Krimskog do početka Prvog svetskog rata (1855–1914)*. Službeni list SRJ, Beograd 2002, 214.

⁸ Будући да је 1866. стигао у Русију да доврши школовање, Светозар Марковић је у својим *Дописима из Пејтрограда од 8. јануара 1868. године* изнео запажања о растућим словенофилским тежњама. „Ја вам казах”, написао је, „да је овде публика јако одушевљена за рат, а особито је заузета руска омладина. Овдашња је младеж тврдо убеђена да ће се ове године решити судбина Јужних Словена. Многи се уче српском језику и да владају оружјем; па и руске патриоте примају свесрдно учешће у словенском движењу, већ се спремају милосрдне сестре што ће да надгледају рањенике. У том радном одушевљењу Словенски је клуб увео у своја правила гимнастику и борење. Ми смо Словени заиста дуго били негри изображене Европе, па ако сами брату не помогнемо бели се не нађе никаквих северца да нас изабаве из политичког, духовног и економског ропства” (Светозар Марковић, *Одабрани сјиси*, Матица српска и Српска књижевна задруга, Нови Сад – Београд 1969).

⁹ Николај Рубинштајн, близак пријатељ Чајковског, замолио је славног композитора да напише дело које би било изведено на добротворном концерту за руске добровољце из Српско-турског рата. Понет патриотским мотивима, Чајковски је у септембру 1876. године написао „Руско-српски марш”, по многим мишљењима своје најлепше дело, описујући патњу Срба под турском владавином, њихову молбу за помоћ и марш руских добровољаца. Како би упознао српску традицију, слушао је српску народну музику, а чак три песме, пронађене у збирци Корнелија Станковића *Српске народне мелодије*, штампаној у Бечу 1862, послужиле су му као директна инспирација.

¹⁰ Владан Ђорђевић, *Српско-јурски рай: усјомене и бележке из 1876, 1877 и 1878 године*. Књ. 1, *На граници*, Игњат Даничић, Београд 1907, 2–3.

упечатљива личност изазвала је низ супротстављених мишљења у мемоаристици и историографији, од изразито позитивних до осуђујућих и негативних. Незадовољан тиме што није унапређен у чин генерала након што је на челу руских трупа ушао у Ташкент, дошао је у сукоб с руским војним министром и био пензионисан.¹¹ У периоду 1873–1876. године био је један од уредника словенофилског листа *Руский мир*, чије је уредништво инсистирало да руска помоћ Србији не остане само на слању новца.¹² У таквим околностима, одлучио је да делује и преко новина, објавивши прве позиве за прикупљање средстава и сазивање добровољаца. У њиховим редовима, регрутованим од стране Словенског комитета, нашли су се представници готово свих друштвених слојева, а доминирали су словенофили са својом мисионарском идеологијом. С друге стране, те нерегуларне добровољачке јединице су у Русији изазивале шаљиве коментаре, попут оног да је Комитет „објавио рат Турској”.

Усаглашеност о броју добровољаца који су дошли у Србију не постоји. Процењује се да их је било око 4.500, с тим што у историјским изворима постоје индиције да је број оних који су желели да се боре био знатно већи.¹³ Према истраживањима Алексеја Тимофејева, у Србију је приспело „4.303 лица, али ова цифра не укључује неколико стотина оних који су сами стигли, а нису се регистровали у Словенском комитету при одласку из Русије”.¹⁴

О њиховом доласку у Србију, о Михаилу Черњајеву, који је допутовао у лето 1876. године и постао главнокомандујући војске на Моравском фронту, о другим руским официрима, војницима, атмосфери у војном штабу и збивањима на фронту сачувано је више записа. У овом раду пажња је концентрисана првенствено на успомене четворице учесника и очевидаца рата: Владана Ђорђевића, Пере Тодоровића, Милана Ђ. Милићевића и Светозара Магдаленића, који су, сваки из свог угла, сачинили слику оног чему су сведочили.

Владан Ђорђевић,¹⁵ први српски доктор медицине и хирургије, налазио се у средишту догађаја, будући да је у Српско-турском рату боравио у штабу

¹¹ Михаил Черњајев имао је велико борбено искуство, а прославио се 1865. освајањем Ташкента, престонице Туркменистана, после чега је добио звучан надимак „Лав од Ташкента”. Видети: Владимир Јовановић, „Феномен самосакаћења у редовима српске војске током рата 1876. године”, *Историјски часопис*, књ. LXXII (2023), 431.

¹² Сергей А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, Издательство Московского университета, Москва 1960, 273.

¹³ Людмила В. Кузьмичева, „Русские добровольцы в сербо-турецкой войне 1876 г.”, *Россия и Восточный кризис 70-х годов XIX века*, Москва 1981, 77–98.

¹⁴ Алексеј Тимофејев, „Добровољачки покрет у Србији као посебан феномен у историји руског друштва”, *Руски добровољци у Србији 1876*, Тематски зборник радова, Руски научни институт, Центар за руске и источноевропске студије М. Јовановић Филозофског факултета Универзитета у Београду и Институт славјановедения Российской академии наук, Београд–Москва 2022, 124. Отворивши ово питање, Шарл Бетан је написао: „У неким листовима нашао сам сасвим погрешну процену броја руских добровољаца, који су дошли у Србију. Никада их није било више од 4–5 хиљада, а данас су сигурно сведени испод првобитног броја. Они образују 4 батаљона пешадије и два ескадрона. Тим бројем обухваћено је и 700 руских официра распоређених у Моравској, Тимочкој и Ибарској војсци. Известан број добровољаца, неправљивих пијаница генерал Докторов отпратио је да би у војсци повратио дисциплину”. Наведено према: П. Крестић, *Први српско-турски рат у дојсима Шарла Бешана*, 124.

¹⁵ Владан Ђорђевић (1844–1930), лекар, политичар, дипломата, официр и књижевник. Као државни питомац послат је у Беч на студије медицине (1863–1869). Током студија био

генерала Черњајева у Делиграду. Колики је пак Делиград имао значај у овим збивањима можда је најбоље у свом *Дневнику* нагласио Милан Ђ. Милићевић,¹⁶ називајући га „зајажилом турства” (браном против Турака), с обзиром на то да је управо ту 18. јуна 1876. године потписана прокламација којом је кнез Милан Обреновић објавио рат Турској.¹⁷

је члан ђачког друштва *Зора*, један од покретача *Уједињене омладине српске* и њен представник на Свесловенском конгресу у Москви (1867). Докторирао је 1869, а потом завршио специјализацију хирургије (1869–1871), поставши први школовани хирург у Србији. Војни лекар II класе постао је 1871, а затим шеф Хируршког одељења Београдске војне болнице, професор у Официрској школи и Војној академији (1874–1875). Лични и дворски лекар малолетног кнеза Милана Обреновића био је од 1872. до 1878. У априлу 1888. ушао је у владу Николе Христића, заузевши чак два ресора: Министарство просвете и црквених дела и Министарство народне привреде. Након краљеве абдикације 1889. повукао се у дипломатију и био посланик Краљевине Србије у Атини (1891–1893) и Цариграду (1894–1897). Од 1897. до 1900. био је председник владе и министар иностраних дела, а оставку је поднео због жељидбе краља Александра Драгом Машин. У својој струци постигао је врхунске резултате: успешно је окончао иницијативу за оснивање Српског лекарског друштва (1872), покренуо је часопис овог друштва *Српски архив за целокућно лекарство* (1874), био један од главних оснивача Српског црвеног крста (1876), оснивач и први управник Војне болнице у Нишу (1878), творац реформе Цивилног санитета (1879, 1881), аутор тротомне *Историје српској војној санијетији...* У Првом српско-турском рату био је начелник санитета Тимочко-моравске војске, а у Другом (1877–1878) начелник санитетске службе Врховне команде српске војске. Видети: Војислав Суботић, *Доктор Владан Ђорђевић. Педесетогодишњица књижевности рада*, Нова штампарија Саве Раденковића и брата, Београд 1910; Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 1–2, Београд 1927; *Српско лекарско друштво: стоеница: 1872–1972*, СЛД, Београд 1972; Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић. Биографија поузданој обреновићевца*, Завод за уџбенике, Београд 2007; *Академик Владан Ђорђевић: животи, дело, време (1844–1930)*, уредник Радоје Чоловић, САНУ, Београд 2020.

¹⁶ Милан Ђ. Милићевић, (1831–1908), књижевник, преводилац и историчар. Радну каријеру започео је у Министарству просвете (1852–1855) и Министарству унутрашњих дела (1855–1860), а по повратку кнеза Милоша на власт 1860. био пребачен у Државну штампарију, где је уређивао *Српске новине*. Са 29 година постао је секретар и начелник Внутрењег одељења (1860–1861) у Кнежевој канцеларији, која је у исто време била и Министарство иностраних дела. Из кнежевог окружења удаљен је 1861. због чланка „Уочи Цвети”, објављеног у *Српским новинама*, а написаног у славу Другог српског устанка. Премештен је у управу просвете (ондашњи назив Министарства просвете), где је наредних осамнаест година (1861–1880) био секретар прве класе и надзорник школа. Током неколико деценија обављао је више значајних државних функција и био члан установа и институција у којима је дао велики допринос развоју националне и словенске културе. За члана Друштва српске словесности изабран је 1857, а за члана Српског ученог друштва 1864. Био је дописни члан Царске академије наука у Петрограду (1877), председник Српске краљевске академије наука (1896–1899), почасни члан Матице српске (1892), оснивач и добротвор Српске књижевне задруге (1892–1893). Писањем се бавио готово 50 година, објавивши више стотина оригиналних дела и превода, као и скоро хиљаду обимом мањих радова. Дневник је водио дуги низ година, истрајно и педантно бележећи збивања у ужем и ширем окружењу, чиме је оставио драгоцену слику Србије у последњој трећини XIX века (Видети: Петар В. Крстић, „Милан Ђ. Милићевић (1831–1908). Председник Српске краљевске академије 1896–1899. године”, *Председници Друштва српске словесности, Српској ученој друштва, Српске краљевске академије наука, Српске академије наука и Српске академије наука и уметности*, II, ур. Живорад Чековић, САНУ, Београд 2023, 79–95).

¹⁷ Милан Ђ. Милићевић, *Дневник II (23. септембар 1872 – 6. април 1877)*, прир. и предговор написао Петар В. Крстић, Београд 2015, 372. О оснивању Делиграда и изгледу делиградске линије више: *О Делиграда до Делирага: 1806–1876*, зборник радова, Скупштина општине Алексинац и Завичајни клуб Алексинчана, Алексинац–Београд 1997.

Када је рат почео и када су у Србију почели да пристижу добровољци, многи су Срби били зачуђени што су вође руског добровољачког покрета махом били пензионисани професионални официри. Упознавши се с више њих, Владан Ђорђевић је ову појаву забележио као један од најдоминантнијих утисака. „Ко зна да је у то доба било у активној руској служби хиљаду и четири стотине ђенерала, тај се неће чудити, јер колико их је онда морало бити у оставци”, написао је помало иронично. „А к нама су долазили, с малим изузетком, све такви официри који у Русији беху већ одавно у оставци или пензији, било ради старости или ради других околности рад којих се и млади официри ’уволњавају в оставку’ [рус. *увольняют в оставку* – пензионису, прим. Д. Р.]. Тако нпр. од три руска ђенерала који су к нама дошли сва тројица беху одавно пензионирани.”¹⁸

Иако Русима није био много наклоњен, веома сликовито је описао пуковника Вулферта, бившег ађутанта великог књаза Михаила на Кавказу. По његовим речима, то „беше један црномањаст, висок официр, у загаситозеленом мундиру руског пуковника ’с аксельбандама’ [рус. *Аксельбант* – нарамница, прим. Д. Р.]. Беше то лепа мушка слика, тај г. Вулферт, са његовим паметним и ватреним црним очима, и са његовим пријатним цртама на лицу. Уосталом он је мало говорио [...], али његова титула, његова руска униформа, његово тајанствено ћутање, много доприносило да се у нама утврди уверење, које смо и онако имали, а то је да Черњајев није само посланик словенских комитета и незваничне Русије, него да иза њега стоји и руска влада, када му долазе ађутанти царске браће.”¹⁹

Пера Тодоровић²⁰ се присећао пуковника Дохтурова²¹, који је из Русије стигао у августу 1876. године. „То је био веома спреман официр”, записао је. „Врло интеллигентан; према сваком и млађем пажљив и приступачан. Скро-

¹⁸ Владан Ђорђевић, *Успомене*, избор и поговор Светлана Слпшак, Нолит, Београд 1988, 36–37.

¹⁹ У наставку, међутим, као да „баца сенку” на оно што је речено, Владан Ђорђевић је додао: „Много доцније сазнадох да је Вулферт долазио Черњајеву као рођак, јер његова је рођена сестра жена ђенерала Черњајева” (Исто, 7–8).

²⁰ Пера Тодоровић (1852–1907), политичар, публициста и књижевник, преводилац с руског и француског језика. У Цириху, где је студирао педагогију, упознао се с руском револуционарном емиграцијом, а по повратку у Србију постао следбеник идеја Светозара Марковића и сарадник његових новина. Уређивао је први социјалистички часопис *Раг* и у Новом Саду издавао социјалистички оријентисан часопис *Сиража*, због чега је био приморан да оде у Париз. Након помиловања 1881, вратио се у Србију и учествовао у оснивању Народне радикалне странке. Године 1883. био је затворен због Тимочке буне. Помилован је после споразума с краљем Миланом 1886, али је изгубио чланство у странци. Посветивши се публицистици и књижевном раду, издавао је листове *Радикал*, *Мале новине* и *Огледало*. Вешт и оштар полемичар и памфлетист, сматран је једним од најбољих српских новинара свог доба. Осим тога, писао је историјске романе и чланке о руским реалистима, страшно пропагирајући мисао руских револуционарних демократа, Чернишевског, Доброљубова и Писарева. Истовремено, стваралаштво Гогоља, Тургенјева и Шчедрина препоручивао је као парадигму за српску књижевност. У том циљу је и сам преводио Гогоља и Тургенјева (Велизар Нинчић, *Пера Тодоровић*, Нолит, Београд 1956; Витомир Вулетић, *Пера Тодоровић, Русија и Обреновићи*, Платонеум, Нови Сад 2007).

²¹ Дмитриј Петровић Дохтуров (1838–1905), руски генерал. У неким записима забележен је као Докторов, на пример код Јеврема Грујића (*Записи Јеврема Грујића*, књига III, СКА, Београд 1923), док га је Сава Грујић поменуо као Дохтурова (*Белешке и успомене ђенерала Саве Грујића*, Београд 1902, 23). Шарл Бетан га такође именује као Докторова, поменувши

ман, а у свима пословима изврсно разуман и вредан. Поред великих, огромних послова у штабу, често се бавио и на терену, обилазећи положаје и трупе.”²²

Још једну лепу слику забележио је у то време млади Живојин Мишић²³, сећајући се у својим *Успоменама* сусрета с мајором Кирјајевим: „Висок, крупан, јако развијен, с густим и дугим брковима, лепог стаса, мајор Кирјајев имао је у себи нечега отменог и веома пријатног. Сасвим бела, њежна лица, целокупном својом појавом и лепим манирима представљао је отменог господина [...] Овај племенити Рус за време бављења на Кадибогазу имао је обичај да пред искупљеним сељацима проговори по коју патриотску реч, подстичући их на разборитост [...] Благодарност и одушевљење мајора Кирјајева за општу словенску ствар ретко је наћи и може свима Словенима служити као јединствен пример.”²⁴

Најзапаженија личност, описивана мешавином оштрих критика и дивљења био је генерал Михаил Черњајев. Окарактерисан је као непрактичан човек, јачег срца него разума, који није признавао да за њега могу постојати препреке.²⁵ Истовремено, критикован је у вези са стратегијом за коју се определио и због сложеног командовања. Штавише, Милан Ђ. Милићевић је крајње резервисано примио већ и вест да му је предата врховна команда над целом војском, израживши своју забринутост следећим речима: „То не знам колико добра обриче. Да ли ће се тим осетити прибранија власт; да ли ће радња његова бити енергичнија; да ли ће војска бити одушевљенија; да ли земља заштићенија?... дозвољено је сумњати и уздистати...”²⁶ С тим се слагао и Михаило Магдаленић,²⁷ који је о генералу Черњајеву говорио као о авантуристи, нимало не ценећи његове способности. „Успеха – вели он – може бити; али ја се на клањам успеху него знању. И слепац понекад може да успе”, забележио је његово мишљење Милан Ђ. Милићевић.²⁸

га у контексту броја руских добровољаца и завођења дисциплине у војсци (Видети: П. В. Крестић, *Први српско-турски рат у дојсима Шарла Бейана*, 124).

²² Наведено према: Иван С. Павловић, *Из доба 1875–1878*, Штампарија Луч, Београд 1940, 44.

²³ Живојин Мишић (1885–1921), српски војвода. Као питомац XI класе, с прекидима изазваним ратовима, завршио је Артиљеријску школу (1874–1880). У Српско-турском рату 1876. произведен је у чин пешадијског потпоручника и био командир Колубарског батаљона Ваљевске бригаде II класе. Борио се на Раковици, Лубници, Јанковој клисури, код Шилевоца. У чин поручника унапређен је 1882, капетана 1887, капетана I класе 1891, мајора 1893, потпуковника 1897, генералштабног пуковника 1901, генерала 1912. и војводе 1914. На иницијативу краља Милана, од новембра 1898. до пензионисања предавао је Стратегију на Војној академији. У неколико наврата био је члан испитне комисије за ниже и више чинове (1889, 1899–1904) и члан Војнодисциплинског суда (1901–1902). Кратко време пре пензионисања 1904. уређивао је часопис *Рајник*, а касније био оснивач и уредник листа *Српска војска* (1908–1909). Филозофски факултет у Београду доделио му је 1920. звање почасног доктора наука (Видети: Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije: 1918–1941.: studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Institut za noviju istoriju Srbije i Dobra, Beograd 2004; М. Бјелајац, „Мишић, Живојин”, *Српски биографски речник*, 6, Матица српска, Нови Сад 2014, 921–924.

²⁴ Живојин Р. Мишић, *Моје успомене*, Војноиздавачки завод, Београд 1969, 24.

²⁵ Више: Данко Леовац, „Руски добровољци 1876. у сећањима савременика – кратак осврт”, *Руски добровољци у Србији 1876*, 72.

²⁶ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 384.

²⁷ Михајло М. Магдаленић (1846–1926), генерал, професор и војни писац.

²⁸ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 370.

Поједини мемоаристи су истицали да су амбиције и одлуке генерала Черњајева понекад биле у сукобу са српским интересима, што је доводило до напетости између српских и руских снага. Они који су га највише критиковали били су сагласни и у томе да је био једини кривац за поразе и турске нападе, сматрајући га одговорним чак и у тренуцима када је војска морала да се одмори.

„Официрска му је трпезарија личила на вашар, где за вечером увек седи до 30 људи, од којих се ни двојица међу собом не познају. Сам он је показивао невиђену осорљивост”, писао је Светозар Магдаленић, официр српске војске и један он највећих критичара како генерала Черњајева тако и руских добровољаца уопште.²⁹ Сличан овом био је и утисак Пере Тодоровића, који је у то време био писар и преводилац у штабу Михаила Черњајева. „Кад сам сином око 11 часова у вече отишао ђенералу Черњајеву на рапорт”, забележио је, „затекох га свучена где лешка у кревету, а до њега мали сточић, а на столу... ђенералштабна карта... не, не, већ неке флаше и два тањира са иструганим реном и исеченом и осољеном ротквом!”³⁰ Сличну критику на рачун генерала Черњајева и атмосфере у његовом најближем окружењу изнео је и Владан Ђорђевић, истакавши велики број гостију који су свакодневно посећивали штаб и у њему ручавали, конзумирајући неразумне количине хране и пића. „Ја верујем да је у Черњајевљевом штабу ужасно много трошено на јело и пиће”, написао је. „Неће бити претерано ако рекнем да се у штабу хранило око 150 душа дневно.”³¹ Черњајеву се пребацивало и прекомерно трошење фондова које су му словенски комитети слали на располагање.³²

Такви утисци, поготово у контексту других историјских извора, уочљиви су и у историографији, дајући својеврсну потврду српске мемоаристике. По мишљењу Андреја Шемјакина, на пример, Михаил Черњајев је као војни заповедник, „очигледно испољио неуравнотеженост талента и амбиције. Просечан дар војсковође се код њега комбиновао са претерано високим мишљењем о самом себи. Био је војсковођа трећег реда, никад није руководио дивизијом, али је себе сматрао самосталним војним мислиоцем стратешких

²⁹ Светозар Магдаленић, *Слике из наших рајтова са Турцима и Буџарима 1876–1878 и 1885–1886. године. I, Први рај с Турцима*, Народна штампарија Љуб. Ј. Бојовића, Београд 1910, 103. Светозар Магдаленић (1844–1914) је после завршене артиљеријске школе у Београду добио чин пешадијског официра, а затим поручника (1875), капетана II класе (1879) и капетана I класе (1884). Пензионисан је 1900. као мајор. У Првом српско-турском рату је с Ћупријском бригадом био прикључен Моравској војсци под командом Михаила Черњајева и имао дужност ађутанта у штабу пуковника Милутина Јовановића. Године 1889. написао је *Чишанку за редове и ниже чиновне у српској војсци*, „угледајући се на подобне читанчице у руској војсци”. Читанка је требало да војника упозна с његовим дужностима, изнесећи примере јуначких дела из историје. Две године доцније, 1891, написао је књигу *Војничка заклешва*, која је у дужем периоду била основа војничког васпитања у српској војсци (Видети: Владан Ђорђевић, *Крај једне династије*, I–II, Штампарија Д. Димитријевића, Београд 1905; *Српско-турски рај: усјомене и белешке из 1876, 1877 и 1878 године*, Игњат Даничић, Београд 1907, I, 17, 61, 165, 167, 219, 349–350; II, 157; Божидар Јововић, *Српски официри у националној култури*, Војноиздавачки завод, Београд 1998; Славица Ђукић, „Школовање српских официра у Русији у XIX и првој деценији XX века”, *Војно-историјски гласник*, 1 (2015), 61–76).

³⁰ Пера Тодоровић, *Дневник једног добровољца*, Талија издаваштво, Ниш 2022, 9.

³¹ В. Ђорђевић, *Усјомене*, 60.

³² П. В. Крестић, *Први српско-турски рај у дојсима Шарла Бејана*, 131.

размера. Зато је положај врховног команданта – чак и над српском сељачком војском, толико загрејао његово срце. На бојном пољу у борби са Турцима овај несразмеран однос просечног војног знања и изузетних амбиција потпуно се обелоданио. Због тога Черњајев сноси велику личну одговорност за то што су Срби изгубили тај рат, без обзира на сва његова каснија правдања”.³³

Као „потпуно супротну врсту руског добровољца у Србији”, Андреј Шемјакин је навео Николаја Николајевича Рајевског, једног од руских официра који су се храбро борили за српски народ, спремни – како је Јован Ристић навео у својој *Дипломајској историји* – „да пролију крв за ствар хришћанску и словенску”.³⁴

Николај Рајевски, као наводна инспирација за лик грофа Вронског из романа *Ана Карењина* Лава Н. Толстоја, пленио је пажњу савременика, а његова погибија у бици код Горњег Адровца, 20. августа 1876. године, праћена је дивљењем.³⁵ Поред осталих савременика, у својим су га белешкама помињали Пера Тодоровић и Владан Ђорђевић, обојица с истим мишљењем о односу који је имао с генералом Черњајевим.³⁶ Пера Тодоровић је већ при првом сусрету стекао утисак да односи између Рајевског и Черњајева нису били срдачни. „Уз пут ка Пруговцу стиже нас однекуд пуковник Рајевски”, кратко је поменуо. „Кад сам предао његову визиткарту Черњајеву, учинило ми се као да овај долазак није тако обрадовао ђенерала, као што се он радовао доласку других Руса.”³⁷

Мада није дуго ратовао, Николај Рајевски постао је један од најпознатијих руских добровољаца у овом рату. Штавише, и у руској и у српској публицистици око његовог лика исплетена је романтична прича, будући да се желело „доказати” да је Русију напустио после љубавне драме, како би живот окончао херојском смрћу, без понижавајућег самоубиства. Према мишљењу Андреја Шемјакина, међутим, такво тумачење није засновано на

³³ Андрей Шемякин, „Генерал М. Г. Черняев и сербская война”, *Токови историје*, 1–2 (2006), 28.

³⁴ Јован Ристић, *Дипломајска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независности 1875–1878*, I, Штампарија код “Просвете” – С. Хоровица, Београд 1896, 156.

³⁵ Личности, судбини и погибији Николаја Рајевског посвећен је велики број радова, међу којима и неколико монографија: Милутин Југовић и Радан Марковић, *Ражањ* (Ражањ 1977), Радован Благојевић, *Пуковник Рајевски. Насијавак животиње ириче Толстојевој јунака Вронској, велике љубави Ане Карењине* (Земун–Младеновац 1995), Андреј Шемјакин, *Смрт грофа Вронској: поводом 125-годишњице српско-турској ратна и учешћа руских добровољаца у њему* (Београд 2006), Будимир Поточан, *Вронски часи и љубав* (Београд 2002). Мишљење Андреја Шемјакина о књизи Будимира Поточана изузетно је критично. „Сваки научни проблем и историјска личност могу се најбоље проучити кад се истражују са свих могућих страна”, нагласио је. „Али голи број књига (и радова уопште) није сам по себи критеријум праве науке; за њу је најбитнија информација, која се налази међу корицама – колико је она дакле, тачна и детаљна [...] Ми увек поштујемо туђе мишљење када се оно темељи на чињеницама и аргументима. Без тога се ауторска размишљања могу лако претворити у неко постмодернистичко виђење, у коме су интерпретација и тумачења много битније него факти. Историја као прецизна наука не трпи (тачније не би требало да трпи митове)” (А. Шемјакин, „Између мита и чињеница. Приказ књиге Будимира Поточана *Вронски, Часи и љубав*, Београд, 2002”, *Годишњак за друштвену историју*, 3 (2001), 319).

³⁶ Многи руски аутори, који су писали о Николају Рајевском, користили су успомене Владана Ђорђевића и Пера Тодоровића као драгоцене изворе.

³⁷ П. Тодоровић, нав. дело, 111.

реалним основама и историјским чињеницама. По његовим речима, „Рајевски је био човек сасвим другог кова”, а главни разлог његовог доласка у Србију и учешћа у Српско-турском рату треба тражити у идеологији, ставовима руских официра и њиховом односу према словенству. С обзиром на то да се рано, већ у студентским данима и под утицајем Аксакова, заинтересовао за судбину словенских народа, није могао остати хладнокрвни посматрач словенског покрета 1875. године и српског ослободилачког рата с Турцима.

Придруживши се српској војсци, Николај Рајевски је за борбу са својим јединицама одликован Таковским крстом, да би само два дана доцније, по наредби генерала Черњајева, био смењен с дужности, уз неосновано образложење да је без наређења напустио положај и тиме осрамотио часно презиме својих предака. Разлог таквог свесног запостављања и понижавања пуковника Рајевског од стране Черњајева тумачен је као израз његове љубоморе, сујете и улажења у сваки рат ради сопствене славе, због чега око себе није трпео паметне и одлучне људе. „Н. Н. Рајевски је припадао групацији која је очувала руски углед у Србији – спада у групу идеалиста, а Черњајев по нашем мишљењу”, закључио је Андреј Шемјакин, „спада у групу жељних да се овенчају славом”.³⁸

Међу многобројним негативним утисцима о Черњајеву и критикама које су му упућиване због начина командовања, оптуживан је и да није на време слао наредбе јединицама, мада одговорност није увек била његова. У изворима је, тако, помињано да се курир у борбама код Шиљевоца, кога је хитно послао с наређењима и упутствима за пуковника Ђуру Хорватовића³⁹, успут напио у једној механи и скочио у Мораву „мртав пијан, где се и удавио”.⁴⁰ С друге стране, Пера Тодоровић је оставио запис о једној од погрешно протумачених наредба, кад „у рату задивља нарав”. Према његовим белешкама, када је генерал Черњајев, идући у Шуматовца, видео да војници везују неке добровољце и упитао за разлог, речено му је да су бежали из борбе, на шта је одговорио да би их требало убити. По извршењу примљене наредбе пак и пошто је „све било свршено”, генерал се „страшно” наљутио, казавши да је то „само у љутини рекао”.⁴¹

Незадовољство Черњајевим и обесхрабривање српских официра било је у великој мери резултат пристрасности и отворене наклоности, коју је генерал показивао према руским официрима с једне, а вређања и занемаривања српских официра с друге стране. Једна од најупечатљивијих, али не и једина жртва Черњајевљевог гнева био је капетан Стеван Велимировић, генералштабни мајор, начелник штаба Комбиноване дивизије у Првом српско-турском рату, који је потом распоређен за команданта алексиначког мостобрана и почетком августа враћен на десно крило Моравске војске.

³⁸ А. Шемјакин, нав. дело, 28.

³⁹ Ђура С. Хорватовић (1835–1895), генерал и војни министар. У рату 1876. био је командант Краљевачке бригаде, командант 4. бањског кора и командант Моравско-тимочке војске, на месту генерала Черњајева, после одласка добровољаца. За заслуге на бојном пољу унапређен је у министра (Видети: П. В. Крестић, *Први српско-турски рат у дојисима Шарла Бејана*, 54).

⁴⁰ Д. Леовац, „Руски добровољци 1876. у сећањима савременика – кратак осврт”, 68.

⁴¹ П. Тодоровић, нав. дело, 66–67.

Пошто га је безразложно изврѐао пред целим штабом, генерал Черњајев му је чак одузео сабљу и наредио да га ставе пред војни суд, због чега је Велимировић извршио самоубиство, скочивши у Мораву.⁴²

Велика одговорност и бављење сваком ситницом због које су му се добровољци обраћали, остављали су Черњајеву веома мало времена да се концентрише на размишљање о главном задатку своје војске. Да му је отуд пребацивана одговорност за велики број поступака сведочи и догађај којег се сећао Владан Ђорђевић. Према његовим успоменама, генерал је у поверљивом писму српског војног министра Тихомиља Теше Николића⁴³ оптужен да је одговоран за све скандале које „граде пијани руски добровољци по Београду”, уз претњу на озбиљне последице које ће трпети ако не стане на пут тим скандалима.⁴⁴

Било је, међутим, много и оних Срба који су хвалили храброст генерала Черњајева и његову посвећеност српској борби за коначно ослобођење од турске власти, тврдећи да неспорно припада низу истакнутих личности националне историје. У том контексту истицано је да су његово вођство и војна тактика били кључни у неким победама против Турака, те да је и српске и руске официре на бојном пољу надмашио својом војничком спремом, с чим се слагао и Јован Ристић. „Ни његови највећи непријатељи, а имао их је много, нису могли да укажу на било какво његово дело из користољубља. То је био човек велике душе и несебичан у пуном смислу те речи”, писао је руски посланик у Београду Карцов.⁴⁵

Већина савременика признавала је храброст „обичним” руским војницима, истичући њихову спремност на борбу и снажно осећање словенског братства. Српски мемоаристи друге половине XIX века су руску војску у том смислу често описивали изразима дивљења и захвалности. Добровољци су сматрани сабраћом у борби за независност и представницима ослободилачке силе, због чега су њихов долазак и присуство дизали морал и уливали наду. Из тог разлога, сачуване су бројне слике оних који су се са Србима нашли у првим редовима. Уз то, готово редовно помињана су значајна новчана средства прикупљена широм Русије, немала количина санитетског материјала, монтажних барака, великих шатора, кревета, постељине, лекова, завоја. Према подацима руског Црвеног крста, у Србију је добровољно отишло 123 лекара, 118 милосрдних сестара, 41 медицинар, 70 лекарских помоћника и четири апотекара.⁴⁶

⁴² П. В. Крестић, *Први српско-турски рат у дописима Шарла Бејана*, 86–87.

⁴³ Тихомиљ Теша Николић (1832–1886), генерал, војни министар 1875–1876. и 1882–1883. Видети: Љубомир Поповић, Миљко Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862–1918*, Војноиздавачки завод, Београд 1998, 55–58.

⁴⁴ В. Ђорђевић, *Успомене*, 51–52; Шарл Бетан у својим дописима о овом догађају бележи: „Недавно због нереди који праве руски добровољци у Београду и Делиграду, он (Т. Николић) је упутио генералу лично писмо у коме је молио да предузме мере како би престали нереди, обавештавајући га да ће, ако се то тако продужи, тражити од руске владе да нареди одлазак руских добровољаца. Черњајев је одмах писао кнезу, тражећи пуно задовољење, а то је ништа мање него повлачење министра Николића. Али његове колеге одбиле су да то дозволе [...] то је изазвало велики гнев Черњајева” (Наведено према: П. В. Крестић, *Први српско-турски рат у дописима Шарла Бејана*, 129–130).

⁴⁵ Юрий Сергеевич Карцов, „Иза кулиса дипломатије”, *Дело*, 60 (1. јул 1911), 193.

⁴⁶ Aleksandar S. Nedok, „Ruska sanitetska pomoć Srbiji u njenim oslobodilačkim i odbrambenim ratovima XIX i ranog XX veka (1804–1917. godine)”, *Vojnosanitetski pregled*, LXVI, 7 (2009), 589.

Само једна амбуланта, која је дошла из Русије под управом саветника генерала Владимира Николајевича Токар(ј)ева и књегиње Шаховске, бројала је најмање 50 особа. Владимира Токар(ј)ева је у Србију упутио руски Црвени крст из Петрограда, а руководио је радом свих руских хуманитарних болница у Србији, подигавши за лакше рањенике и болеснике импровизовану болницу у вагонима на Топчидеру. Књегиња Шаховска(ја), одевена у монашку одећу, дошла је у Београд као изасланик Московског словенског комитета и била начелница целе једне болнице с лекарима и милосрдним сестрама. Послата и издржавана од руског Црвеног крста, донела је све што је било потребно за опремање две стотине постеља за негу рањеника.⁴⁷

Ни оштар критичар Светозар Магдаленић није остао равнодушан над пожртвованошћу руских милосрдних сестара. „[...] учиниле су нашим рањеницима огромне услуге тако да их многи рањеник нигда заборавити неће”, истакао је, „већ ће их се вазда сећати са поштовањем и благодарношћу [...] Посматрајући их на раду око рањеника, човек осети у себи неко страхопоштовање према томе вредноме женскињу. Те уважене госпође, како по васпитању и образовању, тако и по материјалној имућности, припадале су првим редовима рускога друштва. Са потпуним самопрегоревањем древних хришћанака, руске милосрдне сестре вршиле су своје дужности питоמו, боље, кротко и стрпљиво [...] Посматрајући их на таком раду, морао би се у своме веровању да поколеба и најокорелији мизантроп.”⁴⁸ Магдаленић је забележио и да су поједини официри довели у Србију своје супруге, попут добровољца Моњашкина, официра у бригади Меженинова. Према његовим речима, „та уважена гопођа и добра руска душа, била је најревноснији болничар на завојишту, код сваке борбе у којој је учествовао њен муж”. [...] Истоветно је поступио и генерал Комаров. Док је он „као начелник у штабу главнокомандујућег радио на Делиграду, дотле је његова уважена госпођа ревносно и предано вршила службу болничарке у парафинској болници. То је била деликатна и потпуно образована Русиња, која је својим радом и понашањем изазивала опште поштовање код нас у Србији.”⁴⁹ Супруга једног од добровољаца, како је написао, била је у благословеном стању, али је посвећено вршила дужност на завојишту.

Светозар Магдаленић је, међутим, писао и о „другом типу руског женскиња”, који је био „савршено обманут илузијама”. Према његовим записима, оне се у Србији нису распитивале за болнице и рањенике, будући да су дошле да лече сопствене љубавне недаће. „Прве биле су крст и благост, а ове друге – протест и незадовољство, разочарање и болест срца [...] ово друго у нама је изазивало само осећаје саучешћа и сажалевања. У њима човек гледа пропалу младост и женску лепоту, тај бисер Божјег стварања.”⁵⁰

⁴⁷ П. В. Крестић, *Први српско-турски рат у дојисима Шарла Бейана*, 75–76.

⁴⁸ С. Магдаленић, нав. дело, 81–88.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Жалећи за судбином тих младих жена, Светозар Магдаленић је тврдио да у Русији таква појава није била ретка, с обзиром на то да „тамо међу млађим људима има маса недочених племића и златних нула, савршено неспособних за самостални живот, који су раскалашним животом сасвим отпађени од фамилијарног живота [...] таки људи, кад проћердају све до последњег камена од свог огромног имања, па се још и до гуше задуже безбожним

Што се тиче критика и негативних слика руске војске, оне су концентрисане око неколико главних тема: језичка баријера и проблема у заповедништву, охолости, грубости и ароганције руских војника, честог опијања и недолечног понашања.

У недостатку српских виших официра, Руси су попунили војне штабове, некад у искључиво руском саставу, а некад помешано са српским официрима и добровољцима из других земаља. Артиљеријски пуковник Дамњан Влајић истицао је да су руски официри у командама потиснули српске официре, што је код појединаца у домаћем кадру створило одређену нетрпељивост и незадовољство.⁵¹ Осим тога, језичка баријера и немогућност споразумевања доводили су до тога да нижи командни кадар често није разумевао наређења, док се виши љутио због запостављања српског језика. Проблема је правило и то што Руси нису познавали терен којим се војска кретала.

Пример који на неки начин обједињује све наведене околности представља посета Висариону Висарионовичу Комарову, шефу Черњајевљевог штаба на Делиграду, о којој је запис оставио Владан Ђорђевић. Према његовом сећању, мајор српске војске Светозар Хаџић, који је на почетку рата командовао Ђупријском бригадом, остао је без службе због великог броја руских пуковника и било га је „срамота седети скрштених руку док се решава судбина његове отаџбине”. Признавао је да је сваки српски официр, упркос тешкоћа у споразумевању, био спреман да уступи место себи по чину равном руском официру, али није могао да разуме да треба да буде под командом извесног „Голошчапова, који и код нас није више него мајор”, мада „његови другови из Русије кажу да је он тамо само поручник”. Светозар Хаџић је наводио више сличних примера, али је образложење Комарова, како је написао Владан Ђорђевић, било да се у рату није могло „обзирати ни на саме чинове”, већ је требало „гледати и на способност”.⁵²

Једна од негативних особина приписиваних појединим добровољцима, а коју је истакао Светозар Магдаленић, била је склоност да сами себи доделе далеко виши војни чин од оног који су доиста имали или заслужили. Није била реткост ни да им се произвољно одабрани чин у Београду признавао без икакавих докумената и чак им се, „из кавалерства”, додељивао чин више „као бакшиш”. Ово, међутим, није било правило, будући да је и Светозар Магдаленић навео речи Ивана Николајевича, младог руског официра, да „прави руски официр неће учинити такву подлост да обуче на се униформу са знацима онога чина који он у истини нема”.⁵³

Светозар Магдаленић је изнео и податак да је било само две стотине Руса, чистих словенских идеалиста, а уз њих још око пет стотина „корисних”, док су остали могли бити сматрани „незаинтересованом масом”, у којој су

интерешчијама они још само у браку гледају свој спас од кредитора. А њихове несрећне суђенице најзад зажмуре и гурну у свет овако исто, као и ове младе жене које су као што саме говоре оставиле своје мужеве у Русији па побегле чак овамо код нас у Србију, да траже лека свом разбијеном срцу” (Исто).

⁵¹ Д. Леовац, нав. дело, 68.

⁵² В. Ђорђевић, *Успомене*, 40–43.

⁵³ С. Магдаленић, нав. дело, 151–154.

појединици дошли „да дангубе”, због провода, „разузданог и безбрижног живота” или зато што су били плаћени да иду у Србију. Штавише, неки нису ни знали где се налази Србија, мешајући је с неком персијском покрајином.⁵⁴

Случајеви прекомерног опијања и недоличног понашања у штабу и на фронту нису били реткост, посебно током прослава и после битака. Из тог разлога, руске добровољце је чак и конзул Карцов почетком септембра 1876. године називао пијаницама, склоним свакој врсти насилништва и испада под дејством алкохола.⁵⁵ Често конзумирање алкохола у мемоарима је помињано с критиком и хумором, а донекле је приписивано сложеностима рата. Тако је Владан Ђорђевић споменуо једног куvara у штабу Черњајева, који се „пропио” након што је био приморан „да кува ручак под кишом граната”.⁵⁶ Умногоступљеније, Пера Тодоровић је записао како „у војсци нису ретки случајеви да војници пред бој траже извор куражи у крепким напитцима. А међутим нико лакше не погине од пијана војника. Он се обада, кочопери и срља, док сам не налетим на какав куршум. Место храброст у срце, ракија улива помућеност у главу и мрак у очи”.⁵⁷ Запажајући толико изражено узимање алкохола, Милан Ђ. Милићевић је огорчено записао: „Пијани Руси се шире по овој лепој земљи. Е, може им бити кад не неумесмо да је чувамо [...] ко даде Београд пијаним Русима [...] ви Руси били сте Србима милији пре, а од кад он виђа на дан само по 25–30 трезних од 700 он се чуди тој нацији, и помоћи коју може очекивати од пијаних људи [...] само сам се нагледао бруке од многих руских официра”.⁵⁸

Случајеви опијања увек су оштро осуђивани када их је пратило недолично понашање према присутним женама, чему је више пута сведочио и о томе писао Светозар Магдаленић. Дешавале су се и ситуације које су изазивале неверицу и патријархално-културолошки шок, попут чињенице да је за руске официре „нешто обично било да се мушки и жене купају у једном купатилу голи наги” или да „на њихове очи није ништа ружно кад госпођа нареди слуги да је купа у кориту”.⁵⁹

Рат са Турском царством 1876. године, слабо припремљен и још неспретније вођен, неретко је тумачен као први потпуни национални пораз српске државе у XIX веку.⁶⁰ Управо је генерал Черњајев командовао једном од пресудних битака, оном код Великог Извора, која је завршена тешким српским поразом крајем јуна 1876. године. Мноштво неповољних вести стизале су једна за другом, стварајући огорченост и љутњу на стварне и наводне виновнике пораза. „Србија је сада пољана за све руске ветропире и авантуристе. Ово није држава која се сама опредељује на што хоће, него област уступљена Черњајеву да се он с њом прослави или сарани. Она изгледа средство, а не цел [..] Србија изгледа као руска провинција којом дрма Черњајев”, јетко

⁵⁴ Исто, 3.

⁵⁵ Barbara Jelavich, *Russia's Balkan entanglements: 1806–1914*, Cambridge University Press, 1991, 170.

⁵⁶ В. Ђорђевић, *Успомене*, 28.

⁵⁷ П. Тодоровић, нав. дело, 65.

⁵⁸ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 395–404.

⁵⁹ С. Магдаленић, нав. дело, 154.

⁶⁰ В. Јовановић, нав. дело, 428.

је закључивао Милан Ђ. Милићевић.⁶¹ Током последње битке, октобра 1876. године на Ђунису, ситуација је постала сасвим безнадежна. Руски официри и добровољци су самоиницијативно напустили унапред утврђене положаје и повукли се ка Алексинцу, где су се многи од њих одали пијанству и банчењу, док је српска војска била остављена нападу надмоћних Турака.⁶² Генерал Черњајев морао је пак, да након дефинитивног пораза, сноси последице својих одлука; дуго није добио дозволу за повратак у Русију, а већина руских добровољаца је из Србије евакуисана на рачун Словенског комитета пре почетка 1877. године.

Милан Ђ. Милићевић је тим поводом у *Дневнику* забележио више записа и утисака о одласку руских добровољаца из Србије, али ниједан позитиван. „Баш ми се омрзе живот због ових несрећних Руса”, казао је. „Размашу се и развичу у канцеларији као да су у механи: руже, псују, прете што им се не чини онако како је њима лакше. Боже благи, а шта би чинили да су на нас сабљу узели [...] Да је се избавити од њих као да би свануло.”⁶³ Управо из тих разлога, одласку Черњајевљеве свите се „све живо радује” и „осећа се радост на сваком лицу”. Износиће нове доказе неразумевања између Срба и Руса, Милан Ђ. Милићевић ништа добро није очекивао ни у будућности, закључујући: „Ако овако узиде даље изићи ће да смо ми не браћа него душмани. Што се злу не стаје на пут ја не знам: тек ово иде на штету оба народа.”⁶⁴

Сумирајући утиске рата и улогу Русије у решавању Источног питања, Пера Тодоровић се годинама касније сећао збивања из 1876. године, истакавши да је „руска помоћ била капља у мору у 150 хиљада српске војске”. Према његовом мишљењу, Михаил Черњајев дошао је као представних руских славенофила, у суштини „као представник једне странке, а не као поверљива личност руске владе и руског цара”. Веома изричит био је и у тврдњи да су руски добровољци, „с малим изузетком”, били „једна гомила авантуриста, која је у Србију дошла да тражи славе, чинове и бојне хуке”, али им је ипак захвалио „какви су да су били”.⁶⁵

⁶¹ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 390. Као одговор Черњајева онима који су тврдили да је Србија постала руска провинција уследио је *Делиградски догађај* – војска је у Делиграду прогласила кнеза Милана за српског краља. „Други веле да је то одговор Порти на захтев да се збаци кнез Милан”, написао је Милан Ђ. Милићевић. Краљевство проглашено од стране руских добровољаца у Делиграду 4. септембра 1876. трајало је непуна два месеца, до краја октобра, а за то време Делиград је био престоница „Краљевства на Морави”. Наплавши на противљење великих сила, кнез Милан и српска влада нису примили прокламацију о проглашењу краљевства (Видети: М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 393; П. В. Крестић, *Први српско-турски рат у дописима Шарла Бейана*, 86–88; Слободан Бранковић, *Независноћ слободољубивих. Велика Источна криза у Србији 1875–1878*, Војноиздавачки завод, Београд 1988, 157–180).

⁶² П. Тодоровић, нав. дело, 55.

⁶³ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 405.

⁶⁴ Исто, 406.

⁶⁵ Пера Тодоровић је у неколико бројева *Малих новина*, одштампаних од 27. јула до 19. августа 1895, оштро критиковао српске либерале на челу с Јованом Ристићем. Анализирајући руску спољну политику са српског становишта, називао их је политичким идолопоклонцима, за које је све што Руси учине „и мудро, и велико, и истинито”. Уз то, чврсто су били убеђени „да служе српским интересима кад од српских грбина граде самаре за руске козаке”. Да је, међутим, било управо супротно, требало се „сетити тешке 1876. године. Српски либерали су допустили да команда оде у руке неколико белосветских авантуриста у

Пуковник Ђура Хорватовић је своје незадовољство изражавао кроз две, по његовом мишљењу најстрашније последице рата: губитак деце по збеговима, и губитак симпатије према Русији.⁶⁶ Размишљајући над сличним проблемима, узроцима и последицама пораза, Шарл Бетан је такође оставио туробну констатацију: „Стављајући на чело војске генерала Черњајева имале су се у виду неке његове војне способности, које су испод просечног, а више његов углед, који је, изгледа уживао у Русији. Веровало се да ће се тим обезбедити активна помоћ те силе, али четири месеца сталног повлачења показали су да се преварило. Ниједна нада која је полагана у Черњајева није се остварила. Дуго одржавање уверавања о помоћи Русије, уступило је место разочарењу”.⁶⁷

Мишљења других савременика, поготово боље обавештених и најдиректнијих сведока или учесника догађаја, такође су била резервисана и неуједначена, крећући се од похвала појединцима, у официрском кору и особљу хуманитарних мисија, до осуде недоличног понашања добровољаца и појединих њихових старешина. Због значаја целог питања, о правој улози руских добровољаца у Србији било је доста расправе и у руској јавности. Уочљиво је да су се и међу тамошњим савременицима издвојиле две крајности: противници славенофила и слања добровољаца у Србију истицали су да су ови људи били несрећници и пијанице; славјанофили су пак говорили да су то необични људи, препуни идеала и спремни на жртву за спас унесрећених и немоћних.

Кнез Владимир Петровић Мешчерски, велики славенофил и један од највећих поштовалаца Фјодора М. Достојевског, славио је добровољце, како у текстовима објављеним у новинама *Гражданин*, које је финансирала руска влада, тако у свом мемоарском делу из 1898. године.⁶⁸ Сам Достојевски, који је у свом *Пишчевом дневнику* истицао нужност ширења идеје о потреби помоћи словенској браћи, бранио је сећање на Михаила Черњајева, а погинуле добровољце називао „најбољим људима”. У низу похвала упућених Черњајеву, тврдио је да многи његови критичари не би могли да поднесу ни половину онога што је он издржао, те да није служио својој амбицији него великом циљу. У том смислу, кад су активности Србије биле објективно блиске „руској идеји” решавања Источног питања, према њима је заузимао благонаклон став; кад су, међутим, одударале од њих или кад нису биле сасвим у складу с њима, до изражаја је долазило и нерасположење Достојевског.⁶⁹

време када после пола века чекања и спремања Србија устаје да ослободи своју браћу”. Према његовом мишљењу, тиме је била бачена сенка на целу српску војску и све српске официре „због Черњајева и оно мало Руса” (Наведено према: В. Вулећић, *Петра Тогоровић, Русија и Обреновићи*, 138–139).

⁶⁶ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 410.

⁶⁷ Наведено према: П. В. Крстић, *Први српско-турски рат у дојисима Шарла Беџана*, 133.

⁶⁸ Упознат с његовим ставовима, Милан Ђ. Милићевић је записао да кнез Мешчерски „цигански грди Србе, а срамоти себе, улива отров у наше узајмичке симпатије” (М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 407).

⁶⁹ О Источном питању, Српско-турском рату 1867. године, руским добровољцима и генералу Черњајеву у *Пишчевом дневнику* Фјодора М. Достојевског видети: В. Вулећић, *Руси и Срби у сусрећу*, Матица српска, Нови Сад 1995, 102–164.

У жестоку дискусију о улози добровољаца и њихових старешина укључио се и Глеб Иванович Успенски (1843–1902), истакнути писац народњачке оријентације и дописник руских левичарских листова из Србије, који је у српској кнежевини боравио управо у време када се у Русији водила расправа због чега генерал Черњајев и његови следбеници нису успели да остваре славјанофилску идеју о решењу Источног питања. Његов поглед на природу добровољачког покрета, изнет у *Писмима из Србије*, био је потпуно другачији.⁷⁰ За разлику од Фјодора М. Достојевског, који – занет општом идејом – није познавао конкретне прилике, а с тог је становишта некритички оцењивао добровољачки покрет, поставши један од најзначајнијих бранилаца Черњајева и добровољаца, Глеб И. Успенски био је критички расположен према славенофилима и њиховој тежњи за доминацијом у словенском свету. Уз то, изврсно је познавао руске добровољце у Србији, покушавајући да руској јавности пружи објективнију слику. Из тог разлога, сачинио је типологију руских добровољаца, поделивши их на две основне категорије: искрене и неискрене.⁷¹ Док се Фјодор М. Достојевски чудио због чега Срби нису имали симпатија према добровољцима, будући да су у Србију дошли у име високог идеала самопожртвовања, он је истицао да је то била последица тога што су Срби „на сваком кораку имали прилике да виде људе који не поштују ни себе, ни њих, ни бога, ни ђавола”.⁷²

Српски пораз у рату 1876. године био је увод у низ догађаја који су у Србији у извесној мери угрозили представу о Русији као великој словенској заштитници. Како је у свом сећању записао Лаза Костић, као сведок тог несрећног рата Владан Ђорђевић се сваком приликом „тужио на непојмљиву русоманију и царолатрију код Срба и, по постављеној дијагнози – он је и лекар – изјављивао да је болест ендемична, и апсолутно неизлечива. Ех, толико зло није. Дабогме, у народним масама, у мирним неиспитаним затонима народне душе остао је извештан резидијум прижељкивања и нада који може заваравати кафанске политичаре, – по радионицама, по гумнима, и, нарочито, по механама – свеприсутном заштитом моћног руског царства”.⁷³

⁷⁰ Глеб Успенский, *Письма из Сербии. Полное собрание сочинений*. Издание шестое, том пятый, Мультимедийное издательство Стрельбицкого, Санкт-Петербург 1908.

⁷¹ Глеб И. Успенски је *искрене добровољце* делио у пет категорија. Први су били *алируисти*, спремни да помогну свакоме у невољи. Друге је карактерисао као *специјалисте ишуче*, оне које је привлачило не толико да заштите опљачканог колико то што се „указала прилика да се разради раме”. Трећи су били *љубитељи ишуче*, огромне физичке снаге и без представе „куда да дену ту снагу”. Четврти тип били су они добровољци који су облачили војнички мундир само због тога што нису могли без њега. Пети тип, *фанатици*, били су они који су се покоравали налозима одозго, који извршавају боже заповести, указане им од стране провиђења чак и пре њихове појаве на овом свету. Тај део анализе закључио је речима: „Много, зачуђујуће, много дивног, доброг открила је у руском народу ова српска историја, али, упоредо с тим, треба да признамо, открила је она и не тако мало веома жалосног”. С друге стране, у категорији *неискрених добровољаца* издвојио је два типа. Први су били *рачунџије*, које су у српском подухвату виделе прилику да „ставе у џеп копејку”. Други тип биле су „обичне барабе” и пијанице, које су с чуђењем схватиле да су на ко зна који начин доспеле у Београд. На крају, закључио је да обе категорије представљају својеврсне крајности. Јер, „већина, маса, у разговорима и одговорима на питања, сматрала је да треба спречити Турчина, али да јој није обећано то и то, по свој прилици не би били у Србији” (Г. Успенский, нав. дело, 632–634).

⁷² Исто, 635.

⁷³ Л. Костић, нав. дело, 55–63.

Бележећи ове горке речи, Лаза Костић је умногоме резимирао стање духа малих народа, добро познато из драматичне светске историје, који – унесрећени под притиском великих сила и њихових интереса – теже да стекну свемоћног и несегичног заштитника, увек спремног да помогне. Вођени таквом надом, најчешће остају ускраћени у очекивањима и разочарани у непосредним сусретима. У том контексту, искуство Срба, савременика Српско-турског рата из 1876. године показује да, ни у овом случају, утисци и лични доживљаји нису могли бити једнообразни. Њихова сведочења имају важност за разумевање тог конкретног историјског тренутка, али и у историјске вертикале српско-руских веза и односа.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2024/12/1

Accepted: 2024/12/15

DUNJA RADOJEVIĆ, Ma, research associate
Serbian Academy of Sciences and Arts
Institute For Balkan Studies
Knez Mihailova 35/IV, Belgrade, Serbia
E-mail: dunja.radojevic@bi.sanu.ac.rs

DEPICTING OF THE RUSSIAN ARMY IN SERBIAN MEMOIR GENRE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

SUMMARY: The Eastern Question, and within its framework, the Great Eastern Crisis (1875–1878) and the Serbian-Turkish War of 1876 occupy a significant place in the complex Serbian-Russian relations. The Orthodox faith, tribal kinship and similar interests, united with the aspirations of Russian Slavophiles and the arrival of Russian volunteers in Serbia, instilled hope in the subjugated Serbian population that, with the support and help of Russia, the acquisition of national independence and the end of Ottoman oppression in the Balkans is getting closer. Without the official permission and consent of the Russian emperor Alexander II Romanov and the military minister Milyutin, who strongly opposed the entry into the war with Turkey, in 1876, several thousand Russian volunteers headed by General Mihail G. Chernyaev came to Serbia. As a source for looking at the image of the Russian army, the various impressions and opinions formed in Serbia during the Serbian-Turkish war, the memoir testimonies preserved in sufficient volume helped understand how layered and subject to change the image of Russia as a state, Russians as a people and Russian soldiers have become. In this paper, attention is focused primarily on the memories of four participants and eyewitnesses of the war: Vladan Đorđević, Pera Todorović, Milan Đ. Milićević and Svetozar Magdalenić. The most impressive personality represented by a collection of opposing views in memoirs and historiography was General Chernyaev. Characterized as an impractical man, with a stronger heart than reason, he was criticized in connection with military strategy and the complexity of command, and was considered by critics to be the biggest culprit for the defeats. In addition, he was attributed partiality and open affection towards Russian officers. There were, however, many Serbs who praised the courage of General Chernyaev and his commitment to the Serbian struggle for final liberation from Turkish rule, claiming that he unquestionably belongs to a series of prominent figures of national history. Apart from Chernyaev, there are noticeable positive impressions of numerous Russian officers, such as Colonel Nikolai Rajevsky, who bravely fought and died for the Serbian people, General Kiryaev, Colonel Dokhturov, etc.

Among the positive impressions of “ordinary” Russian soldiers, their courage, readiness to fight and a strong sense of Slavic brotherhood were highlighted, followed by expressions of admiration and gratitude. Considerable funds collected throughout Russia, a considerable amount of medical supplies and the selfless help of the Russian Sisters of Mercy were mentioned almost regularly. As for criticisms and negative images of the Russian army, they are concentrated around several main themes: the language barrier and problems in command, arrogance, rudeness and arrogance of Russian soldiers, frequent drinking and misconduct. The war with the Turkish Empire in 1876, poorly prepared and even more clumsily conducted, was often interpreted as the first complete national defeat of the Serbian state in the 19th century and the beginning of a series of events that to some extent threatened the idea of Russia as a great Slavic protector in Serbia.

KEYWORDS: Principality of Serbia; Serbian-Turkish war; Russia; Russian army; volunteers; Mikhail Grigoryevich Chernyaev; Memoirs.

ДУШАНКА МАРКОВИЋ, кустос, музејски саветник
Музеј Града Новог Сада
Тврђава 4, Петроварадин – Нови Сад, Србија
Е-адреса: dusankamarkovic65@gmail.com

РАД НОВОСАДСКОГ ОДБОРА КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА: ОД ОСНИВАЊА 1929. ДО 1943. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Од друге половине XIX века па све до Другог светског рата постојале су десетине удружења која су се бавила културно-просветном и хуманитарном активношћу. О њима постоје бројни значајни радови. Међу најмлађима је Коло српских сестара – Одбор у Новом Саду чији је рад, нажалост, трајао само 12 година. Рад Кола српских сестара у Новом Саду везан је за два периода. Први се односи на међуратни период (1929–1941), док је други започео 1991. године и траје и данас. Намера да се напише рад о раду Кола српских сестара Епархије бачке у Новом Саду, које је обновило свој рад 1991, довело је сазнање да о раду Кола које је постојало у Новом Саду између два светска рата не постоји ни један текст. То је био мотив да се пажња најпре посвети Новосађанкама које су биле чланице Кола основаног 1929. године, а уједно и потреба да се укаже на рад и значај једног женског удружења какво је било Коло српских сестара.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Коло српских сестара, Одбор у Новом Саду, хуманитарни и добротворни рад, женско удружење, међуратни период

УВОД

Потреба да се напише рад о делатности Кола српских сестара Епархије бачке у Новом Саду, које је обновило свој рад 1991, довела је до сазнања да о раду Кола, које је постојало у Новом Саду између два светска рата, нису вршена научна истраживања. То је био довољан разлог да се пажња најпре посвети Новосађанкама које су биле чланице Кола које је основано 1929. године. Ако се за неки град може рећи да је био исходиште и стециште женских удружења онда је то Нови Сад. Иако је Коло у Новом Саду постојало релативно кратко, оно је за то време успело да стекне завидно поштовање

јавности, а њихове акције биле су изузетно цењене. Овим радом жели се указати на жене које нису штеделе рад и труд нити своје време да би помагале другима, да би живот појединца учиниле лепшим и лагоднијим; указати на њихов пожртвовани рад за који нису биле ни плаћене нити приморане; указати на људе који су део свог живота посветили хуманости која треба да буде непрекидна и да буде путоказ будућим генерацијама.

Приликом писања овог рада проблем је представљала малобројност сачуваних докумената, фотографија и илустрација. Драгоцен материјал пронађен је у архивској грађи и *Извештајима* Кола који се налазе у Историјском архиву Града Новог Сада и Библиотеци Матице српске, те у периодичним публикацијама: *Vapgar* (излазио у Београду) и тадашњој новосадској штампи. Још је мање сачуваних фотографија: две фотографије налазе се библиотекама (Градској библиотеци у Новом Саду и Народној библиотеци Србије), и неколико фотографија које је Коло српских сестара Епархије бачке у Новом Саду, добило на поклон 1993. године од кустоскиње Музеја града Новог Сада – Мирјане Цепине¹. Како је сачувано врло мало архивалија битно је дати на увид јавности и објавити све што је доступно.

ОСНИВАЊЕ ЖЕНСКИХ УДРУЖЕЊА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Општи развој друштва у XVIII и XIX веку, нарочито индустријализација и урбанизација, као и развој школства, довели су до стварања нових друштвених слојева, нових елита, с јасно израженим националним ставовима. То је време у коме се оснивају партијска, али и грађанска удружења идеолошког карактера која окупљају истомишљенике и људе са заједничким интересима. То је време у коме своја удружења формирају и жене које су свој елитни статус стицале на два начина; један је рођењем или удајом, а други се базирао на образовању. Реч је о релативно малом броју жена које су суживале велики углед у својим срединама.² Разлози њиховог окупљања су двојаки. Неки разлози се односе на еманципацију жене у друштву и њен бољи социјални статус, а други на хуманитарни рад и потребу да својим ангажовањем допринесу бољитку заједнице. С тим циљевима оснивају се грађанске организације чији ће основни задаци бити решавање неких од друштвено-политичких проблема којима се државна власт уопште не бави или не бар довољно.

Оснивање хуманитарних друштава у свету започиње у другој половини XIX века. Она окупљају представнице аристократског и вишег друштвеног слоја, а под покровитељством углавном владајућих династија. *У време епидемија, рајшова и економске кризе, као и у условима све очигледнијих друштвених проблема ... женске хуманитарне организације добијале су велики друштвени значај. У мирнодојско време помајале су сиротињу, болесне*

¹ (*1930 – †2020).

² Јелена Савић, „Коло српских сестара – Одговор елите на женско питање”, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, LXXIII (2009), 115–132.

и жене на марјинама *грушиџва*.³ Исти разлози иницирали су и оснивање бројних женских друштава на тлу Србије или су окупљала Српкиње које су живеле на територијама других држава, пре свега Аустроугарске.

У корак са Европом, а може се рећи и испред Европе, ишле су тада и Српкиње са наших простора. Предводница им је била Савка Суботић. То потврђује и податак да су Немице у Берлину основале прво женско друштво 1867. године, док је Савка Суботић у Загребу, још 1865. године, иницирала оснивање хуманитарног „Одбора госпођа“⁴, а годину дана раније изрекла идеју о оснивању женских задруга. У сарадњи са тада младим доктором Јованом Андрејевићем, оснива 1867. „Прву женску задругу“ у Новом Саду. Како су жене несрпског порекла преузимале примат у друштву и из управе искључиле све Српкиње, Новосађанке Српкиње основале су свој засебан „Женски одбор“. Из тог Одбора формираће се 1880. године „Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња“. Задруге се оснивају и у другим местима на простору Аустроугарске. Чланице нису само богате жене из виших слојева и интелектуалке, него, врло често, и жене без школе, вредне домаћице, жене из народа. За непуних 40 година (1867–1906) основано је преко 120 задруга Српкиња.⁵ Њиховим радом и иницијативама подигнута су бројна забавишта, радничке школе, женски интернати, основне и више девојачке школе, девојачки домови, ђачке трпезе, домови за старе, материнска удружења за сирочад и нахочад итд.

У Београду је 1875. године, под покровитељством кнегиње Наталије Обреновић, основано прво женско друштво у Србији – Београдско женско друштво. Нешто касније основани су (и) Одбор госпођа „Кнегиње Љубице“ (1899), Коло српских сестара (1903), Женско радничко друштво (1903) и Материнско удружење у Београду (1906).⁶ Свој рад ујединиће 1906. године формирањем Српског народног женског савеза. Кључну улогу у овом уједињењу имала је посета др Кети Ширмахер (Käthe Schirmacher) која је тим поводом одржала прво предавање у Србији о женском покрету и феминизму у свету.⁷ За прву председницу Савеза изабрана је Савка Суботић која ће ту функцију обављати до 1910. године када јој је додељен статус почасне председнице.⁸

ФОРМИРАЊЕ КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА 1903. ГОДИНЕ

Разлога за оснивање хуманитарних удружења жена било је много. Један од основних биле су потребе које су наметале историјске, политичке, економске, културне и друштвене прилике у којима је живео српски народ на почетку XX века. Пре свега то су страдања и изузетно тежак положај Срба

³ Ана Столић, *Српски народни женски савез и политичке женског активизма (1906–1919)*, Историјски институт, Београд 2023, 38–39.

⁴ Савка Суботић, *Успомене* (прир. Ана Столић), Српски мемоари, књига VIII, Српска књижевна задруга, Београд 2001, 62.

⁵ Аркадије Варађанин, *Споменица двадесетипетогодишњега рада Добротворне Задруге Српкиња Новосаткиња: 1880–1905*, Српска књижара браће М. Поповића, Нови Сад 1906.

⁶ Ана Столић, *нав. дело*, 40–41.

⁷ *Исти*, 66–67.

⁸ *Исти*, 72, 76.

у јужним српским областима (Стара Србија) које су још биле под отоманском влашћу. То је нагнало Српкиње да се окупе око идеје сакупљања помоћи угроженом српском народу.⁹

Прилој 1. Лого Кола српских сестара из 1903. године

Група интелектуалаца, предвођена Надеждом Петровић, Делфом и Иваном Иванићем, Браниславом Нушићем и другима, тражећи начин како да помогну српским страдалницима, оснивају удружење које ће окупити жене у Београду, али и шире, с циљем прикупљања и дистрибуције помоћи сиромашном и угроженом становништву. Име друштва, „Коло српских сестара” (у даљем тексту: Коло или КСС), одредио је Бранислав Нушић на основу два предлога Ивана Иванића: „Друштво српских сестара” и/или „Коло Српкиња”. Оснивачки скуп одржан је на Велику Госпојину, 15/28. августа 1903. година у кафани „Коларац”. Окупило се око 3.000 људи, међу којима је највећи број жена. Изабрано је прво руководство, а за прву председницу именована је Савка Суботић.^{10,11}

Рад Савке Суботић може се посматрати са етнолошког, уметничког, социолошког, филозофског или хуманитарног становишта. За њу се може рећи да је цео живот била друштвени активиста јер је радила на еманципацији жена у српском друштву, а борбу за њихов бољи статус у породици и друштву водила је на различите начине. Један од њих био је и стварање женских друштава. Прво удружење, „Одбор госпођа” основала је у Загребу, а „Прву женску задругу” у Новом Саду. Из Задруге ће се издвојити Српкиње

⁹ А., „Коло српских сестара”, *Женски свеј*: Лист Добротворних задруга Српкиња, XVIII, 9 (1. септембар 1903), 129–131

¹⁰ *Алманах хуманих друштвава* (за редакциони одбор издали и уредили Сениша Л. Сретеновић и Божидар С. Недељковић-Рочкоман), Београд 1940, 60–61; Делфа Иванић, *Успомене* (прир. Јасмина Милановић), Институт за савремену историју, Београд 2012, 120–122, 288.

¹¹ Савка Суботић (Нови Сад, 23. октобар 1834 – Земун, 25. новембар 1918) потиче из чувене трговачке породице Полит, од оца Јована и мајке Јулијане, рођ. Десанчић. Била је удага за политичара и књижевника Јована Суботића са којим је имала осморо деце. Највећи део свог живота провела је у родном Новом Саду.

у засебан „Женски одбор” из ког ће 1880. године бити формирана „Добро-творна задруга Српкиња Новосаткиња”. Циљеви Задруге дефинисани су речима „...*да бедне и невольне ѿмаже, ѿладне нахрани, жедне најоји, наје заодене, болне ѿодиже, мртве ѿоребе, неуке обучи и на ѿуш рада и заслуѿа уѿуш, како би својим знањем и умењем, вредноћом и разбором водили у зре-лијим ѿодинама часѿан и ѿошћен живој*”.¹² Задруге се оснивају и у другим насељима на простору Аустроугарске, Србије, па и у САД.

Прилој 2. Савка Суботић (1834–1918), прва председница Кола српских сестара (Рукописно одељење Матице српске, Збирка фотографија, Инв. бр. CLXVI-25)

Због свог рада, познатог не само домаћој јавности него и у светским круговима, бирана је за председницу Српског народног женског савеза, али и за прву председницу Кола српских сестара. Ту функцију обављала је у периоду август 1903 – јесен 1905.¹³

¹² А. Варајанин, *нав. дело*, 4.

¹³ А. „Савка Суботић 1834–1904”, *Женски свет*, XIX, 10 (1904), 217–221; Аноним, „Савка Суботић”, *Вардар – календар*, XII (1923), 120–122; Даринка К. Суботић, *Савка Суботић: Предавање на Свечаној седници Матице Најредних жена 25. новембра 1924. ѿод.*, Посебан

Коло је изузетно добро прихваћено од стране београдских жена, а чланство у њему представљало је и ствар друштвеног престижа. Истовремено, жене су радом у Колу постајале активне учеснице у друштвеном развоју Србије и добијале могућност јавне афирмације. Треба нагласити да је то време у коме се на оснивање и рад женских удружења није гледало благонаклоно. Тако је и Коло често наилазило на подсмех и омаловажавање, чак и у тадашњим штампаним медијима.¹⁴

Активности Кола, као културно-просветног, добротинског, духовног и патриотско-хуманитарног друштва, биле су морално и материјално потпомагање Срба у неослобођеним и новоослобођеним крајевима; прикупљање финансијских средстава и усмеравање онима којима је помоћ потребна, као и рад на образовању, нарочито женске деце.¹⁵ У првим годинама КСС бавило се прикупљањем прилога у новцу, роби (жито, храна, огрев, одећа, обућа, постељина), санитарском материјалу, лековима. За сирочад са простора захваћених ратом обезбеђивана су склоништа. Организовани су течајеви за обуку мисионарки и болничарки, као и курсеви страних језика за одрасле.¹⁶ Поред прикупљања материјалне помоћи КСС је настојало, својим активностима, сачувати и духовну страну српства. Зато су редовно палиле свеће и обављале помен за погинуле у ратовима.¹⁷ Свој рад желеле су приближити широј јавности, па су издавале годишњи календар *Vardar* у којем су, поред верског календара и редовних извештаја о раду одбора Кола, објављивале текстове и фотографије родољубивог и историјског садржаја.¹⁸ Коло је, према потреби, подизало болнице, стационаре, чајџинице, домове за инвалиде или сирочад, занатске школе, интернате, па и универзитете.¹⁹ Врло често штићеници Кола биле су и особе неспрске националности.²⁰

Приликом свечаности и као израз захвалности КСС је уручивало дипломе, захвалнице, плакете, својим добротворима, заслужним личностима, установама и институцијама, приватним предузећима итд. Најчешће се користила *Диплома-повеља* коју је осликао Урош Предић 1922. године, најпре као акварел скицу, а потом као композицију. Колико је ова диплома Предићу била изазов говори и чињеница да јој је посветио део аутобиографског текста. То уједно говори и о његовом поштовању КСС. Иначе оригинална диплома/повеља чува се у Народној музеју у Зрењанину.²¹

отисак из листа *Засјава*, Нови Сад 1925, 22; С. Суботић, *Успомене*, 62; Душанка Марковић, „Биографија и библиографија Савке Суботић (1834–1918): поводом стогодињице смрти”, *Годишњак Музеја града Новог Сада*, 13–14 (2017–2018) [шт. 2019], 125–164.

¹⁴ *Алманах хуманих друштва*, 56–59.

¹⁵ Ј. Савић, нав. дело, 115–132.

¹⁶ „Бесплатан течај Кола српских сестара”, *Југословенски дневник*, 30. октобра 1930, 5.

¹⁷ А., „Коло српских сестара”, *Женски свеј*, 9 (1903), 131.

¹⁸ *Vardar – календар*, Београд 1906–1941.

¹⁹ Вучко Грујовић, *Коло српских сестара*, Чачак 2013, 6.

²⁰ *Истио*, 12–17.

²¹ Био је то изазов и за Предића који је у повељу требао да угради све симболичке елементе делатности КСС, а да повеља остане јасна и декоративна. Зато коло није представило као „коло девојака”, него као велики круг, састављен од 12 мањих кругова који се додирују и у којима је представљено 12 сестара у различитим народним ношњама, са испруженим рукама, које спојене чине једно коло. У средишњем великом кругу седи Милосрђе, загнуто плаштом, под чијим окриљем заштиту налазе немоћни и забринути. Испод круга

Прилој 3. Нацрт повеље Кола српских сестара (рад Уроша Предића)

Рад овог Кола инспирисао је жене и у другим крајевима да се удруже и оснују своје одборе. Крајем 20-их година XX века Главни одбор Кола српских сестара са седиштем у Београду бројао је преко 100 одбора. Многи од њих налазили су се ван Србије: Словенији, Хрватској, Македонији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, али и ван тадашње Краљевине СХС, односно Југославије – у САД.²²

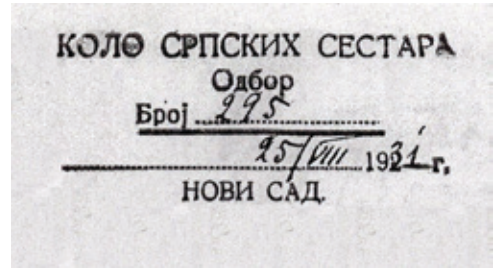
је место за текст. Са стране су две фигуре: лево борац за народно ослобођење, а десно болничарка. Уз доњу ивицу су мали генији (аморети) у различитим пословима: један држи предавање, други купи добровољне прилоге, трећи продаје ђурђевак, четврти држи подушје погинулим, пети дели одећу, шести пише хронику/летопис и разноси календар *Вардар*. Миодраг Јовановић, *Урош Предић (1857–1953)*, Галерија Матице српске, Нови Сад 1998, 125–126.

²² *Алманах хуманих друштва*, 76–77.

ОСНИВАЊЕ ОДБОРА КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА У НОВОМ САДУ

Ширење мреже одбора Кола српских сестара најспорије се одвијао у Војводини. Разлози су двојаки: постојање већ бројних женских удружења која су се бавила добротворним радом, попут Добротворних задруга Српкиња, а други разлог лежи у чињеници да је Војводина, до 1918. године, била у саставу Аустроугарске царевине у којој су живееле бројне етничке заједнице.

У Новом Саду, на почетку XX века, поред Добротворне задруге Српкиња Новосаткиња, постојала су: Прва женска задруга, Хумано друштво „Кора хлеба и дечје обданиште”, Орфелинат, Задруга „Добротвор”, Девојачко удружење за изображење у српском духу, Удружење „Посестрима”, Коло српских девојака, Црвени крст, као и бројна просветно-културна друштва. Због тога је релативно касно, тек 30. маја 1929. године основано Коло српских сестара – Одбор у Новом Саду.

Прилој 4–5. Печат и меморандум Кола српских сестара – Одбор у Новом Саду

Удружење под називом *Коло српских девојака* постојало је у Новом Саду још крајем XIX и почетком XX века, а његове чланице биле су ћерке познатих интелектуалаца и виђенијих Новосађана: Зора (Илија) Вучетић, Анђелија (Александар) Сандић, Јелисавета (Стеван) Барако, Милка (Михајло) Полит, Јелена (Коста) Чавић, Невена (Димитрије) Јовановић, Даница (Милан) Јовановић, Емилија (Александар) Адамовић, Даринка (Коста) Милутиновић. Ово Коло било је подмладак Добротворне задруге Српкиња Новосаткиња. Коло је приређивало базаре са игранкама и музичке догађаје хуманитарног карактера на којима су наступале чланице. Тако је у њиховој организацији 1901. године одржан концерт са игранком, а у корист Српског народног позоришта, а затим и *Девојачко вече са игранком* чији је приход био намењен издржавању српских основних школа у Будимској епархији.²³

По узору на централно Коло у Београду и новосадско је оснивало своје пододборе. Пододбор у Степановићеву формиран је 1936. године, а две

²³ Позив и програм за концерт са игранком који организује Коло српских девојака, трећи дан Божића 27. децембра (10. јануар) 1901. године. У програму су учествовали Фрањо Петрик, др Ђуро Трифковић и Душан Табаковић. Уз позив, штампан је и програм концерта на четири стране и три језика: српском, мађарском и немачком (Музеј Града Новог Сада, КИ 3166/3; Видети и: <https://zenskimuzejns.org.rs/2022/11/16/zenske-organizacije-u-novom-sadu-u-drugoj-polovini-19-veka/>).

године касније (1938) и у Сиригу. Новосадско Коло је све време пружало материјалну и новчану помоћ овим пододборима.²⁴ Да би привукли пажњу млађе популације Коло је 1936. године основало (и) Подмладак Кола српских сестара.²⁵

Прилој 6. Чланице Подмлатка КСС на прослави Светог Саве у Новој гимназији у Новом Саду, 27. јануара 1939. године (Коло српских сестара Епархије бачке Нови Сад)

Од 1938. године рођење пресвете Богородице – Мала Госпојина која се празнује 8/21. септембра прославља се не само као слава КСС у Београду, него и Одбора у Новом Саду. Славске куме 1939. и 1940. године биле су Љубица Рајх Поповић и Јулка Мицић.²⁶ Слава се прослављала по православном обреду, а за послужење су биле задужене чланице Кола. Била је то прилика да се угосте добротвори Кола, пријатељи и важни гости.

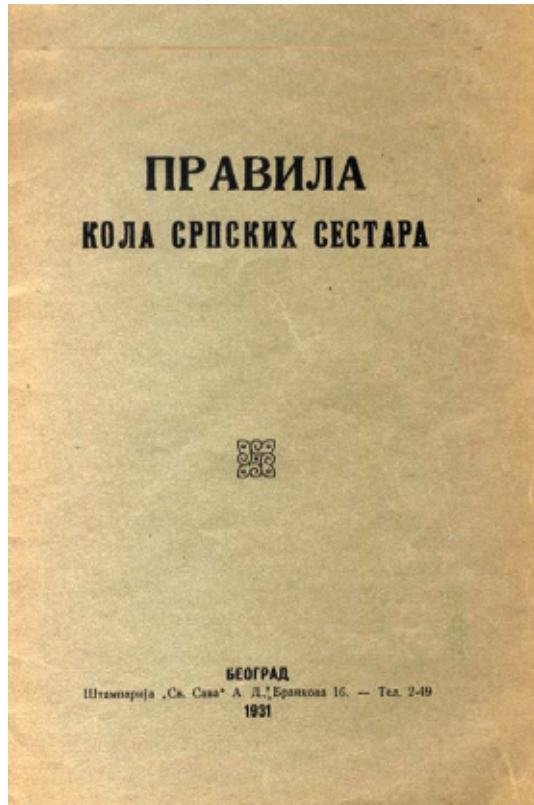
²⁴ *Извештај о раду Кола српских сестара у Новом Саду, 1937–1938*, Коло српских сестара, Нови Сад; Емилија Софић, „Коло Српских Сестара – Нови Сад”, *Вардар XXV* (1937), 50–51.

²⁵ Е. Софић, Исто, XXIV (1936), 56–57.

²⁶ А., „О Малој Госпојини Коло српских сестара први пут је прослављало своју славу”, *Дан* 212 (23. септембра 1938), 8; *Извештај... 1937–1938. год.*; Јелисавета Суботин, „Коло Српских Сестара – Нови Сад”, *Вардар XXVII* (1939), 63–65; *Дан*, 221 (22. септембра 1939), 5; *Извештај... 1939–1940*; А., „Коло српских сестара и Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња славиле су своју славу – Малу Госпојину”, *Дан* 222 (22. септембра 1940), 7.

ОСНОВНИ ЗАДАЦИ КОЛА

Једно од начела рада КСС уопштено било је *бољийаак ойщийей добра*. Рад како Главног одбора Кола српских сестара са седиштем у Београду, тако и свих одбора био је регулисан „Правилима Кола српских сестара” и „Упутством”.²⁷ У првим Правилима Друштва из 1903. године јасно су дефинисани разлози за оснивање: *У доброј жељи да њрине и њонесу сваки део дужносџи њрема своме народу, удружују се све сесџре Срџкиње њод именов Коло срџских сесџара...*, као и циљеви: *...морално и маџеријално њомаџање своје браџе и сесџара из њоџлачених крајева срџских, који су услед сџјалних нередовних њрилика у џим крајевима на сесџринску њомоџ уџуџени, као и њодржавање и њоџџомаџање сваке џежње за ослобоџењем срџсџива.*²⁸ Чланство у Колу је добровољно, а представља и част. Бити члан значи чинити добро другима.²⁹

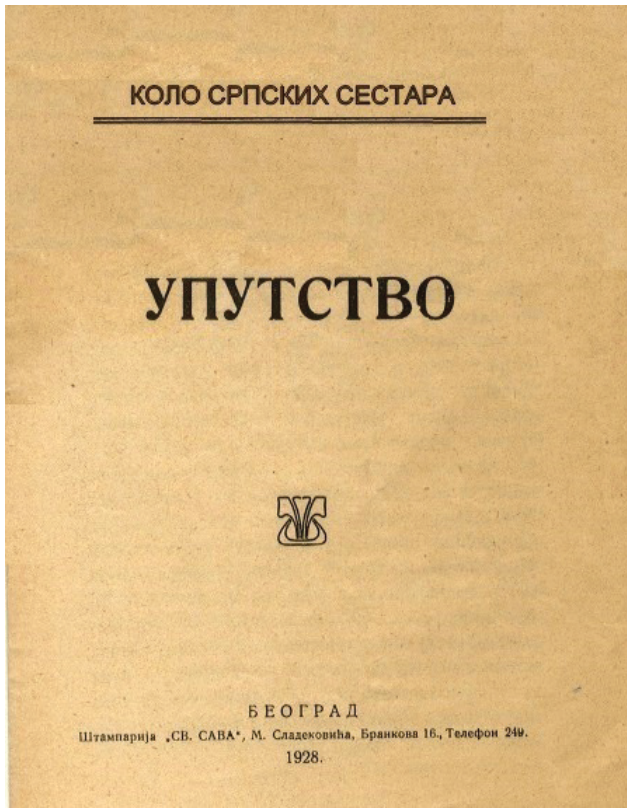

Прилоџ 7. Правила КСС из 1931. године
(Библиотека Матице српске)

²⁷ Коло српских сестара, *Правила Кола срџских сесџара*, [б. и.], Београд 1903; Коло српских сестара, *Уџуџсџиво*, [б. и.], Београд 1928.

²⁸ *Правила*, 1903, 1.

²⁹ Из *Правила*; В. Грујовић, *нав. дело*, 41.

Прилој 8. Упућивање за рад Кола из 1928. године
(Библиотека Матице српске)

Новосадски одбор КСС који је формиран у Краљевини СХС, односно Југославији, поред хуманитарног, просветног и културног рада, имао је задатак да ради на буђењу родољубља и националне свести Југословена и међусобном духовном зближавању свих јужнословенских народа.³⁰ Вођене таквим циљевима чланице су сакупљале помоћ за сиромашну децу, за исхрану новосадске сиротиње, болесницима обезбеђивале повратне карте након лечења, давале брзу помоћ сиромашнима, припремале забаве, игранке и чајанке, организовале бројна предавања и помене, учествовале у обележавању важних историјских догађаја итд.³¹

³⁰ Молба Кола српских сестара – Одбор у Новом Саду Градском савету Нови Саг, од 12. јула 1935. (Историјски архив Града Новог Сада, F 150 63299-35 (Даље: ИАГНС).

³¹ Е. Софић, нав. дело, *Вардар* (1931), 67–68; А., „Коло српских сестара приређиваће суботом своје чајанке – у ресторану Спомен-дома”, *Дан* 298 (24. децембра 1936), 8.

Прилој 9. Чланице Кола српских сестара у Новом Саду на првој чајанки одржаној у Хотелу „Слобода” 20. октобра 1929. године на којој су изабране најлепша млада жена и најлепша девојка у Новом Саду; седи председница Емилија Софић; стоје, слева надесно: Бранка супруга Јанка Јаникића (најлепша млада жена), Лепа Митровић (најлепша девојка) и Софија Рапајић рођ. Обрадовић (фото: Народна библиотека Србије)

ОРГАНИ И ЧЛАНСТВО КОЛА

Чланство у Колу било је на добровољној бази, а могло је бити редовно, као утемељачи, почасно и добротворно. Редовне чланице учествују у раду Кола и дужне су плаћати месечну или годишњу чланарину. Статус утемељача стицао се уплаћивањем одређене суме новца, а статус добротвора завештањем веће финансијске донације. Почасне чланове је именovala Скупштина КСС, на основу изузетног доприноса општем интересу српског народа или заслуга у раду Кола.³²

Главни орган рада КСС била је Скупштина. Од управљачких органа Коло је именovalo Управни и Надзорни одбор. Управни одбор је бројао шест чланова: председницу, две потпредседнице, два секретара и благајницу. Над-

³² *Правила*, 1903, 5.

зорни одбор чинила су три до четири члана од којих је један била председница. Поред ових органа постојала је и одборничка група која је бројала 25–38 чланица. Према потреби Коло је именовало саветне чланове. У првим годинама Скупштина је одржавана у просторијама Матице српске.³³

Почасни председник Скупштине КСС од његовог оснивања (1929) био је епископ бачки др Иринеј Ћирић³⁴, а од 1934. ту част је прихватио патријарх српски Варнава.³⁵ Почасне председнице, по својој функцији, биле су супруге банова који су службовали у Новом Саду: Љубица Дуњић, супруга Радосава Дуњића (1930), Станка-Стана Матић, супруга Светомира Матића (1930–1931), Цајка Николић, супруга Милана Николића (1932–1933), Маргита Пауновић, супруга Светислава Пауновића (1935–1936) и Олга Радивојевић, супруга Јована Радивојевића (1939–1940). Чланство именованих жена говори о угледу који је Коло имало код новосадске елите. Почасно чланство, на основу својих заслуга у раду Кола, стекле су Емилија Софић, Јованка Петровић, Јелисавета Јелена Клицин и Ружа Јевтић.³⁶

Својим добровољним прилозима посебно су се лично истакли краљ Александар I Карађорђевић Ујединитељ и проф. др Михајло Пупин. Поред њих треба истаћи добротворства Стевана Бороте, Мите Клицина, Јованке Милошевић, Вукосаве Радовановић и Александра Секулића. Због тога су именовани за почасне добротворе.³⁷

За 14 година постојања и 12 година активног рада (у периоду 1941–1943. Коло није било активно), Колом су председавале три „Новосаткиње”. Прва председница била је Емилија Софић³⁸, која је ту функцију најдуже обављала, од 1929. до 1938. У периоду од 1938. до 1940. Колом је руководила Јелисавета Суботин, док се у документима за време Другог светског рата као заступник Кола наводи Даринка Дара Мандић Могин.³⁹ Изузетно важну улогу секретара Кола обављале су Олга Геровац, Олга Диклић, Лепосава Лепа Матијашевић, Гизела Повољни, Меланија Кун, Вида Вуковић и Наталија Поповић.⁴⁰

За само годину дана постојања (1930) Коло је имало око 300 чланица, а до прекида постојања у раду Кола учествовало је преко 400 „Новосаткиња”. За то време у Одбору Кола активно је било 88 одборкиња.⁴¹ Иако у самом називу Кола стоји предзнак „српски”, многе чланице су биле несрпске националности (видети на крају рада: Списак чланица Кола српских сестара 1929–1943).

³³ *Извештаји о раду Кола српских сестара* – Одбор у Новом Саду, 1930–1940; А., „Годишња скупштина Кола српских сестара у Новом Саду”, *Југословенски дневник* (2. априла 1932), 3.

³⁴ *Извештаји...*, 1930–1940.

³⁵ Е. Софић, нав. дело, *Варгар* XXIII (1935), 56–57.

³⁶ *Извештаји...*, 1930–1940.

³⁷ *Истио*.

³⁸ Емилија Софић претходно је обављала и функцију председнице Друштва кнегиње Зорке за Бачку област.

³⁹ *Извештаји...*, 1930–1940; *Варгар*, 1929–1941; А., „Због одласка из Новог Сада председница Кола српских сестара, г-ђа Јелисавета Суботин поднела је оставку”, *Дан* 212 (11. септембра 1940), 7.

⁴⁰ *Извештаји...*, 1930–1940; *Варгар*, 1929–1941.

⁴¹ *Извештаји...*, 1930–1940; *Варгар*, 1929–1941.

Прилој 10. Почасна председница Кола, Емилија Софић⁴², око 1930. године
(извор: часопис *Нови Саг*⁴³)

Краљ Александар I Ујединитељ за њихов рад одликовао је председницу и потпредседницу КСС у Новом Саду Орденом Светог Саве V степена, који им је уручио 1931. године приликом свечаног освећења Дома Трговачке омладине у Новом Саду.⁴⁴

Првих година од оснивања Коло је користило простор у Улици Ђуре Јакшића 16 (13).⁴⁵ Склапањем споразума из 1936, о сарадњи са Соколским удружењем коришћен је простор Народног дома (Соколски дом). Крајем четврте деценије Коло је поседовало своје просторије у Улици Марка Миљанова 12. Поред просторија за редован рад Коло је често своје активности одржавало у Хотелу „Слобода”, Официрском дому, Народном дому, згради Бановине, згради Матице српске итд.

О раду Кола, поред часописа *Вардар*, чији је издавач Коло српских сестара – Главни одбор у Београду, редовно су извештавали новосадски часописи *Новосадске новине*, *Дан* и *Јуџословенски дневник*, као и београдски листови *Време* и *Правда*.

⁴² (*1862–†1955). Сахрањена је на Успенском гробљу у Новом Саду.

⁴³ *Нови Саг*, X, 51 (јубиларни број, 1. децембра 1933), 10.

⁴⁴ Е. Софић, *Вардар* (1931), 67–68; Исто, XXIV (1936), 56–57; *Извештај...*, 1934–1935, 4.

⁴⁵ *Време*, X, 3176 (1930); А., „Бесплатан течај Кола српских сестара”, *Јуџословенски дневник* (30. октобра 1930), 5.

Прилоџ II. Часопис Кола српских сестара *Вардар* за 1929. годину

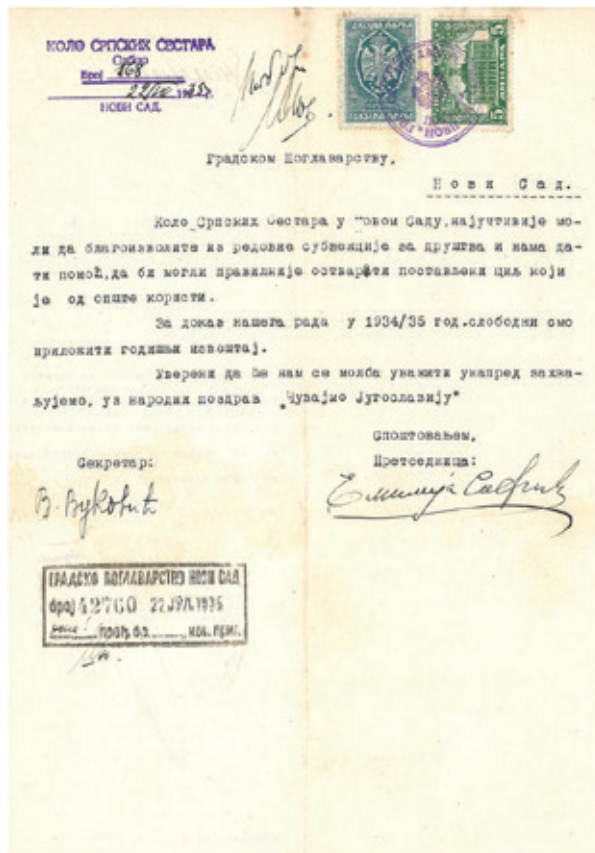
ФИНАНСИРАЊЕ КОЛА

За реализацију планова које су чланице Кола стављале себи у задатак била су неопходна финансијска и материјална средства. Финансијска средства стицале су путем чланарина, донација, новчаних помоћи, добровољних прилога, продајом робе и услуга. Донатори су били државне власти, приватна и државна предузећа, црква, акционарска друштва, занатлијске радње, али и појединци. КСС се за финансирање често обраћало тадашњим властима на различитим нивоима, и углавном је добијало помоћ и подршку. Чинили су то Градско поглаварство, власти на нивоу Дунавске бановине, али и краљевска влада, па и краљ лично.⁴⁶ Од државних функционера међу дародав-

⁴⁶ Е. Софић, *Вардар* (1929), 61–63; А., „Молба Кола српских сестара Градском поглаварству за субвенције за свој рад” (ИАГНС, Ид: 149953, фонд 150, [1935]; фасцикла 63.299, арх. бр: 867); *Извештај... 1934–1935*, 5 (ИАГНС); Ј. Суботин, „Коло Српских Сестара – Нови Сад”, *Вардар*, XXVIII (1940), 55–57.

цима су уписани Драгиша Цветковић, председник краљевске владе, Стеван Ђирић, министар просвете, Милан Недић, министар војске и морнарице, Августа Стојадиновић, супруга председника владе.⁴⁷

Од институционалних субјеката добротворство су показале банке (Краљевска, Трговачка, Југословенска и Аграрна банка), осигуравајућа друштва, Електрична централа, Црквена општина.⁴⁸ Од фабриканата, редовни донатори били су грађевинар Илија Аврамовић, индустријалац Драгутин Ристић, те Вилим Шулц, власник млина, шећерана у Врбасу и Црвенки, а ту су били и новосадски трговци и занатлије.⁴⁹ Дрво за огрев Коло је годинама добијало од дрварâ „Браћа Крајачевић” и „Јован Страјин”. Супруге власника дрвара биле су чланице Кола.⁵⁰ Списак физичких лица која су својим улозима помагала рад Кола је предугачак, те га нећемо наводити.

Прилог 12. Молба Кола Градском поглаварству из 1935. (ИАГНС)

⁴⁷ Извештаји... 1930–1940; *Vargap*, 1929–1941.

⁴⁸ Извештаји... 1930–31. год; *Исјео*... 1934–1935, 5; *Исјео*... 1937–1938.

⁴⁹ Извештаји... 1934–1935, 5; *Исјео*... 1937–1938.

⁵⁰ *Исјео*... 1937–1938.

Да би обезбедиле средства за хуманитарни рад Кола, чланице су организовале различите активности. Поред редовних годишњих чланарина, приходе су остваривале од улазница приликом организовања игранки, чајанки, концерата, забава, приредби итд. На овим дешавањима сакупљали су се и добровољни прилози. Забаве и чајанке су одржаване заједно са игранком, а понекад је организована и лутрија или томбола. Организоване су у Хотелу „Слобода” (касније Дом ЈНА, Трг слободе 5), Официрском дому (Дунавски кеј), Трговачком дому или Дому трговачке омладине и Народном дому. За госте је припреман квалитетан уметнички програм уз учествовање бројних естрадних уметника тога времена.⁵¹ Посетиоци су могли уживати у гласу тада (1929) познате уметнице Божене Адамовић Дубске.^{52,53} На забави 1932. године у програму је учествовала чувена београдска глумица Жанка Стокић⁵⁴, а 1933. године чланови Новосадског музичког друштва.⁵⁵ Посетиоци су били сви значајнији Новосађани који су својим присуством показивали наклоност раду Кола. Готово редовно програме су пратили бан и бановица, армијски командант и генерали са супругама или кћеркама, чланови других удружења попут Матице напредних жена, Добротворне задруге Српкиња Новосаткиња, Црвеног крста, Јеврејске задруге итд.⁵⁶ КСС је организовало дочек Нове године 1933. године са програмом, забавом и дејчјом игранком, чији је приход био намењен у добротворне сврхе.⁵⁷ Нарочито су биле популарне Свесловенске забаве.⁵⁸

Допуну буџета чланице Кола су вршиле и продајом пригодних значака, часописа *Вардар*, сакупљањем прилога на улици.⁵⁹ Обичај продавања ђурђевка на Ђурђевдан, који је увела још Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња, КСС је преузело 1938. године, с одобрењем Задруге.⁶⁰ Део прихода била је и камата на средства која би Кола претекла, те су их улагали код банака или су куповале акције.⁶¹

Прилози су сакупљени на бази утемељача, али и на име покојника. Међу утемељачима наводе се Милан Инђић и Божидар Петровић. Утемељачки улог могли су положити и чланови породице или пријатељи на име покојника. Тако је за Јулију Киш Адамов прилог дала њена унука Јулија Будимска, а

⁵¹ *Време*, IX 2809, 2843, 2843, 2863 (1929); X, 2921, 2925 (1930); *Нови Сад*, VI, 40, 42, 43, 46, 47 (1929); А. „Новосадске вести”, *Дан* 244 (19. октобра 1939), 8.

⁵² Оперска певачица и педагог. Рођена у Прагу, 3. септембра 1894. Преминула у Новом Саду, 30. јуна 1976. *Енциклопедија Српској народној њозорицији*, I, А–И, Српско народно позориште, Нови Сад 2021.

⁵³ С-ћ., „Са чајанке Кола Српских Сестара”, *Нови Сад* 50 (1929), 2.

⁵⁴ (*Велико Градиште, 1887 – †Београд, 1947).

⁵⁵ А., „Забавно вече Кола српских сестара”, *Јуџословенски дневник* (14–15. октобра 1932), 5; „Летња забава Кола српских сестара”, *Јуџословенски дневник* (1. септембра 1933), 5.

⁵⁶ *Време* (1929–1940); *Јуџословенски дневник* (1930–1934); *Правда* (1934); *Дан* (1935–1941); *Нови Сад* (1929–1937).

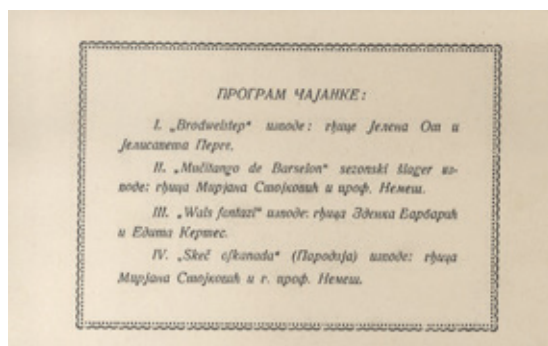
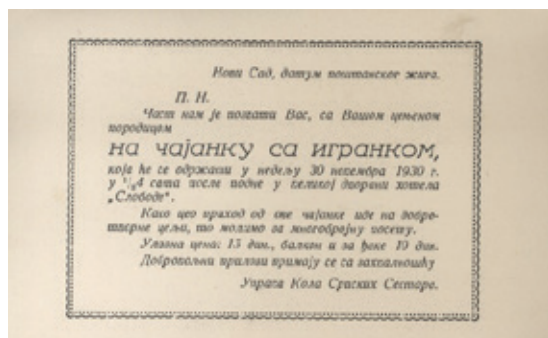
⁵⁷ *Главна одлука Савешта њо којој ослобађа ѡрадске ѡнаксе Коло српских сестара Нови Сад, на ѡприређење дочека Нове ѡдине* (ИАГНС, ИД: 186775; фонд: 150; год: 1933; фасц: 1463); А., „Чајанка Кола српских сестара”, *Јуџословенски дневник* (10. јануара 1934), 6.

⁵⁸ *Молба Кола српских сестара да организује Свештосавску забаву*, ИАГНС, ИД: 254269; фонд: 150; год.: 1935; фасц: 2258, арх. бр: 210; *Дан*, 4 (6. јануара 1936), 6.

⁵⁹ *Извештај... 1939–1940*.

⁶⁰ *Извештај... 1937–1938*; Ј. Суботин, нав. дело, *Вардар*, XXVII (1939), 63–65.

⁶¹ *Извештај... 1930–31*; Е. Софић, нав. дело, *Вардар* (1930), 61–63.

Прилој 13 а–в. Позивница с програмом чајанке са игранком коју је организовало Коло српских сестара у Новом Саду 30. новембра 1930. (Позивница упућена Види Вулко, РОМС, Збирка рукописа, М. 14.720)

за Душана Поповића, инспектора Банске управе, уплату су извршили његови пријатељи др Риста Милетић Шајин, управник Градске болнице у Новом Саду (1931–1941) и његова супруга. Сина бана Дунавске бановине Милана Николића, Милету Николића, у утемељаче је уписао Ђока Дунђерски. У име Александра Секулића⁶² прилог је дала мајка Јелисавета Секулић.⁶³ Имена

⁶² Крчедински парох; радикал.

⁶³ Ј. Суботин, нав. дело, *Вардар* XXV (1940[1941]), 55–57.

уписаних су стављана на читуљу и помињани су на парастосу које је Коло организовало сваке године.

Коло је основало своју радионицу народних рукотворина у којој су новосадске жене израђивале народне ношње, кућне текстилије и одевне предмете. Уз радионицу отвориле су и продавницу израђених предмета која се налазила у Видаковића улици бр. 6, а цео приход био је намењен за добротинства и изградњу дома за рад Кола.⁶⁴

Када су материјални прилози у питању могу се груписати у покретне и непокретне. Од покретних то је различита роба: одећа, обућа, храна, слаткиши за децу, огрев итд. Дobar део одеће се припремао у оквиру Кола – на мобама се плело, кројило и шило.⁶⁵

Од непокретне имовине, у Извештају из 1935. године наводи се поседовање земљишта чија је вредност процењена на 59.818. динара, за коју се зна да је купљена од Града. Земљиште се налазило преко пута од Народног дома.⁶⁶ Оно што се не зна јесте порекло објекта које је Коло поседовало 1942/43. године у Улици Марка Миљанова.

АКТИВНОСТИ КОЛА

Основне активности централног Кола српских сестара које је основано у Београду дефинисане су *Правилима* и *Ујујсџивима* којих су се морали придржавати сви новоосновани одбори, па и Новосадски. Од свог формирања новосадски Одбор је радио на више фронтова. Његове чланице бавиле су се различитим активностима хуманитарног, културног, просветног, васпитног, па и образовног садржаја. Свакако да је најзначајнији био и остао добротинитељски рад.

Иако Коло већ у називу има реч „српски”, оно је било опредељено на пружање помоћи не само Србима, него и невољницима других националности. Рад на пружању како новчане, тако и материјалне помоћи, може се сагледавати са више аспеката; као помоћ избеглицама, помоћ деци, школама и ђацима, помоћ сиротињи, болеснима, старијим особама, пострадалима у временским непогодама, те помоћ црквама и добровољачким удружењима. Неретко су то чиниле и изван територије тадашње Краљевине Југославије. Један део њихове активности био је усмерен на праћење друштвених и културно-историјских догађања и манифестација.

Немогуће је навести сва племенита дела која је Коло учинило за 12 година активног рада. Да би се стекао дојам о том раду навешћемо неке од њих. Међу првима милост Кола су осетили избегли Срби са тада окупираних територија Истре и Далмације. За католички Божић, сваке године су обезбеђивале зимска одела и обућу за 10–20 деце истарских избеглица.⁶⁷ Исто-

⁶⁴ А., „Коло српских сестара у Новом Саду”, *Нови Саг* X, 51 (јубиларни број, 1. децембра 1933), 10; А., „Свесловенско вече”, *Нови Саг* 5 (1934), 3.

⁶⁵ *Извештај... 1934–1935*, 5 (ИАГНС).

⁶⁶ *Извештај... 1934–1935*, 6 (ИАГНС).

⁶⁷ А., „Уз помоћ хуманих друштава”, *Дан*, 13 (18. јануара 1936), 8; Е. Софић, нав. дело, *Вардар*, XXV (1937), 50–51.

времено, пружана је помоћ руским избеглицама, удовицама и сирочади руских ратника, као и емигрантима из Бугарске.

Помоћ деци и ђацима се очитовала у пружању једнократних финансијских помоћи, стипендирању, материјалном награђивању, као и финансирању изградње и рада појединих школа. Помаган је рад основних школа и гимназија попут Николајевске и ОШ „Светозар Милетић”, Женске гимназије, Државне грађанске школе, Мушке гимназије и Учитељске школе.⁶⁸ Обичај је био и да се одређеном броју деце из основних школа обезбеди одећа за Божић. Тако је 1930. одевено и награђено слаткишима двадесеторо деце из школе „С. Милетић”.⁶⁹ У периоду 1934–1935. године награђено је четрдесеторо ученика школе „Јован Јовановић Змај”.⁷⁰ Тридесетпеторо деце школе „С. Милетић” је 1938. године на Материце награђено. Исте године (1938) обрадовано је и десеторо деце у добровољачком насељу Сириг, а то је чињено и у наредним годинама.⁷¹ Сиромашној деци поклонили су у виду зимске одеће и слаткиша спремљени су и за Божић 1940. године. Тада је обрадовано око стотине деце.⁷²

Чланице Кола су увеле обичај и да кумују на крштењу деце из Дома за матере и одојчад.⁷³ Више штићеника је примало редовне месечне стипендије, а добри ђаци су награђивани углавном на Видовдан.⁷⁴ За поједине девојке Коло је припремало и девојачку спрему – штафир.⁷⁵ Традиционално су, на Лазареву суботу, организоване дечје забаве са националним програмом, али и послужењем. Тог дана посећивано је и Дечје село.⁷⁶ Чланице Кола биле су ангажоване у кухињи Градског одбора за социјално старање, као и Градској кухињи на Салајци.⁷⁷ Одржавале су шестонедељни хигијенски течај за прву помоћ који су завршиле неке од чланица КСС.⁷⁸ Особама са слабијим материјалним статусом додељиване су једнократне финансијске накнаде. Бригу о болеснима слабијег имовног статуса, показивале су редовним посећивањем болница и обезбеђивањем новца за путне карте и повратак болесних својим домовима.⁷⁹ Донацијом постеља, душека и постелине помагале су рад Црвеног крста, а новчане прилоге сакупљале су за Лигу против туберкулозе.⁸⁰

⁶⁸ *Извештај... 1930–31*; А., „Коло Српских Сестара за сироту децу”, *Нови Саг*, 52 (1931), 3.

⁶⁹ *Извештај... 1930–31*.

⁷⁰ *Извештај... 1934–1935*, 4 (ИАГНС); А., „Коло српских сестара оденуло 50 сиромашне школске деце”, *Дан*, 302 (24. децембра 1936), 6.

⁷¹ *Извештај... 1937–1938*; А., „У оквиру скромне свечаности новосадско Коло српских сестара поделило је дарове сиромашној деци на колонији у Сиригу”, *Дан*, 12 (14. јануара 1941), 2.

⁷² А., „Коло српских сестара поклонило је поклоне сиромашној школској деци”, *Дан*, 4 (4. јануара 1940), 3.

⁷³ Е. Софић, нав. дело, *Варгар*, XXII (1934), 79–80.

⁷⁴ *Извештај... 1937–1938*.

⁷⁵ Е. Софић, нав. дело, *Варгар*, XXV (1937), 50–51.

⁷⁶ Е. Софић, нав. дело, *Варгар* (1930), 61–63; Е. Софић, нав. дело, *Варгар*, XXI (1933), 87–88; А., „Дечја забава”, *Нови Саг*, 11 (1934), 3; *Извештај... 1934–1935*, 5 (ИАГНС); *Извештај... 1937–1938*; А., „Коло српских сестара развило је у прошлој години живу националну, хуману и културно-просветну делатност”, *Дан* 116 (17. маја 1940), 7.

⁷⁷ Е. Софић, нав. дело, *Варгар*, XXIII (1935), 56–57.

⁷⁸ Исто, XXII (1934), 79–80.

⁷⁹ *Извештај... 1930–31*; Е. Софић, нав. дело, *Варгар* (1930), 61–63.

⁸⁰ *Извештај... 1939–1940*; Е. Софић, Исто.

Редовна месечна примања Коло је обезбеђивало сиромашним старицама, удовицама и самохраним мајкама.⁸¹ Старију популацију, смештену у Убошком дому у Петроварадину повремено су посећивале и даривале их на верске празнике: Велику суботу, Божић или Духове.⁸² Новчану помоћ пружале су и учитељицама са ниским и недовољним примањима.⁸³

Ни пострадали у временским непогодама (поплаве, суше, пожари, земљотреси) нису били заобиђени. Прилоге су сакупљале и слале за унесрећене у Скопљу (1929/30)⁸⁴, поплављене у Француској и пострадале у Чешкој.⁸⁵ Добровољним прилозима доприносиле су изградњи и раду црква и подизању споменика. Тако је Коло донирало прилоге за Светосавску цркву у Београду⁸⁶, цркве у Брадињи, Сиоковцу, Гушевцу, Лапљем Селу (Косово), руској цркви у Берлину⁸⁷, цркви у добровољачкој колонији у Хоргошу⁸⁸, Љубљанској православној цркви, цркви у Самодражу и др.⁸⁹ Поред учешћа у градњи верских објеката, своју хуманост показале су и помажући рад верских институција попут Српске православне црквене општине у Сиригу и Чапљини.⁹⁰

Бројни споменици подигнути су захваљујући и учешћу КСС. Неки од њих су Споменик Доброславу Добри Јовановићу у Брчком (подигнут 1932)⁹¹, Споменик краљу Александру I Ујединитељу и краљу Петру I у Бачкој Паланци⁹², Споменик краљу Александру I у Врњцима⁹³, Спомен костурница херојима на Куманову.⁹⁴

Помагале су и рад других одбора КСС (Одбори у Скопљу, Вишеграду, Тополи, Призрену, Вршцу)⁹⁵, и редовно посећивале њихове изложбе и активности. За Базар изложбу британског Црвеног крста и формирање Фонда „Флоренс Најтингал“⁹⁶, Коло је поклонило неколико вредних ручних радова.⁹⁷ Потпомагале су и тесно сарађивале са Соколским удружењем. Једно време користиле су просторије Соколског дома за своје седнице, за чување својих ручних радова и народних одела.⁹⁸ Ни прекршиоци закона нису заборављени. Сакупљале су књиге које су поклањане затворским установама.⁹⁹

⁸¹ *Извештај... 1937–1938*;

⁸² *Исџо, 1930–31; Исџо, 1937–1938; Исџо, 1939–1940*;

⁸³ *Исџо, 1930–31*; Е. Софић, нав. дело, *Варгар* (1930), 61–63.

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ *Извештај... 1929–30*; Е. Софић, нав. дело, *Варгар* (1930), 61–63; Ј. Суботин, нав. дело, *Варгар*, XXVIII (1940), 55–57.

⁸⁶ Е. Софић, нав. дело, *Варгар*, XXV (1937), 50–51.

⁸⁷ Исто (1930), 61–63; *Извештај... 1937–1938*.

⁸⁸ Е. Софић, нав. дело, *Варгар* (1931), 67–68.

⁸⁹ *Извештај... 1929–30*.

⁹⁰ Ј. Суботин, нав. дело, *Варгар*, XXVIII (1940), 55–57.

⁹¹ *Извештај... 1930–31*.

⁹² *Исџо... 1934–1935*. (ИАГНС).

⁹³ *Исџо... 1937–1938*.

⁹⁴ *Исџо*.

⁹⁵ *Исџо... 1930–31; Исџо... 1937–1938; Исџо... 1939–1940*.

⁹⁶ Florence Nightingale

⁹⁷ Е. Софић, нав. дело, *Варгар*, XXVI (1938), 58–59.

⁹⁸ *Извештај... 1937–1938; Коло српских сестара Епархије бачке Нови Сад 1991–2021*, Коло српских сестара Епархије бачке, Нови Сад 2022, 4.

⁹⁹ *Извештај... 1930–31*.

Културно просветни рад је организован кроз бројне приредбе, игранке, предавања, изложбе, помоћ уметницима, обележавање и праћење важних историјских датума, едукативне курсеве итд. На сваком од њих обављало се прикупљање добровољних прилога или наплата улазница.

Од оснивања 1929, у сарадњи са Јадранском стражом, сваког четвртка, одржаване су чајанке. На чајанкама се, поред уметничког програма, често бирала најлепша млада жена и најлепша девојка у Новом Саду.¹⁰⁰ Коло је било активно (и) у избору Мис Југославије бирајући најлепшу Новосађанку која је учествовала на том такмичењу.¹⁰¹ За мисицу Новог Сада је 1929. године изабрана Вера Марковић.¹⁰² Од 1938. увеле су забаву Весело вече и дочек Нове године.¹⁰³

¹⁰⁰ А., „Коло Српских Сестара у Новом Саду”, *Нови Саг*, 42 (1930), 4.

¹⁰¹ *Време* 3240 (1931), 4; 3244 (1931), 7.

¹⁰² А., „Избор Мис Нови Сад”, *Нови Саг*, 1 (1931), 6; 3 (1931), 3.

¹⁰³ Е. Софић, нав. дело, *Варгар*, XXVI (1938), 58–59.

Прилози 14 а–в. Свесловенски бал у Новом Саду (1939)¹⁰⁴

Прилози 15 а–б. Свесловенски бал у Новом Саду (1940)¹⁰⁵

¹⁰⁴ Дан (7. фебруар 1939), 9–10.

¹⁰⁵ Дан (6. фебруар 1940), 7–8.

Прилої 16 а-в. Свесловенски бал у Новом Саду (1941)¹⁰⁶

¹⁰⁶ Дан (4. фебруара 1941), 6.

У периоду између два светска рата изузетно популарне биле су Свесловенске забаве. У Новом Саду су их одржавали Српско занатлијско певачко друштво „Невен”, Удружење трговаца, Удружење правника и Коло српских сестара. Јануар и фебруар били су месеци балова, а бити позван и појавити се на њима представљало је ствар престижа и моденски догађај. Бал који је организовао КСС окупљао је најелитнији део Новог Сада, али и бројне угледне грађане из других војвођанских места и Београда.¹⁰⁷ Сматрана је националном манифестацијом словенства и једним од начина очувања народне баштине и обичаја. Одржаване су по узору на Свесловенске балове Главног одбора у Београду. На забаве су долазили, поред Срба, и Хрвати, Словенци, Руси, Чеси, Словаци, Пољаци, Руси, Лујички Срби итд. Обичај је био да сви буду одевени у народна одела. У првим годинама су то биле српске ношње из свих крајева, а од 1933. године ношње свих народа.¹⁰⁸ Програм је укључивао и ревије обучених костима, као и избор најлепших костима. Бележено је да се на позорници појавило и преко 500 учесника (1938).¹⁰⁹ Интересантно је да су женске ношње доминирале, док су се мушкарци спорадично костимирали. Да би све било у народном духу и простору у коме се одвијао бал декорисан је ћилимима из различитих подручја.¹¹⁰ Често су забаве имале своје покровитеље. Углавном су то биле супруге банова и армијских командира. Забележено је да су то биле бановице Станка Матић (1931)¹¹¹, Цајка Николић (1932. и 1933)¹¹², Каја Матковић заједно са дворском дамом Дором Дунђерски и Љубицом Николајевић (1934. и 1935), супругом армијског команданта¹¹³, бановица Маргита Пауновић и Катарина Стојановић

¹⁰⁷ А., „Свесловенска забава”, *Нови Саг*, 6 (1933), 3.

¹⁰⁸ Свет., „Са успеле свесловенске забаве 'Кола српских сестара' у Новом Саду”, *Нови Саг*, 5 (1930), 2; А., „Сјајан успех свесловенског бала у Новом Саду”, *Југословенски дневник* (26. фебруара 1934), 5.

¹⁰⁹ Могле су се видети старосрпска властелинска, црногорска, старобанатска, тетовска, моравска, јужносрбијанска, конављанска, неготинска, призренска, косовска, старопазовачка, смиљевска, шумадијска, херцеговачка, кумановска, лесковачка, старосремска, сврљишка, кичевска, пиротска, невелинска, бачка, старобачка, београдска, војвођанска, пијешћанска и слуњска ношња. Од других народа биле су заступљене следеће ношње: словачка, истарска, винковачка, загребачка, петрињска, посавска, далматинска, буњевачка и старобуњевачка, барањска, шокачка, хрватска, славонска, босанска, сарајевска, цариградска, русинска, албанска, турска, словеначка, међумурска, бугарска, чешка, руска, пољска, румунска. Наравно да је било и дама у богатим и елегантним балским тоалетима, као и господе у официрским униформама (Л. Д., „Сјајан успех Свесловенског бала”, *Дан*, 31 (8. фебруара 1938), 5; П., „Свесловенски бал Кола српских сестара био је грандиозан”, *Дан*, 31 (8. фебруара 1939), 9–10; А., „Свесловенска забава са ревијом народне ношње – једно сјајно вече”, *Дан*, 31 (6. фебруара 1940), 7–10).

¹¹⁰ Свет., „Са успеле свесловенске забаве 'Кола српских сестара' у Новом Саду”, *Нови Саг*, 5 (1930), 2; *Извештај... 1930–31*; А., „Светосавски бал ће се одржати 11. јануара”, *Дан*, 176 (20. децембра 1935), 8; Л. Д., „Свесловенски бал Кола српских сестара”, *Дан*, 24 (3. фебруара 1937) и 26 (5. фебруара 1937), 8; Б., „Сјајан успех Свесловенског бала”, *Дан*, 31 (8. фебруара 1938), 5.

¹¹¹ С. Ц. Секулић, „Свесловенска забава Кола српских сестара у Новом Саду”, *Нови Саг*, 9 (1931), 3.

¹¹² А., „Свесловенско вече у Новом Саду”, *Нови Саг*, 6, 7 (1932), 3; А., „Велике припреме за свесловенско вече”, *Југословенски дневник* (16. јануара 1933), 5.

¹¹³ А., „Свесловенска забава у Новом Саду”, *Нови Саг*, 3 (1934), 2; Е. Софић, нав. дело, *Варвар*, XXIII (1935), 56–57.

(1936, 1937), супруга армијског генерала, а бановица Загорка Кијурина 1941. године.¹¹⁴ Балови су одржавани у Свечаној сали хотела „Слобода”, а касније у просторијама Народног дома.¹¹⁵ У програму су учествовали знаменити уметници попут Маге Магазиновић са њеним ученицима, песникиња и учитељица Цвета Бингулац, која је на бини изводила српску свадбу, или композитор и музичар Светолик Пашћан Којанов. Након ревијалног дела, по неписаном правилу, игранка је започињала извођењем Краљевог кола које би повели председница КСС и командант Армије.¹¹⁶ Колики значај су имали ови балови најбоље говоре текстови у тадашњој новосадској штампи који су их месецима унапред најављивали и опширно извештавали са њих.¹¹⁷ Такође, значају је доприносило и то што се на бал могло доћи само са позивницом.¹¹⁸

Прилој 17. Бал Кола српских сестара у новосадском Народном дому (1940)¹¹⁹

¹¹⁴ А., „Свесловенско вече Кола српских сестара било је лепа словенска манифестација”, *Дан*, 30 (4. фебруара 1941), 3.

¹¹⁵ А., „Прексидноћно Свесловенско вече Кола српских сестара постигло је сјајан успех”, *Дан*, 9 (14. јануара 1936), 10; Е. Софић, нав. дело, *Вардар*, XXV (1937), 50–51; *Време*, XVII, 5402 (1937), 7.

¹¹⁶ *Извештај... 1937–1938*; Ј. Суботин, нав. дело, *Вардар*, XXVII (1939), 63–65; Ј. Суботин, нав. дело, *Вардар*, XXVIII (1940), 55–57; А., „Свесловенска забава са ревијом народне ношње – једно сјајно вече”, *Дан*, 31 (6. фебруара 1940), 7–10.

¹¹⁷ *Време* (1929–1940); *Југословенски дневник* (1930–1934); *Правда* (1934); *Дан* (1935–1941); *Нови Саг* (1929–1937).

¹¹⁸ А., „Велике припреме за Свесловенску забаву”, *Дан*, 27 (1. фебруара 1940), 8.

¹¹⁹ *Време*, XX, 6478 (5. фебруара 1940), 10.

КСС имало је лепу колекцију народних ношњи коју је и издавало за различите потребе и на тај начин стицало приходе. О вредности и лепоти костима сведочи и чињеница да су, у годишњим *Извештајима*, били наведени као покретна имовина.¹²⁰ Да би набавиле што већи број оригиналних српских ношњи чланице Кола су сарађивале са Одбором за пропаганду женских народних рукотворина, те преко њих проналазиле старе ношње и откупљивале их за Коло.¹²¹ Поједине делове су и саме израђивале у радионици за рукотворство.¹²²

Прилој 18. Чланице Кола у народним ношњама на Свесловенском балу у Народном дому у Новом Саду (4. фебруара 1939)

Својим прилозима Коло је омогућавало изградњу и рад многих културно-просветних институција: Народног позоришта, Омладинског друштва „Карађорђе”, Чика Јовиног фонда за сироту децу, Трговачког удружења, Црвеног крста, новосадског „Привредника”, Дома војвођанских студената у Београду, Певачког друштва „Ратар” у Крстуру, Задужбину Вука Караџића, Истарског друштва „Орјен”, Хрватског просветног клуба, Удружење Руса. Уметнике и књижевнике су помагале откупом или штампањем њихових

¹²⁰ *Извештај... 1939–1940.*

¹²¹ Е. Софић, нав. дело, *Варгар* (1931), 67–68.

¹²² *Извештаји..., 1930–1940; Варгар* (1929–1941).

дела. Омогућиле су штампање збирке новела Димитрија Мите Клицина *Успомене на славне дане – једва дочекане* (1937).¹²³

Коло је активно учествовало у раду других хуманитарних, културних и просветних удружења, попут Главног одбора КСС у Београду, Југословенског женског савеза, Југословенске Уније за заштиту деце, Народне одбране Црвени крст, Југословенско-бугарске лиге, Соколског друштва, Јадранске страже, Женског покрета, Савеза културних друштава.¹²⁴ Статус потпомажућег члана имале су код „Пријатеља ликовне уметности”.¹²⁵

Да би биле информисане о дешавањима на другим просторима где Срби живе биле су претплаћене на бројне часописе: *Мисионар* (Охрид), *Гласник Јуџословенској женској савеза*, *Жена и свей*, *Чување здравља*, *Народне ијре* итд.¹²⁶

Ниједно значајније дешавање у граду није могло протећи, а да чланице Кола нису биле присутне као организатори, суорганизатори или посетиоци. Једнако важно било је обележити државне и верске празнике, као и дочекати госте из других градова или држава. Њихово присуство било је забележено на концерту Крагујевачке женске задруге, на шездесетогодишњицу Задруге Срба занатлија, на дочеку учесника слета, на именовану банова, дочеку Краљевске владе, приликом посете сестара Кола из Сплита или Здружених жена Вардарске бановине.¹²⁷

Прилој 19 а–б. Чланице КСС пре Другог светског рата: Здесна налево: Зора Давидовић, рођ. Тапавица, Софија Обрадовић, удата Рапајић, Дрена Обрадовић удата Ердељан, Иванка ?; на другој фотографији, у средини Зора Давидовић рођ. Тапавица (Светосавски бал, 1939. године)

¹²³ *Извештај... 1930–31*; Е. Софић, нав. дело, *Вардар* (1930), 61–63; *Извештај... 1937–1938*; *Извештај... 1939–1940*; Ј. Субогин, нав. дело, *Вардар*, XXVIII (1940), 55–57.

¹²⁴ *Извештај... 1934–1935*. (ИАГНС); *Истио 1937–1938*.

¹²⁵ *Истио... 1934–1935*, 5 (ИАГНС).

¹²⁶ *Извештаји... 1930–1940*.

¹²⁷ *Извештај... 1930–31*.

Водиле су рачуна о важним датумима из историје: Дан мира, Дан уласка српске војске у Нови Сад, рођендан Краља итд. Посебна почаст била је посвећена Дану мира (11. новембра) одржавањем парастоса и помена свим погинулим борцима који су се борили на страни српске војске у Првом светском рату. Помени су у преподневним часовима одржавани у Саборној, римокатоличкој и евангелистичкој цркви и синагоги. Чланице су обилазиле и присуствовале освећивању гробова палих бораца. Истим поводом организовале су свечане академије са пригодним предавањем.¹²⁸ Сваке године организована су тематска предавања, а предавачи су били важне јавне и верске личности, попут Јелице Беловић Бернациковске (1930), др Добриле Симић (1931), епископа бачког др Иринеја Ћирића (1932, 1934), др Николе Мрвоша (1933), проф. средње техничке школе Милисава Сакулца (1935), директора Женске учитељске школе Војислава Младеновића (1936, 1938), председника Савеза културних друштава Игњата Павласа (1937), директора Друге мушке гимназије Светислава Марића (1940). Овим обележавањима присуствовали су представници војне и цивилне власти и бројно грађанство.¹²⁹ Дан уласка српске војске у Нови Сад (9. новембар) након победе у Првом светском рату обележаван је свечано, а тим поводом, 1938. године предавање је одржао Игњат Павлас, председник СКД-а.¹³⁰ Датуми и догађаји везани за владајућу краљевску породицу Карађорђевић (рођендани, помени, годишњице и дочекивања) обележавани су присуством на богослужењу, полагањем венца код споменика краљу Петру I Ослободиоцу на Опленцу¹³¹, присуством на прослави десетогодишњице владавине Њ. В. краља Александра I, као и сваком доласку краља у Нови Сад. Присуство чланица Кола било је приметно и на комеморацији и сахрани краља Александра I Ујединитеља.¹³² Чување успомене на знамените Новосађане попут Савке Суботић, Јована Јовановића Змаја и др., чланице Кола су чиниле обиласком споменика на које су поласале цвеће и палиле свеће.¹³³

Да би рад Кола био целисходнији било је неопходно обезбедити прикладан простор. Због тога су од самог оснивања чланице КСС износиле идеју о градњи дома.¹³⁴ На Скупштини КСС која је одржана у згради Дунавске бановине 1935. године донета је одлука о градњи таквог објекта. Претходно је Коло од града купило земљиште на Булевару краљице Марије на коме је требао бити саграђен дом. Један од разлога за градњу дома био је реализација програма „Заштите девојака” намењен збрињавању сиромашних и

¹²⁸ А., „Дан мира прославиће Коло српских сестара 11 о. м.”, *Дан*, 138 (6. новембра 1935), 8.

¹²⁹ *Време*, X, 3139 (1930), 7; *Време*, XI, 3544 (1931), 5; Е. Софић, нав. дело, *Варгар*, XXVI (1938), 58–59; Исто, XXII (1934), 79–80; Исто, XXIII (1935), 55–57; А., „Данас је прослављен Дан мира”, *Дан*, 143 (11. новембра 1935), 8 и 144 (12. новембра 1935), 2; А., „Коло српских сестара организује прославу 11 новембра”, *Дан*, 263 (11. новембра 1936), 8; А., „Коло српских сестара организује прославу 'Дана мира' 11 новембра”, *Дан*, 252 (9. новембра 1937), 8; Е. Софић, нав. дело, *Варгар*, XXV (1937), 50–51; Ј. Суботин, нав. дело, *Варгар*, XXVIII (1940), 55–57.

¹³⁰ *Извештај... 1937–1938*.

¹³¹ *Исјо... 1930–31*.

¹³² *Исјо... 1934–1935*, 3 (ИАГНС).

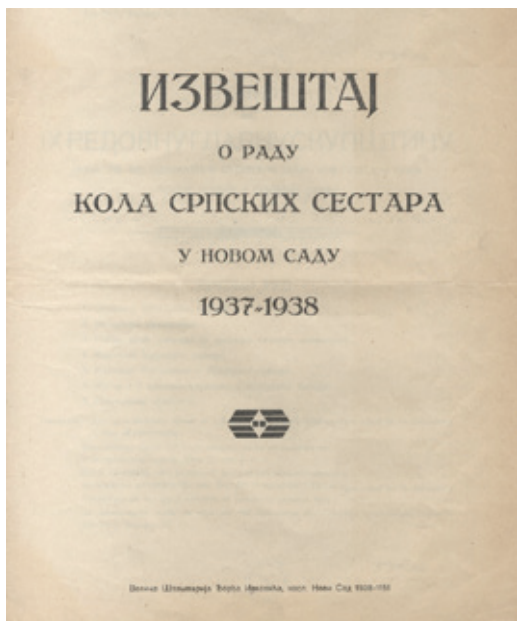
¹³³ *Исјо... 1930–31*.

¹³⁴ *Исјо*.

незаштићених девојака.¹³⁵ У дому је планирано одржавање домаћичких течајева, ћилимарске школе, смештај конвикта, али и организовање просветног, хуманог и социјалног рада. Такође и формирање ђачке трпезе.¹³⁶

У периоду пред Други светски рат, којим је добар део Европе већ био захваћен, Коло се припремало правећи топлу одећу за будуће отаџбинске браниоце, обучавајући чланице на курсевима за болничарке, али и ажурирајући, у име „Уније за заштиту деце“, спискове деце – корисника помоћи, и изналажење решења за њихово евентуално збрињавање у случају рата. Правиле су и пописе жена које су могле бити ангажоване у одбрани земље.¹³⁷

Чланице Кола биле су изузетно уважаване од стране друштва. За своје активности имале су специјалне попусте у саобраћајном превозу. Доказ о чланству била је значка КСС или потврда. Највећи број чланица биле су учитељице и наставнице. Њихово ангажовање у раду Кола сматрало се оправданим и на то се гледало благонаклоно. Слична ситуација била је и са другим запосленим женама.¹³⁸

Прилоџ 20. Извештаји о раду Кола српских сестара у Новом Саду (1937–1938)¹³⁹

¹³⁵ А. „Коло српских сестара за заштиту малолетних девојака”, *Дан*, 118 (25. маја 1938), 8; *Извештај... 1937–1938*; Ј. Суботин, нав. дело, *Вардгар*, XXVIII (1940), 55–57.

¹³⁶ *Молба Кола српских сестара – Одбор у Новом Саду Градском савешћу Нови Сад* од 12. јула 1935. (ИАГНС, F 150 63299-35).

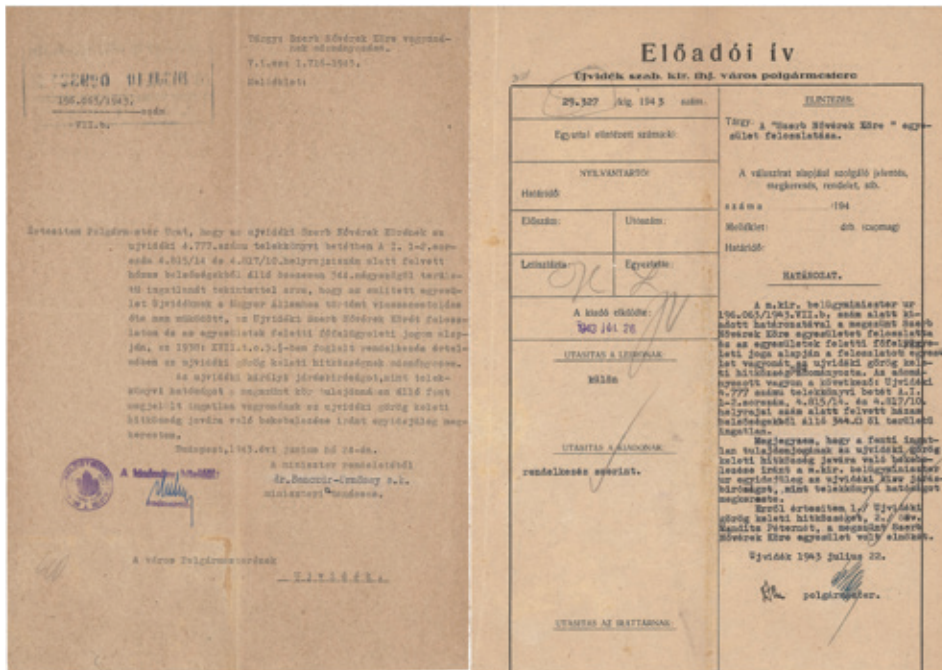
¹³⁷ А. „Коло српских сестара развило је у прошлој години живу националну, хуману и културно-просветну делатност”, *Дан*, 116 (17. маја 1940), 7; *Извештај... 1939–1940*; Ј. Суботин, „Коло Српских Сестара – Нови Сад”, *Вардгар*, XXIX (1941), 55–57.

¹³⁸ *Извештај... 1934–1935*.(ИАГНС); *Исидо... 1937–1938*.

¹³⁹ На крају рада, као прилог, комплетан Извештај о раду КСС у Новом Саду (1933–1934) (Нови Сад, б. г.).

ПРЕСТАНАК РАДА КОЛА

Према сведочењу тадашње председнице Кола, Даринке Мандић Могин, рад Кола је престао почетком ратних дејстава априла 1941. године.¹⁴⁰ Формално, Коло је престало са радом 22. јула 1943. године Одлуком број 196.063/1943.VII.b коју су донеле мађарске власти. Имовина расформираног Кола, истом одлуком, донирана је Новосадској гркоисточној (православној) цркви. Од имовине наводи се земљиште заведено у катастарским књигама као 4.777 А.І. 1-2. (плац преко пута Соколског дома) и кућа са двориштем на бројевима 4815/14 и 4817/10. Уз кућу дат је и сав ентеријер. Површина некретнина износила је 344 кв. хвата. Кућа се налазила у улици Марка Миљанова 12 (Lórántffy Zsuzsanna utca, 1941–1944).¹⁴¹ Списи о препису имовине Кола српских сестара на име Српске православне цркве налазе се у Историјском архиву Града Новог Сада.

Прилој 21. Списи мађарских власти о преносу имовине Кола српских сестара на Српску православну цркву 1943. године (ИАГНС)

¹⁴⁰ „Списи о преносу имовине Кола српских сестара у Новом Саду 1943.” (ИАГНС, Ид: 165937).

¹⁴¹ Одлука о расформирању Кола српских сестара у Новом Саду од 26. јула 1943. (ИАГНС, F 150 29327-43).

Рад Кола у Новом Саду, од почетка Другог светског рата, остаје неистражен из више разлога. Документација о раду Кола уништена је у току рата, али и у периоду након рата. Наиме, мађарске власти нису благонаклоно гледале на удружења са српским предзнаком. Због тога су неке од чланица Кола и страдале у Новосадској рацији 1942. године. То је био разлог да остале чланице униште највећи део архиве КСС. Ништа боља ситуација није била ни након завршетка рата. Комунистичке власти су задржале одлуке о забрани рада националних и женских удружења, а њихову имовину су конфисковале. Разлог је био идеолошке природе. О њиховом раду се није смело писати, говорити, а ако је то и чињено увек је било у негативној конотацији, као нешто неморално и недозвољено. На тај начин су скривена од јавноста многа значајна, хуманитарна и духовна дела Српкиња Новосаткиња. Рад су несметано наставила само друштва која су постојала у дијаспори.

Прилој 22. Чланице Кола српских сестара у Новом Саду
(Градска библиотека у Новом Саду: Завичајна библиотека)

ЗАКЉУЧАК

Формирање грађанског друштва у другој половини XIX века подразумевало је и равноправност између мушкараца и жена на свим пољима: законодавном, наследном, образовном, радном, политичком, институционалном, социјалном. Наравно да то није могло да се деси одједном. Због тога се оснивају удружења жена, како у Европи тако и на просторима где Срби живе. Циљеви су им различити: да обезбеде бољи статус жене у друштву, већу заступљеност у образовним системима, равноправнији положај у радним односима, али и да се баве хуманитарним радом. Хуманитарна удружења била су одраз

националне свести, родољубивог духа и милосрдног рада. То је повод за формирање Кола српских сестара.

Коло српских сестара је формирано 1903. године као женско друштво патриотски оријентисано, чији рад је, за све време постојања, за разлику од многих других женских друштава, у први план истицало хуманитарни и добротинитељски рад. У другом плану је био рад на националном идентитету и изградњи, најпре српске државе у прве две деценије XX века, па до идеје о југословенском суживоту након стварања Краљевине СХС, односно Краљевине Југославије. Да би рад Кола српских сестара био доступан на што већем простору и да би се одвијао брже и ефикасније, оснивани су одбори на свим територијама где су Срби живели. Један од њих основан је и у Новом Саду 1929. године. Иако је његово постојање везано, највећим делом, за мирнодопски период (до 1941) ипак је недаћа, сиромаштва и беде било на претек. За такав слој људи, КСС је било мирна лука и зрачак светлости у коме су бар делимично могли да ублаже своју невољу.

Чланице новосадског Одбора Кола српских сестара, њих око 400, биле су активне пуних 12 година. Забаве, чајанке, и балови у њиховој организацији били су монденски догађаји не само за Новосађане, него и шире. Добро осмишљеним и реализованим културним дешавањима настојале су пружити грађанству програм на високом нивоу, а од продатих улазница и добровољних прилога обезбедити средства за свој добротинитељски рад. Сестрама у Колу није мањкало ентузијазма и мотивације јер су радећи на хуманом пољу радиле за опште добро српског народа. Тај рад се сводио на помагање породица без домова и огњишта, помоћ деци без родитеља, немоћним и старијим особама, избеглим лицима. Акције су биле бројне. Посебна пажња поклањана је помагању избеглица које су доспеле у Нови Сад, али и колониста који су насељени после Првог светског рата у околна насеља Новог Сада: Степановићево, Змајево, Руменка, Ветерник, Сириг итд. Друштво је настојало да своју делатност прошири стварањем нових пододбора у Степановићеву и Сиригу, и укључивањем младих кроз Подмладак Кола.

Културно-просветни рад Кола огледао се у помагању књижевника и уметника, откупу књижевних дела и давању прилога уметницима. Посећивале су сва важна предавања, изложбе и приредбе културно-просветног садржаја. Коло је настојало и да делује стимулативно. Стога је добре ђаке стипендирало или награђивало поклонима и новчано. За то време њихов пожртвован и плодан рад био је српском народу, али и шире, на понос, корист и дику. Овај текст треба да оживи сећање и отргне од заборавља дело наших предака. А њиховим делом се треба поносити.

СПИСАК ЧЛАНИЦА КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА –
ОДБОР У НОВОМ САДУ
Период 1929–1943.

Почасни њредседник Скућшћине КСС:

Његова Светост патријарх српски господин Варнава

Почасни члан:

Његово Високопреосвештенство епископ бачки др Иринеј Ћирић

Почасне њредседнице:

Љубица Дуњић¹⁴² (1930)
Станка Стана Матић¹⁴³ (1930–1931)
Цајка Николић¹⁴⁴ (1931–1933)
Маргита Пауновић¹⁴⁵ (1935–1936)
Олга Радивојевић¹⁴⁶ (1939–1940)
Загорка Кијуринa¹⁴⁷ (1940–1941)
Јованка Петровић¹⁴⁸
Ружа Јевтић

Чланови Ујравној и Надзорној одбора КСС:

Емилија Софић¹⁴⁹, председница УО Кола (1929–1938) и почасна
председница Кола
Јелисавета Цица др Ст. Суботин, председница УО Кола (1938–1940)
Даринка Дара Мандић Могин, председница Кола (1940–1943)
Јелисавета Јелена Клицин¹⁵⁰, потпредседница УО Кола и почасна чланица
Кола
Славка Слава Ковачевић, потпредседница УО Кола
Аница Ракић¹⁵¹, потпредседница УО Кола, председница НО Кола, чланица
Одбора Кола
Олга Бугарски¹⁵², потпредседница УО Кола
Лепосава Петковић, потпредседница УО Кола, чланица Одбора Кола
Јулка Мицић, потпредседница УО Кола

¹⁴² Супруга бана Радосава Дуњића.

¹⁴³ *1900, †1970; супруга бана Светомира Матића.

¹⁴⁴ Супруга бана Милана Николића.

¹⁴⁵ Супруга бана Светислава Пауновића.

¹⁴⁶ Супруга бана Јована Радивојевића.

¹⁴⁷ Супруга бана Бранка Кијурине.

¹⁴⁸ *1911, †1973.

¹⁴⁹ *1862, †1955.

¹⁵⁰ *1875, †1933.

¹⁵¹ *1883, †1941.

¹⁵² *1888, †1963.

Мира Јаковљевић, потпредседница УО Кола
 Евица Стефановић рођ. Тапавица¹⁵³, потпредседница УО Кола и чланица
 Одбора Кола
 Лепосава-Лепа Матијашевић, секретар УО Кола
 Гизела-Гиза Повољни¹⁵⁴, секретар УО Кола и члан Одбора Кола
 Меланија Кун, секретар УО Кола и члан Одбора Кола
 Олга Диклић¹⁵⁵, секретар УО Кола, члан НО Кола
 Бранка Ковачевић Бојовић, секретар Кола
 Олга Геровац, секретар УО Кола
 Вида Вуковић¹⁵⁶, секретар УО Кола
 Наталија Поповић¹⁵⁷, секретар УО Кола, чланица Одбора и потпредседница
 Кола
 Маргита (Маргарета) Пшеничник¹⁵⁸, чланица УО Кола
 Ангелина-Анђелија Страјин¹⁵⁹, чланица УО Кола, чланица Одбора Кола
 Зора Гркинић, благајница УО Кола
 Добрила Брашован Увалић¹⁶⁰, благајница УО Кола
 Катица Антоновић, благајница УО Кола и чланица Одбора Кола
 Јулијана Вучерић, председница НО Кола
 Добрила Моротвански, председница НО Кола и чланица Одбора Кола
 Јелена Марковић-Финас¹⁶¹, чланица НО Кола
 Марија Маца¹⁶², чланица НО Кола и чланица Одбора Кола
 Љубица Рајх Поповић, чланица НО Кола
 Даринка Дара Стојковић¹⁶³, благајница Кола, чланица НО Кола
 Вера инг. Тошић¹⁶⁴, чланица НО Кола
 Јелисавета Савета Шикопарија¹⁶⁵, чланица НО Кола и чланица Одбора Кола
 Сида Кадић, чланица НО Кола и чланица Одбора Кола
 Олга Обрадовић, чланица НО Кола

Чланови Одбора КСС:

Анка Аврамовић (1894–1967); Лела Барловац; Иванка Бељански; Марија Богосављевић; Ружа Бојкић; Јулка Борота (1887–1962); Станислава Бошковић; Зора Гавриловић; Зора Давидовић рођ. Тапавица (1892–1982); Драга Дебелјак; Бланка Деђански (1891–1981); Вукосава Дера; Наталија-Ната Драгомировић; Боса Дринчић; Даница или Драгица Живадиновић; Вида Живановић; Даница

¹⁵³ *1882, †1944.

¹⁵⁴ *1899, †1965.

¹⁵⁵ *1865, †1954.

¹⁵⁶ *1902, †1971.

¹⁵⁷ *1911, †1980.

¹⁵⁸ *1890, †1930.

¹⁵⁹ *1895, †1966.

¹⁶⁰ *1888, †1961.

¹⁶¹ *1863, †1939.

¹⁶² *1894, †1968.

¹⁶³ *1875, †1938.

¹⁶⁴ *1892, †1972.

¹⁶⁵ *1897, †1968.

Иватовић; Љубица Игњатовић (1884–1967); Тинка Инђић; Јованка Илић; Иванка др Јанкелић; Олга Јанкелић; Смиљана-Смиља Јанкулов (1885–1954); Бранка Јанчкић; Зора Јелачић; Ивана Јовановић; Љубица Јовановић; М. Јовановић-Микић; Катица Капамаџија (1892–1970); Санда Ковачевић; Јелена Конрођ Шпицер (1883–1942); Радмила-Рада Костић; Даринка-Дара Крајачевић (1892–1970); Вукосава-Вукица Лазић; Олга Маргетић; Стојанка Марјановић; Агница Марковић; Вида Марковић; Мара Мацедонић (1896–1970); Душица Милетић; Милица Милошев; Олга Мирилов (1882–1958); Софија Михајловић (1869–1944); Бојана Михалцић; Славка-Славна Ненадовић; Ружа Орлић; Т. Павловић; Ерна Пауловић; Кића Пејовић; Милосава Петковић; Вида Петровић; Зора Петровић; Тинка Петровић; Маргита Писничник; Ирина Плавшић (1881–1945); Беба Поповић; Мила Поповић; Мајица Радивојевић; Љубица Савић (?–1940); Љубица Сазданић рођ. Димовић (1899–1942); Јелена-Јела Секулић; Мор др Силаши; Добрила др Симић; Радмила др Худак Симеоновић; Зора Стефановић; Даница Стопић; Н. Страјин; Данка Суботић; Катица Сувајдић (1894–1967); Стевка Сувајдић (1912–1950); Јованка Таталовић; Милица Татарски (1900–1992); Анђелија (Анђелка) Тодоровић (1896–1943); Вида Тотовић; Јелена Трајановић; Богданка Хрговић; Милица Шикопарија.

Остале чланице КСС:

Тинка Аврамовић; Даница Адамовић; Марија др Адамовић; Вукосава-Вукица Ајваз (1893–1956); Ксенија Ајваз; Мара Акшамовић; Славка Аларгић (1901–1954); Вера Алексић (1898–1968); Милена Андрић (1890–1973); Анђелка Анокић; Катица Антонијевић; Милена Арсенијевић; Супруга дра Милорада Арсенијевић; Катица Атанацковић рођ. Ђокић (1885–1942); Оливера Атанацковић рођ. Давидовић; Ана Барта (1896–1951); Славка Бастајић; Ирина Белајчић; Мила Белегешањин; Јелена Белеслин; Марија-Мара Белеслин (1906–1986); Ђурђинка-Ђурђина Белић (1899–1962); Вера Бењак (1903–1981); Марија Бибић (1888–1972); Зорка Билиц; Цвета Бингулац (1874–1950); Даница Бичански (1878–1949); Милена Богдановић; Олгица Богдановић; Радмила Бојић; Катарина-Катица Бокшан (1888–1942); Косана-Косара Бокшан (1886–1942); Јелка-Јела др Борота (1906–1989); Јованка Борота; Олга Бошњаковић; Смиља Бошњаковић; Десанка Бранчић (1903–1971); Кристина Браовић; Јованка Брил; Босиљка Бубањ; Јулија Будимска; Радмила др Буљик (?–1930/1931); Катица Бургхарт; Даница Вајнфелд; Вера Васјута; Катица др Веселиновић (1892–1980); Олга Вилић; Зорка Влалукин (1882–1965); Софија Влалукин (1907–1979); Теодора Воркапић (1895–1955); Анкица Вранић; Цица Враћевић; Ружа Вујаклија; Анкица Вујић (1881–1973); Катица Вујић (1885–1969); Љубица Вујић; Лепосава Вуковић (1910–1963); Нада Вукотић; Ана Вучетић (1900–1984); Даница Вучковић; Зора Вучковић; Јелисавета др Вучковић (1906–1990); Магда Гавриловић; Зорица Галетић; Ленка Гашпарини; Видосава А. Грбић; Зорка Грбић (1895–1971); Олга Грковић (1885–1941); Мици Грос; Јулија Дамјанов (1876–1944); Грозда Дејановић; Олга Димилд; Зорка Димитријевић; Марија Динчић (1921–1974); Супруга Јосифа Домби; Мара Дорнштетер; Жа-

нета Драговић; Марија Драговић; Габриела Дулић; Катарина Дунђеров; Вера Дунђерски (1879–1951); Дора др Дунђерски; Елза Дунђерски (1878–1955); Олга Дунђерски; Боса Ђаковић; Лепосава Ђеровић; Софија Ђисаловић (1883–1962); Мара Ђитков (1904–1992); Мара Ђукић; Мара Ђурић; Дренка Ерделјан; Јованка Живић; Дана Живковић; Милица Жикић; Невена Жикић; Љубица Завишић (1894–1948); Маргита Заплетан; Аглаја Зечевић (1897–1944); Мила Зотовић; Рава Зрнић; Олга Иванчевић (1906–1994); Анђелка Ивезић; Даринка Ивковић (1865–1936); Марина Ивковић; Мила Ивковић; Радослав Илијћ (1894–1980); Јелица Илић; Невена Илић; Ксенија Искруљев (1899–1970); Мица Јаковљевић; Олга др Јаковљевић; Вукосава Јакшић; Марија Јанковић (1868–1942); Олга Јанковић; Јелисавета Јанчић; Илинка Јапунцић; Смиља Јапунцић; Јелена др Јевремовић; Милена Јегдић (1900–1972); Зорка Јелешић; Олга Јелинак; Олга Јеремић; Ружа Јеремић; Мара Јовановић (? – 193?); Олга Јовановић; Марија Јорговић; Невена Јорговић; Мара Јоцић; Зорка Калуђерски (1881–1960); Мара Карловарис; Анђелка Катурић; Вида Каћански (1918–1942); Љубица Каћански; Фрида Каурински; Станислава Кентеров; Аранка Керекеш (1893–1959); Христина-Кристина Кириловић (1874–1957); Марија Кирић; Дара Кобалд; Зорка Ковачевић; Александра Коларски (1900–1970); Јелисавета Коларски (1890–1957); И. Кољари; Марија Коњевић; Олга Короди; Даница-Дана Костић (1876–1953); Олга П. Костић; Катица Крајачевић; Милена Лазачев; Милица Лалић; Ила Лампел; Хермина Лампел; Јелисавета др Лацковић; Пава др Лемаић; Мара Ловрековић; Фани Лустиг; Мара Максимовић (1900–1956); Персида Малин Перица (1899–1968); Катица Манојловић; Вукосава Маргетић (1897–1974); Илинка Марковић; Савета Марцикић (1886–1971); Марија Матејка; Даринка-Дара др Матић (1869–1951); Мира Матић; Смиљка Матић; Зорка Микетић (1900–1966); Ружа Микин; Олга др Милетић; Емина Милић; Зорка Миличев; Зоранка-Зорка Миливојев (1902–1975); Радмила Милићевић; Милева Милованов (1858–1949); Гордана Милошев; Јелена Милунов (1908–1982); Мила Миросављевић (1882–1961); Зора Михајловић; Нада др Мицић Паквор; Вукосава Мишић-Бичански (1872–1940); Зорка-Зора др Мога (1910–2006); Милица др Моч (1893–1983); Матилда Мудрински (1880–1966); Катица Мургашки; Милена Мургашки; Софија Мургашки (1888–1949); Иванка Нађвински (1896–1972); Злата Настић (1894–1981); Мара Настић; Анка Недић, (1886–1934); Гизела Павловић Неше; Вида Николић (1903–1957); Драгица Николић; Живка Николић (1895–1976); Јулка Николић; Персида Николић (1889–1940); Невена Нишевић; Зора Новаковић (1889–1956); Нада Обрадовић; Јелена др Орешковић; Савета Орешковић (1894–1956); Даница Пајинов; Здравка Пауловић; Ерна др Пауловица; Јелка Первас; Ирма Песинг; Јулка Петковић (1886–1937); Амалија Петровић (1898–1974); Бујимка Петровић; Нада Петровић; Радмила Петровић; Јованка Печић (1892–1955); Мара Плесничар; Ангелина Попов; Олга др Попов; Александра др Поповић (1890–1964); Анастасија Поповић (1894–1975); Десанка Поповић; Љубица Поповић; Меланка Поповић; Мила Даке Поповић; Мира Поповић; Невена Поповић; Мила Поповицки; Нада Прекајска; Вида Прешић; Катица Продановић; Славка Прокић; Исидора Пушић (1899–1977); Ирина Пшеничник (? – 1937/1938), Цана Раденковић; Љубица Радивојевић (1906–1983);

Марија Радивојевић (1905–1974); ? Радован; Сида Радованов; Олга Радовић (1888–1936); Вера др Рајковић; Аница Ракић (1883–1941); Мара Ралетић (1898–1955); Марија Ралетић (1879–1970); Софија Рапајић рођ. Обрадовић; ? Рашић; Нада Релић; Елза Ристић; ? Ружић удато Павловић; Иванка Савић; Зорка Сакетић (1891–1968); Јелисавета Секулић (1869–1953); Анселма-Селма Секулић (1866–1966); Милева Сенћанин (1886–1978); Загорка Сенчанин; Јулка Сивчев (1907–1992); Милева Симић (1858–1946); Мара Сланкаменац; Славка Спорић; Ранка Сретеновић; Ангелина Станојевић; Софија Станојевић (1887–1958); Милица Стојановић; Јулка Стојков; Радмила Суботић; Јелена Тајбнер; Ракила Танурцић (1891–1937); Зора Тапавица; Анђелка Теодоровић; Мара Теодоровић (1908–1989); Перса Теодоровић; Милка Тепавац; Мара Тешић; Спасенија Тошић; Десанка Ћулум (1900–1982); Адела Фелдман рођ. Ајсман (1896–1942); Вера Филиповић (1898–1972); Александра Фишер; Пирошка Форгач; Вида Француз (1875–1963); Магда Хајом; Санда др Хази; Ангелина Хес (1900–1965); Ида Хуберт рођ. Заборовски (?–1942); ? др Чаковац; Бојана Чирх; ? Чолаковић; Нада Шијаков (1913–1990); Зора Шилић (1888–1965); Зорка Шилић (1897–1963); Милица Шилић; Персида Шилић (1912–1995); Клара Шлангер; Оскар Шосбергер; Селма Шпицер; Јелена Шрам; Вера Штефановић; Љубица Штрасер; Маргарита Штула.

Почасни чланови добродјелници:

Витешки краљ Александар I Карађорђевић Ујединитељ¹⁶⁶
 Стеван Борота¹⁶⁷
 Димитрије Мита Клицин¹⁶⁸
 Јованка Милошевић¹⁶⁹
 Михајло др Пупин¹⁷⁰
 Вукосава Радовановић¹⁷¹
 Александар Секулић

Савешни чланови:

Милорад др Арсенијевић¹⁷²; Радослав др Илијћ¹⁷³; Павле Инђић¹⁷⁴
 Мираш др Кићовић¹⁷⁵; Јефта др Поповић; Јован др Поповић

¹⁶⁶ *1888, †1934.

¹⁶⁷ *1898, †1942.

¹⁶⁸ *1869, †1943.

¹⁶⁹ *1878, †1937.

¹⁷⁰ *1854, †1935.

¹⁷¹ *1901, †1980.

¹⁷² *1898, †1975.

¹⁷³ *1894, †1980.

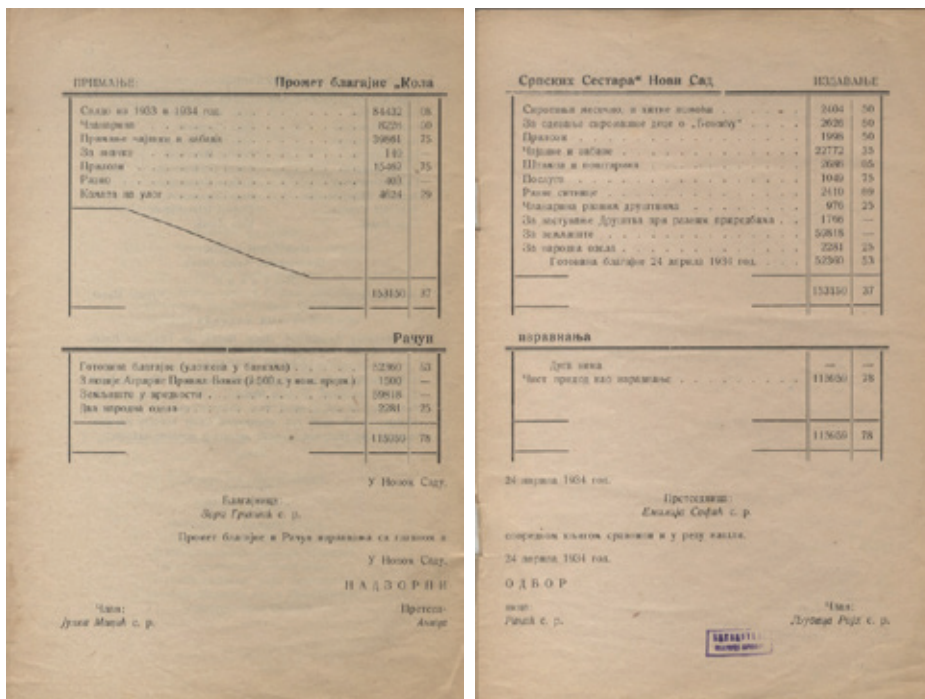
¹⁷⁴ Стрељан 1944. године. (www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/07/80420/42400.htm)

¹⁷⁵ *1892, †1963.

Утемељачи:

Милан Инђић; Јулија Киш Адамов, коју је уписала и прилог дана њена унука Јулија Будимска; Миле Николић; Божидар Петровић; Душан Поповић, инспектор Банске управе, кога су његови пријатељи Риста и његова супруга Милетић-Шајин, управник државне болнице у Новом Саду, уписали за утемељача; Миле Николић, син бана М. Николића, кога је за утемељача уписао Тока Дунђерски; Александар Секулић, кога је уписала и у његово име прилог дала мајка Јелисавета Секулић.

Прилој 23 а–ж. Извештај о раду Кола српских сестара у Новом Саду: 1933–1934. године

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2024/10/11

Accepted: 2024/11/26

DUŠANKA MARKOVIĆ, curator, museum consultant
City Museum of Novi Sad
Tvrđava 4, Petrovaradin – Novi Sad, Serbia
E-mail: dusankamarkovic65@gmail.com

THE NOVI SAD BOARD OF THE CIRCLE OF SERBIAN SISTERS: THEIR WORK FROM THE FOUNDATION IN 1929 TO 1943

SUMMARY: The second half of the 20th century can be considered a time of women's activation in all fields: cultural, political, social, educational and even humanitarian. Both in Europe and in the area where the Serbs lived, associations were founded that gathered mostly women from higher classes or with higher education, with the aim of the emancipation of women, their better status in society and the exercise of rights that were the privilege of men only. However, women also saw the need to create a society that would help not only women, but also the weak, sick, poor and hungry, regardless of gender, age, religion and nation. With such an idea, the Circle of Serbian Sisters was formed in Belgrade in 1903. The board of this Circle in Novi Sad was formed relatively late, in 1929. Throughout its existence, the

work of the Board took place in peacetime conditions. The beginning of the war on the territory of the Kingdom of Yugoslavia also meant the end of their work. In 12 years of active work, about 400 Novi Sad women passed through membership of the Circle, organized numerous humanitarian actions, clothed hundreds of children, financially helped not only children from poor families, but also homeless families, refugees, colonists. They participated in all social events and organized cultural programs themselves with the aim of collecting funds and preserving tradition. Parties, tea parties and balls organized by them were fashionable events not only for the people of Novi Sad, but also beyond. From the sold tickets and donations, they created a fund from which humanitarian actions were financed. The Novi Sad Circle expanded its activity by creating two sub-committees: Stepanovićevo and Sirig, as well as through the inclusion of young people within the Youth Circle.

KEYWORDS: Circle of Serbian sisters; Committee in Novi Sad; humanitarian and charitable work; women's association; the interwar period

UDC 343.819.5(497.113 Novi Sad)“1941/1945”
UDC 94(497.113 Novi Sad)“1941/1945”
https://doi.org/10.18485/ms_zmsi.2024.110.8
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 20. 9. 2024.
Прихваћен: 24. 9. 2024.

Др НЕБОЈША СТАМБОЛИЈА, виши научни сарадник
Институт за савремену историју
Трг Николе Пашића 11, Београд, Србија
Е-адреса: nstambolija@yahoo.com

Др БОРИС ТОМАНИЋ, научни сарадник
Институт за савремену историју
Трг Николе Пашића 11, Београд, Србија
Е-адреса: borisbox62@gmail.com

Др ДУШАН БОЈКОВИЋ, научни сарадник, виши архивиста
Архив Југославије
Васе Пелагића 33, Београд, Србија
Е-адреса: dsnbojkovic@gmail.com

СТАТИСТИЧКА АНАЛИЗА ЖРТАВА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У НОВОСАДСКОМ ОКРУГУ: ПОКУШАЈ КВАНТИФИКАЦИЈЕ НА ОСНОВУ ДОСТУПНИХ ПОПИСА

САЖЕТАК: Тема овог рада је анализа људских жртава за време Другог светског рата у Новосадском округу. Непосредно након завршетка Другог светског рата, Новосадски округ су сачињавали Бачкопаланачки, Кулски, Новосадски, Старобечејски, Тителски и Жабалски срез, као и Град Нови Сад. Коришћени су подаци Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из 1945. и 1946. и Пописа жртава рата, спроведеног 1964, од стране Савезне пописне комисије. Након уводног дела рада, у коме се дефинише географски простор који се анализира, дат је кратак преглед историјата Државне комисије (као и њој подређене, покрајинске комисије за Војводину). У главном делу рада статистички се анализирају жртве у Новосадском округу на основу података Државне комисије. Анализа је вршена према начину страдања, починиоцима злочина, територијалној расподели, као и родно-старосној структури жртава. У другом делу текста је дат кратак историјат деловања Савезне пописне комисије, а резултати Пописа жртава рата на простору, који је приближно обухватао Новосадски округ, упоређени су са резултатима Државне

комисије. У раду је коришћена изворна и објављена грађа, првенствено из Архива Југославије, као и одговарајућа периодика и литература.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат, ратни злочини, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, покрајинска комисија за Војводину, Савезна пописна комисија, Војводина, Новосадски округ, Нови Сад

АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА НОВОСАДСКОГ ОКРУГА 1945–1946.

Након ослобођења Србије, крајем 1944. године, одлуком Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, успостављена је нова административно-територијална подела која је била директни наставак територијалне поделе засноване на мрежи народноослободилачких одбора (сеоски, општински, градски, срески и окружни). Оваква, готово идентична територијална подела, озакоњена је првим послератним Законом о административној подели, који је донет 1. септембра 1945. године. Федерална Србија била је сачињена од 16 округа (Београдски, Ваљевски, Врањски, Крагујевачки, Крушевачки, Лесковачки, Моравски, Новопазарски, Нишки, Пиротски, Подрински, Пожаревачки, Тимочки, Топлички, Ужички и Чачански), подручја града Београда, Аутономне Покрајине Војводине и Аутономне Косовско-метохијске области. Према Закону о установљењу и устројству Аутономне Покрајине Војводине, који је такође донесен 1. септембра 1945. године, Војводина је подељена на шест округа: Новосадски (Нови Сад), Сремски (Сремска Митровица), Панчевачки (Панчево), Петровградски (Петровград), Сомборски (Сомбор) и Суботички (Суботица). Територија Новосадског округа била је подељена на шест срезова: Новосадски, Бачкопаланачки, Кулски, Старобечејски, Жабаљски и Тителски, као и подручје Града Новог Сада. Међутим,

Карта бр. 1. Административна подела Новосадског округа 1945–1946. године

већ након годину дана, 27. септембра 1946, окружни народни одбори су укинати и престали су са радом 15. октобра 1946. године. Истовремено, донет је нови Закон о административној подели Војводине којом је она подељена на 23 среза.¹

ДРЖАВНА КОМИСИЈА ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА

Прва упутства у вези са истраживањем ратних злочина почињених током Другог светског рата на тлу окупиране Југославије руководство Народноослободилачког покрета издало је 20. октобра 1942. Годину дана касније, 30. новембра 1943, Одлуком бр. 10 усвојеном на Другом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), основана је Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, под председништвом др Душана Недељковића.² Најпре је деловала при Председништву Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ), а после јануара 1946. при Влади Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ). Она није имала улогу тужилаштва нити суда, већ је настала „у циљу утврђивања одговорности, проналажења и привођења казни свих лица одговорних за злочине које су у Југославији починили и чине у току рата окупатори и њихови помагачи”.³ Унутрашња организација Државне комисије била је утврђена према територијалном принципу југословенске државе установљеном 29. новембра 1943. на Другом заседању АВНОЈ-а. Отуда су на терену свих шест федералних југословенских јединица основане надлежне земаљске комисије. Уз земаљску комисију за Хрватску деловала је, такође, Обласна комисија за Истру, док су на територији федералне Србије, осим земаљске комисије, деловале покрајинска комисија за Војводину, затим обласна комисија за Косово и Метохију и, у краћем периоду, обласна комисија за Санџак. На простору читаве државе укупно је постојало 65 окружних, 299 среских и 1.210 општинских комисија.⁴ Формирање ових

¹ *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, Београд 1955, 55–57; *Уједнавена подела Демократије. Федеративне Југославије (без присаједињених крајева)*, Свеска 2, Београд 1945, 12–13; *Службени гласник Србије*, год. 1, бр. 28 (9. септембар 1945), 1–2. Пре доношења Закона о установљењу и устројству Аутономне Покрајине Војводине формирана је Комисија Председништва АВНОЈ-а за разграничење између Војводине и Хрватске, на челу са Милованом Ђиласом и која је установила границу између Федералне Хрватске и Аутономне Покрајине Војводине. О томе више: Александар Милетић, „Милован Ђилас и питање разграничења између Србије и Хрватске 1945. године”, *Историја и географија: сусрети и пројекција: темељски зборник радова*, Београд 2014, 241–261.

² *Службени лист ДФЈ*, 1/1945. Нешто више од месец дана раније, 20. октобра 1943, у Лондону је образована Комисија Уједињених нација за истраживање ратних злочина, док је десет дана касније, 30. октобра, у Москви усвојена Декларација о одговорности нациста за почињене злочине. (Алберт Вајс, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача”, *Анали Правног факултета у Београду*, 4/1961, 388).

³ *Службени лист ДФЈ*, 1/1945.

⁴ Оснивање земаљских комисија отпочело је крајем зиме 1944. Најпре је 19. фебруара образована Земаљска комисија за Словенију, док је 12. маја исто учињено у Црној Гори. Шест дана касније, 18. маја, основана је Земаљска комисија у Хрватској. У Босни и Херцего-

нижих комисија, као и именовање референата и сабирача доказа, стајало је у надлежности народноослободилачких одбора.⁵

Мада је процес прикупљања разноврсних материјала у вези са ратним злочинима отпочео непосредно поткрај 1943, по оснивању Државне комисије систематски рад у том погледу уследио је тек после израде *Правилника о раду Комисије* 8. маја 1944. и доношења *Уредбе Врховног штаба Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије о војним судовима* 24. маја исте године. Годину дана касније, крајем јуна 1945, Министарство иностраних послова Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ) упутило је молбу Државној комисији за израду статистичко-табеларног реферата као значајне допуне материјала југословенске делегације на предстојећој Конференцији мира у Паризу. На тај начин требало је утврдити „колико је жртава претрпео наш народ у овоме рату било услед директних злочина самог окупатора било услед његових индиректних злочина преко [домаћих] издајника”.⁶ У вези с тим Државна комисија доставила је свим својим нижим комисијама формуларе које је према унапред припремљеним упутствима требало попунити до почетка августа исте године.⁷ Наведени формулари садржали су четири табеле, уређене према категоризацији злочина:

I – лишење живота (бомбардовањем цивилног становништва; стрељањем; вешањем; клањем; мрцварењем – пребијањем; касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем; смрт у логорима);

II – повреде тела (сакаћење; рањавање; мучење – злостављање, којим су нанете тешке повреде или здравље тешко нарушено; туча – лака и тешка телесна повреда; силовање);

III – повреде личне слободе (хапшење; интернирање у земљи; одвођење на принудни рад; принудно пресељење; одвођење у логоре ван земље);

IV – повреде имовине (спаљене или разорене куће и друге зграде; пљачка стоке и хране; пљачка фабрика и радњи; намештаја; пљачка одела).⁸

Прве три табеле имале су поткатегије којима је дефинисана старосна и полна структура жртава („људи”, „жене”, „старци”, „деца”), док су починоци злочина разврстани према националности („Немци у земљи”, „Немци у логорима ван Југославије”, „Мађари”, „Италијани”, „Албанци”, „Бугари”) или војној формацији којој су припадали („ушасте”, „Д. М.”,⁹ „љотићевци”,¹⁰

говини Земаљска комисија формирана је 1. јуна, а у Македонији 14. августа. На терену федералне Србије Земаљска комисија образована је 11. новембра. (Martina Grahek Ravančić, „Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – organizacija, ustroj, djelovanje”, *Historijski zbornik*, 1/2013, 154; Архив Југославије (АЈ), фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110), фасцикла 1, документ 1; *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, том I, приредили проф. др Мiodrag Зећевић и Јован Р. Поповић, Београд 1996, 10; „Образована је Комисија за утврђивање ратних злочина”, *Глас Санџака*, бр. 2–3 (7. август 1944), 3; Вајс, *н. г.*, 388–392).

⁵ АЈ, 110–1–1; *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, приредили проф. др Мiodrag Зећевић и Јован Р. Поповић, I–IV, Београд 1996–2000, 1/10; „Образована је Комисија за утврђивање ратних злочина”, *Глас Санџака*, бр. 2–3, 7. август 1944, 3; Вајс, *н. г.*, 388–392.

⁶ АЈ, 110–49–1.

⁷ АЈ, 110–49–99.

⁸ АЈ, 110–49–10.

⁹ Припадници Југословенске војске у отаџбини.

¹⁰ Припадници Српског добровољачког корпуса.

„рупниковци”,¹¹ „СДС” или „недићевци”,¹² „четници К.[осте] П.[ећанца]”, „Муслиманска милиција”, „Специјална полиција”).

Почетком 1946. Државна комисија закључила је како „поједине комисије нису ни до данас послале ове податке, а неке су послале само делимично”, те да су добијени „подаци непотпуни, погрешни и уопште нереални”, тј. да су „небрижљиво прикупљени и формулари попуњавани од ока – напамет”. Отуда је тражено „да се поново прикупе сви статистички подаци”, уз напомену да „рад на овом послу мора бити најхитнији” и обављен уз „што више труда и савесности”.¹³ То је учињено до средине 1946. године. Ипак, иако су нови статистички подаци у значајној мери одступали од претходних, приказујући у бројним случајевима већи број жртава рата, Државна комисија је поново изразила сумњу у њихову веродостојност. Две године касније, сумирајући дотадашњи исход рада ове комисије, Душан Недељковић нагласио је како услед „субјективних недостатака” и „објективних потешкоћа [...] ни најупорнија настојања нису могла довести до стварног резултата”, закључујући да су статистички подаци „далеко испод стварности бројке људских жртава, које су народи Југославије заиста претрпели од ратних злочина”. Указао је, такође, на лошу сарадњу између истражних органа с једне и народних одбора и осталих нижих органа власти с друге стране, као и на недовољан број обученог људства за рад на терену.¹⁴

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача укинута је Указом Председништва ФНРЈ од 14. априла 1948. године. Њена архива предата је Врховном суду ФНРЈ.¹⁵ До тог тренутка Државна комисија прикупила је преко 900.000 пријава о ратним злочинима и злочинцима које су поднеле преживеле жртве и породице страдалих или других грађана. Донето је око 120.000 одлука према којима је око 65.000 лица било означено за „ратне злочинце, издајнике и народне непријатеље”.¹⁶

КОМИСИЈА ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА У ВОЈВОДИНИ

Десет дана после усвајања одлуке АВНОЈ-а о оснивању Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, у распису Покрајинског народноослободилачког одбора Војводине од 10. децембра 1943, назначено је како ће народноослободилачки одбори на територији ове покрајине организовати „свугде Комисије за истраживање ратних злочина и кажњавање ратних криваца”. У надлежност ових комисија стајало је прикупљање података „о злочинима, убиствима, палежима, пљачки, силовању итд”, као и података „о одведеним [лицима] у логоре и у затворе”. Истовремено, требало је састављати „спискове о лицима одговорним за дела [...] били они

¹¹ Припадници колаборационистичких формација генерала Лава Рупника у Словенији.

¹² Припадници Српске државне страже.

¹³ АЈ, 110–49–99.

¹⁴ АЈ, 110–1–1.

¹⁵ Алберт Вајс, *н. г.*, 388–391.

¹⁶ АЈ, 110–1–1.

Немци, Мађари, Хрвати, Срби или ма које народности”. Наглашено је, притом, како „у исто време [...] треба водити евиденцију о оним Немцима, Мађарима итд. који су се добро држали према нашим поробљеним народима”.¹⁷ Три месеца касније, 13. марта 1944, у време конституисања Главног народно-ослободилачког одбора Војводине (ГНООВ), усвојена је одлука овог тела о оснивању „комисије за истраживање ратних злочина”.¹⁸ Како о њеном деловању нема трагова у сачуваним архивским изворима, остаје отворено питање да ли је наведена одлука спроведена у дело.

У документима саме Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини стоји како је она основана у сремском селу Мишковци 18. септембра 1944, под председништвом Спасоја Чобанског.¹⁹ Отпочела је са радом месец дана касније, 21. новембра, усвајањем одлуке ГНООВ-а којом је утврђена организациона структура и именовано десет њених чланова.²⁰ Од тог тренутка дужност председника обављао је Петар Мијачевић, а после 30. септембра 1946. Андрија Карделис. Седиште Комисије налазило се у Новом Саду.²¹

Унутрашњу организациону структуру покрајинске комисије за Војводину чинила су најпре четири (од 13. децембра 1944), затим пет (од 22. јануара 1945) и, коначно, три одсека (од 17. маја 1945). У погледу територијалне организације, читаво подручје које је стајало у надлежности Комисије било је подељено на окружна повереништва, чији се број временом такође мењао.²² У њиховом саставу налазила су се среска статистичка већа и месна повереништва. Сем тога, унутар Комисије деловало је седам анкетних комисија,²³ са задатком спровођења „анкете о свим масовним злочинима окупатора и његових помагача извршеним за време окупације и обрада истих кроз елаборате”.²⁴

Најобимније ангажовање на терену имала су месна повереништва, чији су службеници „ишли од куће до куће и сакупљали податке о ратним зло-

¹⁷ Цит. према: *Белешка о архивском фонду 183 – Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини (1944–1948)*, Нови Сад 1992, 20.

¹⁸ Цит. према: *Истио*, 21.

¹⁹ Архив Војводине (АВ), фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини (Ф. 183), фасцикла 828/1947. Према једном распису ГНООВ-а, Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини основана је 17. септембра 1944. (*Белешка о архивском фонду 183 – Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини (1944–1948)*, Нови Сад 1992, 21).

²⁰ АВ, фонд Главни народноослободилачки одбор Војводине (Ф. 169), 30/1944.

²¹ АВ, Ф. 183, 828/1945.

²² Према извештају о раду покрајинске комисије од 30. августа 1947, укупно је деловало седам окружних повереништва са седиштима у Новом Саду, Сомбору, Суботици, Зрењанину, Панчеву, Сремској Митровици и Земуну, као и Одељак окружног повереништва у Вуковару. Окружно повереништво у Новом Саду имало је надлежност над територијом срезова Новосадског, Тителског, Жабалског, Старобеческог, Бачкопаланачког и Кулског (АВ, Ф. 183, 828/1945).

²³ Анкетна комисија за Бачку и Барању, Анкетна комисија за Банат, Анкетна комисија за Срем, Анкетна комисија за испитивање злочина у логору на Сајмишту, Анкетна комисија за Немце, Анкетна комисија за испитивање злочина извршених према Словацима, Анкетна комисија за испитивање злочина извршених према Јеврејима. Све наведене комисије имале су у свом саставу више среских експозитура (АВ, Ф. 183, 828/1945).

²⁴ АВ, Ф. 183, 828/1945.

чинцима, о ратним злочинима, жртвама као и о штети". У извештајима о раду покрајинске Комисије стајало је како је „тај рад [...] наилазио на доста потешкоћа", понајвише у погледу „недостатка у квалификованом особљу". У повереништвима су неретко радиле „такове особе чија је писменост била врло незнатних размера", док други „често пута нису довољно исправно схватили свој задатак". Сем тога, месна повереништва „могла су извршити само онолико посла, колико су им то стварне прилике омогућавале, наиме, могла су саслушати само онолико лица, колико су се у даном тренутку затекла на подручју тога повереништва".²⁵

Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини укинута је 1. новембра 1947. одлуком Председништва владе ФНРЈ од 20. октобра исте године којом су укинуте и све земаљске комисије. Наведеном одлуком предвиђено је да архиве, регистри, картотека, елаборати и остали материјали ових комисија буду предати јавним тужилаштвима надлежних република.²⁶ Одлука о укидању покрајинске комисије потврђена је решењем Главног извршног одбора Народне скупштине Аутономне Покрајине Војводине од 5. новембра 1947. године.²⁷ До средине исте године њени службеници прикупили су 2.725 оригиналних докумената и 39 преписа докумената из „непријатељских извора", сабрали су 416.327 пријава оштећених лица, саставили 3.567 записника о саслушању сведока и 28 записника о вештачењу. Укупно су донесене 2.184 одлуке „против страних злочинаца" и 6.654 „против домаћих издајника".²⁸

АНАЛИЗА ЖРТАВА ПРЕМА ПОДАЦИМА ДРЖАВНЕ КОМИСИЈЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА

Као што смо већ поменули, статистичке табеле са подацима о жртвама су прикупљане у два наврата. За Новосадски округ и припадајуће срезове грађа је делимично сачувана и налази се у већ поменутом фонду Државне комисије у Архиву Југославије (Фонд 110, фасцикла бр. 73). Од података који су прикупљани крајем 1945, сачувана је већина табела, недостају само за Град Нови Сад. Од података који су прикупљани 1946. сачуван је само један општи преглед по срезовима жртава „лишених живота", као и бораца погинулих у Народноослободилачкој војсци. Због различитих начина навођења (килограми, литри, динари...) које намеће тешкоће у поређењу, нећемо у раду анализирати табеле које носе назив „Повреде имовине".

На пописним табелама из 1945. године подаци су приказани према починиоцима, начину страдања и полно-старосној категорији жртве („људи", „жене", „старци", „деца"). Анализираћемо жртве према све три наведене категорије. У Новосадском округу је пописано 6.549 особа „лишених живота". Пошто је на територији Аутономне Покрајине Војводине пописана 30.201 жртва, то значи да је, према уделу, из Новосадског округа било 21,68%

²⁵ АВ, Ф. 183, 4169/1945.

²⁶ АВ, Ф. 183, 1058/1947.

²⁷ АВ, Ф. 183, 1067/1947.

²⁸ АВ, Ф. 183, 828/1945.

жртава.²⁹ Највећи број жртава је убијен „стрелјањем” (4.065 односно 62,07%). „Бомбардовањем цивилног становништва” је страдало 36 (0,55%), „вешањем” 32 (0,49%), „клањем” 29 (0,44%), „мрцварењем (пребијањем)” 75 (1,15%), код 167 (2,55%) је „касније наступила смрт као последица повреде”, „смрт у логорима” је снашло 330 (5,04%) жртава, а 1.815 (27,71%) је „умрло или нестало као политички кривци, принудно мобилисани или на принудном раду” (додато од стране пописивача). Међу починиоцима злочина, као далеко најодговорније, истичу се мађарске окупаторске формације, које су у табелама наведене само као „Мађари”. Оне су биле одговорне за чак 5.526 (84,38%) „лишених живота”. Након тога следе „Немци у логорима ван Југославије” – 736 (11,24%), „ушаше” – 180 (2,75%), „Немци у земљи” – 95 (1,45%), припадници Југословенске војске у отаџбини, који су у табелама навођени скраћеницом „Д. М.” – 9 (0,14%) и италијанске окупаторске формације, које су биле одговорне за смрт три особе (0,05%). Према полно-старосној структури, у којој су жртве подељене у четири групе изнад наведене категорије, највећи број су били „људи”, односно претпостављамо, особе мушког пола у одраслом, али не старачком добу (4.462 односно 68,13%). Као „жене” класификовано је 1.486 (22,69%) жртава, „стараца” је било 185 (2,82%) и „деце” 416 (6,35%).³⁰

Сачуване су и све среске табеле, осим за Град Нови Сад, за који смо резултате добили одузимањем збира жртава са сачуваних среских табела од укупног броја жртава, који је наведен у окружној табели. У Бачкопаланачком срезу је пописано 235 „лишених живота”. Као најодговорнији починиоци злочина наведени су „Немци у логорима ван Југославије” (149 односно 63,40%), а потом следе: „Мађари” 75 (31,91%), „ушаше” 7 (2,98%) и „Немци у земљи” 4 (1,70%).³¹ У Кулском срезу је пописана 481 жртва. Убедљиво највише злочина починили су „Мађари” (430 односно 89,40%), а још су као починиоци наведени: „Немци у логорима ван Југославије” 43 (8,94%), „Немци у земљи” 7 (1,46%) и „Д. М.” 1 (0,21%).³² У Новосадском срезу су евидентираних 694 жртве. Највише злочина су починили „Мађари” (458 односно 65,99%), а након њих редом следе: „ушаше” 166 (23,92%), „Немци у земљи” 59 (8,50%), „Д. М.” 8 (1,15%) и „Италијани” 3 (0,43%).³³ У Старобечејском срезу је пописана 1.141 жртва, а за највише злочина били су одговорни „Мађари” (713 односно 62,49%). Још су као починиоци наведени „Немци у логорима ван Југославије” 426 (37,34%) и „Немци у земљи” 2 (0,18%).³⁴ У Тителском срезу је пописано 618 жртава, а као готово искључиви починиоци наведени су „Мађари” (617 односно 99,84%). За само једну жртву (0,16%) наведени су као одговорни „Немци у земљи”.³⁵ Највише „лишених живота” забележено је у Жабалском срезу, чак 1.863. Као и у већини округа, најодговорнији починиоци злочина били су „Мађари” (1.842 односно 98,87%), а наведени су још

²⁹ АЈ, 110–73–3. Највећи број жртава у Војводини регистрован је у Сремском (14.431), а најмањи у Сомборском округу (268).

³⁰ АЈ, 110–73–5.

³¹ АЈ, 110–73–9.

³² АЈ, 110–73–61.

³³ АЈ, 110–73–101.

³⁴ АЈ, 110–73–157.

³⁵ АЈ, 110–73–181.

и „Немци у логорима ван Југославије” (20 односно 1,07%) и „Немци у земљи” (1 односно 0,05%).³⁶ Пописни резултати за Град Нови Сад нису сачувани, али смо их простим одузимањем реконструисали. Таквом методом дошли смо до закључка да је у Граду Новом Саду било 1.517 жртава, а починиоци злочина су били редом: „Мађари” (1.391 односно 91,69%), „Немци у логорима ван Југославије” (98 односно 6,46%), „Немци у земљи” (21 односно 1,38%) и „ушаше” 7 (0,46%). На графикану испод представљена је територијална расподела жртава у округу.

Графикон бр. 1. Табела „Лишење живота” према подацима из 1945. (по срезовима)

Друга статистичка табела бележила је „повреде тела”. У Новосадском округу су укупно забележена 5.682 злочина такве врсте. Пошто је на територији АП Војводине евидентирано 25.516 „повреда тела”, удео злочина ове врсте из Новосадског округа јесте 22,27%.³⁷ Од наведеног броја, „осакаћено” је 26 особа (0,46%), „рањено” 40 (0,70%), „мучено-злостављано” 3.797 (66,83%), доживело „лаку и тешку телесну повреду” 1.810 (31,85%) и „силовано” 9 жена (0,16%). За огромну већину злочина биле су одговорне мађарске окупаторске формације (5.602 односно 98,59%). Као починиоци још су наведени: „Немци у земљи” 37 (0,65%), „ушаше” 34 (0,60%), „Немци у логорима ван Југославије” 7 (0,12%) и „Д. М.” 2 (0,04%). Полно-старосна структура била је следећа: „људи” 4.351 (76,58%), „жене” 1.092 (19,22%), „старци” 50 (0,88%) и „деца” 189 (3,33%).³⁸

³⁶ АЈ, 110–73–221.

³⁷ АЈ, 110–73–3.

³⁸ АЈ, 110–73–6.

У Бачкопаланачком срезу пописана је 461 „повреда тела”. Као починиоци злочина наведени су „Мађари” (456 односно 98,92%) и „Немци у земљи” 5 (1,08%).³⁹ У Кулском срезу пописано је 388 „повреда тела”, а починиоци су били: „Мађари” 376 (96,91%) и „Немци у земљи” 12 (3,09%).⁴⁰ У Новосадском срезу евидентирано је 714 „повреда тела”. Далеко највише су их починили „Мађари” (684 односно 95,80%), а још су наведени као починиоци: „Немци у земљи” 15 (2,10%), „ушаше” 14 (1,96%) и „Д. М.” 1 (0,14%).⁴¹ У Старобечејском срезу евидентирано је 1.705 „повреда тела” и све су их починиле мађарске окупаторске формације.⁴² У Тителском срезу пописано је 460 „повреда тела”. И овде су као једини починиоци наведени „Мађари”.⁴³ У Жабаљском срезу евидентирана су 823 злочина која су окарактерисана као „повреде тела” и такође су, као и у претходна два среза, за све као одговорни наведени „Мађари”.⁴⁴ Као и у случају табеле „лишење живота”, за Град Нови Сад податке о броју „повреда тела” добили смо одузимањем збира средских од окружне табеле. На тај начин смо закључили да је у Граду Новом Саду евидентирано 1.131 „повреда тела”, док су починиоци били: „Мађари” (1.098 односно 97,08%), „ушаше” 20 (1,77%), „Немци у логорима ван Југославије” 7 (0,62%), „Немци у земљи” 5 (0,44%) и „Д. М.” 1 (0,09%). Испод текста је структура по срезовима представљена графички.

Графикон бр. 2. Табела „Повреде тела” према подацима из 1945. (по срезовима)

³⁹ АЈ, 110–73–10.

⁴⁰ АЈ, 110–73–62.

⁴¹ АЈ, 110–73–102.

⁴² АЈ, 110–73–157.

⁴³ АЈ, 110–73–182.

⁴⁴ АЈ, 110–73–222.

Последње статистичке табеле из 1945. године које ћемо анализирати јесу табеле у којима су прикупљени подаци о „повредама личне слободе”. У Новосадском округу је укупно евидентирано 44.344 таква злочина. Пошто је у целокупној Војводини евидентирано 212.036 „повреда личне слободе”, удео ових злочина из Новосадског округа износи 20,91%.⁴⁵ Структура према начину извршења била је: „хапшење” 7.609 (17,16%), „интернирање у земљи” 90 (0,20%), „одвођење на принудни рад” 16.426 (37,04%), „принудно пресељење” 9.937 (22,41%), „одвођење у логоре ван земље” 2.004 (4,52%), „одвођење у логоре у земљи” 5.084 (11,46%), „принудна мобилизација” 3.194 (7,20%). Далеко најбројнији починиоци „повреда личне слободе” наведени су „Мађари” са 42.402 почињена злочина, што је чинило чак 95,62% од укупног броја злочина. Још су као починиоци наведени „Немци у земљи” (1.881 односно 4,24%) и „усташе” 61 (0,14%). Анализирајући жртве према полно-старосној категорији закључујемо да је, као и у претходним статистичким табелама, највећи број припадао категорији „људи” 31.862 (71,85%). Као „жене” класификовано их је 7.710 (17,39%), „стараца” је било 528 (1,19%), а „деце” 4.244 (9,57%).⁴⁶

Укупно 4.370 „повреда личне слободе” пописано је у Бачкопаланачком срезу. Далеко највише су их починили „Мађари” (4.209 односно 96,32%), а још су као починиоци наведени „Немци у логорима ван Југославије” (156 односно 3,57%) и „Немци у земљи” 5 (0,11%).⁴⁷ У Кулском срезу евидентирано је 5.429 „повреда личне слободе” Мађарске окупаторске формације су наведене као починиоци за 5.419 (99,82%), а „Немци у земљи” за 10 (0,18%) злочина ове врсте.⁴⁸ Највећи број анализираних злочина у оквиру округа евидентиран је у Новосадском срезу 9.911. У вршењу злочина највише су се истакли „Мађари” 9.811 (98,99%), а још су наведени „Немци у земљи” 83 (0,84%) и „Италијани” 17 (0,17%).⁴⁹ У Старобечејском срезу су евидентирани 7.482 „повреде личне слободе”. „Мађари” су били најодговорнији са 7.056 (94,31%) почињених злочина, а још су као починиоци наведени „Немци у логорима ван Југославије” 426 (5,69%).⁵⁰ У Тителском срезу је евидентирана 6.081 „повреда личне слободе” и за све су као одговорни починиоци наведени „Мађари”.⁵¹ Коначно, у Жабаљском срезу је пописано 4.959 „повреда личне слободе”. „Мађари” су починили чак 4.950 (99,82%), а још су као починиоци наведене „усташе” 9 (0,18%).⁵² Као и у претходним ситуацијама, и код „повреда личне слободе” није сачувана табела за Град Нови Сад. Одузимањем збира среских табела од окружне долазимо до закључка да је у Граду Новом Саду почињено 6.112 „повреда личне слободе”. Међутим, структуру по починиоцима нам није могуће утврдити због утврђених нелогичности у анализама среских и окружне табеле. Наиме, као што смо већ навели,

⁴⁵ АЈ, 110–73–3.

⁴⁶ АЈ, 110–73–7.

⁴⁷ АЈ, 110–73–11.

⁴⁸ АЈ, 110–73–63.

⁴⁹ АЈ, 110–73–103.

⁵⁰ АЈ, 110–73–159.

⁵¹ АЈ, 110–73–183.

⁵² АЈ, 110–73–223.

у окружној табели су као починиоци наведени „Мађари”, „Немци у земљи” и „ушаше” док се у среским табелама међу починиоцима налазе „Немци у логорима ван Југославије” (Бачкопаланачки и Старобечејски срез) и „Италијани” (Новосадски срез). Немамо логично објашњење за овакав диспаритет, осим евентуалне непажње пописивача. На Графикону број 3, у тексту испод представљена је територијална структура „повреда личне слободе”.

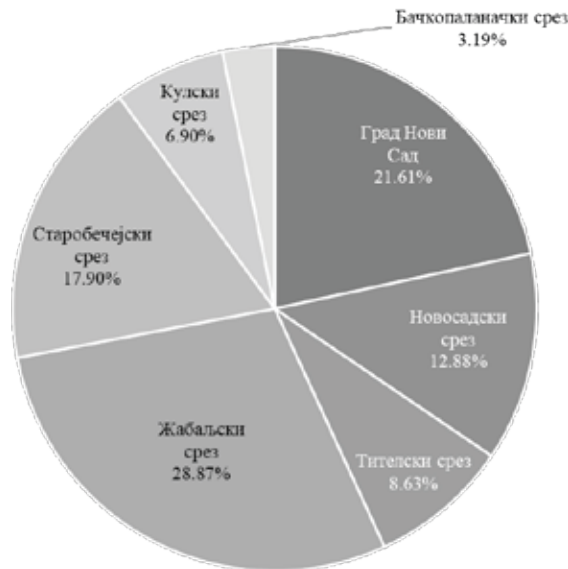

Графикон бр. 3. Табела „повреде личне слободе” према подацима из 1945. (по срезовима)

Као што смо већ навели, статистички подаци о жртвама прикупљани су у два наврата. Од података који су прикупљани 1946. године, за Новосадски округ је сачувана једна збирна табела на којој су по срезовима наведене жртве, као и особе које су погинуле као борци Народноослободилачке војске, односно партизанског покрета. Укупно су пописана 6.764 цивила, као и 745 бораца, односно укупно 7.509 жртава Другог светског рата на овом простору. У табели нису наведени подаци о починиоцима, већ само начин страдања и полно-старосна категорија. На простору целог округа, од 6.764 цивила, 4.603 (68,05%) било је „лишених живота”, 1.301 (19,23%) је страдао „у логорима у земљи или изван земље”, 561 (8,29%) „на принудном раду у земљи или изван земље” и 299 (4,42%) је страдало као „мобилисано (било од окупатора или од квислиншке владе)”. Полно-старосна структура била је следећа: „људи” 4.499 (66,51%), „жене” 1.292 (19,10%), „старци” 460 (6,80%) и „деца” 513 (7,58%).⁵³

⁵³ АЈ, 110–73–4. Треба напоменути да је начин страдања другачије конципиран него у статистичким табелама из 1945. године. У оквиру категорије „лишених живота” на овој табели наведене су поткатегије: „бомбардовањем цивилног становништва”, „стрелашњем”, „вешањем”, „клањем”, „мрцварењем-мучењем”, „спаливањем”, „глађу” и „гушењем гасом”. У оквиру категорије „у логорима у земљи или изван земље” постоје поткатегије: „убије-

У Граду Новом Саду евидентиране су 1.462 жртве. Од тога је 1.152 (77,80%) било „лишених живота”, 205 (14,02%) је страдало „у логорима”, 98 (6,70%) „на принудном раду” и 7 (0,48%) као „мобилисани”. Укупно 871 жртва је евидентирана у Новосадском срезу, од чега је било 611 (70,15%) „лишених живота”, 101 (11,60%) је страдао „у логорима”, 83 (9,53%) „на принудном раду” и 76 (8,73%) као „мобилисани”. У Тителском срезу су пописане 584 жртве. Структура је била следећа: 435 (74,49%) „лишених живота”, 78 (13,36%) „у логорима”, 40 (6,85%) „на принудном раду” и 31 (5,31%) је страдао као „мобилисан”. Највише страдалих у оквиру округа је пописано у Жабалском срезу (1.953). Од тога је „лишених живота” 1.651 (84,54%), „у логорима” 173 (8,86%), „на принудном раду” 100 (5,12%) и као „мобилисани” 29 (1,48%). У Старобечејском срезу је евидентирано 1.211 жртава. Као „лишених живота” категорисано је 484 (39,97%), „у логорима” је страдало 506 (41,78%), „на принудном раду” 152 (12,55%) и као „мобилисани” 69 (5,70%). У Кулском срезу је евидентирано 467 жртава, од чега 170 (36,40%) „лишених живота” 169 (36,19%) „у логорима”, 71 (15,20%) „на принудном раду” и 57 (12,21%) као „мобилисани”. У последњем анализираном, Бачкопаланачком срезу, евидентирано је најмање жртава (216). Од тога је 100 (46,30%) било „лишених живота”, 69 (31,94%) је страдало „у логорима”, 17 (7,87%) „на принудном раду” и 30 (13,89%) као „мобилисани”.⁵⁴

Графикон бр. 4. Страдали цивили у Новосадском округу према подацима из 1946. (по срезовима)

них”, „умрлих” и „несталих”. У оквиру категорије „на принудном раду у земљи или изван земље” постоје поткатегије: „убијених”, „погинулих”, „умрлих” и „несталих”. И коначно, у оквиру категорије „од мобилисаних (било од окупатора или од квислиншке владе)” постојале су поткатегије: „убијених”, „погинулих”, „умрлих” и „несталих”.

⁵⁴ АЈ, 110–73–4.

Највише страдалих партизанских бораца је потицало из Новосадског среза, 171 (22,95%), а најмање из Тителског среза, 86 (11,54%). Из Жабалског је било пореклом 138 (18,52%), Старобечејског 102 (13,69%), Кулског 133 (17,85%) и Бачкопаланачког среза 115 (15,44%).⁵⁵

АНАЛИЗА ЖРТАВА У НОВОСАДСКОМ ОКРУГУ ПРЕМА ПОДАЦИМА ПОПИСА ЖРТАВА РАТА

Најорганизованијем и најсистематичнијем пописивању жртава Другог светског рата приступило се након одлуке Савезног извршног већа од 11. маја 1964. године. Организацијом пописа су руководиле пописне комисије на челу са Савезном пописном комисијом, која је формирана 17. јуна 1964, а њој су биле подређене републичке, среске и општинске пописне комисије. Попис је почео у новембру 1964. и требало је да се заврши до краја исте године, али је у неким местима, углавном већим градским центрима, где је дошло до пропуста, настављен све до априла 1965. године. У организацији и извођењу пописа учествовало је око 30.000 људи, од чега око 25.000 пописивача. Методолошким поставкама требало је да се пописом обухвати „сваки држављанин Југославије који је у периоду од 6. априла 1941. до 15. маја 1945. године” био жртва „фашистичког терора, односно жртва рата”. У поставкама су наведене категорије жртава које ће бити пописиване:

- интернирани, затварани, депортовани, одведени на присилни рад или заробљени, без обзира да ли су убијени, погинули, умрли, нестали или преживели терор;

- погинули припадници Југословенске војске у периоду од 6. априла до 7. јула 1941. године;

- погинули припадници НОВ и ПОЈ или савезничких војних формација до 15. маја 1945. и они који су од последица рањавања, повреда или болести задобијених у рату умрли до 15. маја 1946. године;

- погинули цивили у бомбардовању од 6. априла 1941. до 15. маја 1945. године;

- цивили убијени у директном терору непријатеља (окупатора) и њихових сарадника у периоду од 6. априла 1941. до 15. маја 1945. године.

У западним деловима земље, у Словенији, Хрватској и Босни и Херцеговини, попис је углавном спроведен обиласком домаћинстава, због чега су резултати били поузданији. Ипак, констатовано је да је у неким деловима земље било доста потешкоћа због интензивних миграција. Међу пописивачима и организаторима пописа, поред статистичких органа, били су и представници борачких, друштвених и партијских организација, као и војске. Овим пописом су на простору Југославије обухваћене 1.007.172 особе, од чега 597.323 особе које су изгубиле живот и 509.849 преживелих жртава рата. Од овога броја, на простору Аутономне Покрајине Војводине, пописано је 41.370 особа које су изгубиле живот и 65.957 преживелих жртава рата. У предговору књиге са резултатима пописа, која је објављена за интерну употребу

⁵⁵ Исто.

1966. године, даје се процена да је пописом обухваћено између 56% и 59% од оних које је требало пописати, односно да се сматра да је стварни број жртава рата које су изгубиле живот између 1.016.000 и 1.066.000 особа.⁵⁶

Сврха пописа била је подношење одштетног захтева према тадашњој Савезној Републици Немачкој. Попис је суштински имао идеолошку компоненту, што ће се касније испоставити као његов најозбиљнији недостатак, пошто је одлучено да се не пописују лица која су „погинула у квислиншким организацијама”. Пошто је број пописаних био далеко испод пријављених жртава рата Репарационе комисије (1.700.000), те да због тога попис није испунио своју првобитну намеру наплате ратне штете, на његово коришћење је стављена забрана и комплетан пописни материјал је дат на чување у Архив Југославије. Забрана је трајала до 1992. године, односно до распада југословенске државе. Од 1995. године Савезни завод за статистику је уз асистенцију Музеја жртава геноцида отпочео систематску ревизију пописа. Ова ревизија је подразумевала идентификацију нових жртава, најпре оних које са намером нису пописиване (колаборационисти, припадници немачке мањине), проверу постојећих података, брисање дуплих уноса, утврђивање починилаца злочина, утврђивање броја страдалих Рома и др. Ова ревизија је до 1998. обављана у Савезном заводу за статистику, а од 2003. године у Музеју жртава геноцида. Оваквом ревизијом број жртава је увећан за око 60.000.⁵⁷

Карта бр. 2. Административна подела бившег простора Новосадског округа средином 60-их година XX века

⁵⁶ *Žrtve rata 1941–1945. (rezultati popisa)*, Beograd 1966, 5–7.

⁵⁷ Dragan Ž. Cvetković, *Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941–1945. (doktorska disertacija)*, Beograd 2016, 6–11; Драган Цветковић, „Геостатистичка анализа губитака цивила окупиране Србије претрпљених током 1941. г.”, *Србија 1941. Јогу-не*, Крагујевац 2023, 192–193. (Видети: Mihael Sobolevski, „Prešućena istina – žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941.–1945. prema popisu iz 1964. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 2–3 (1993), 87–114).

Када је попис вршен, Новосадски округ више није постојао као административна јединица. Простор који је он раније сачињавао је заузимало десет општина. Дакле, резултате Државне комисије ћемо упоредити са резултатима Пописа жртава рата сачињеног на територијама општина Кула, Врбас, Бачка Паланка, Бачки Петровац, Србобран, Бечеј, Темерин, Жабал, Тител и Нови Сад (Карта бр. 2).⁵⁸ Поред жртава које су изгубиле живот, на овом попису су евидентирани и преживеле жртве рата, па ћемо и њих анализирати.

На простору десет наведених општина, по Попису жртава рата евидентирано је укупно 10.594 жртве рата које су изгубиле живот. Од укупног броја жртава са простора Србије (147.025), овај број је имао удео од 7,21%, а од броја жртава са простора Војводине (41.370) удео од 25,61%. Од тог броја њих 7.760 (73,25%) је било мушког, а 2.834 (26,75%) женског пола. Према начину страдања структура је следећа: у интернацији 3.124 (29,49%), у затвору 675 (6,37%), у депортацији 287 (2,71%), на принудном раду 555 (5,24%), у директном терору 3.706 (34,98%), у заробљеништву (припадници Војске Краљевине Југославије) 55 (0,38%), у заробљеништву (припадници Народноослободилачког покрета) 40 (0,38%), у борбама од 6. априла до 7. јула 1941. године 96 (0,91%), у Народноослободилачкој борби 1.591 (15,02%), приликом борби и бомбардовања 190 (1,79%), остале категорије 75 (0,71%) и непознат начин страдања је био за 125 (1,18%). Највећи број жртава, више од половине, потицао је из Општине Нови Сад, 5.367 (50,66%). Из Општине Жабал биле су 1.763 (16,64%), Бачка Паланка 613 (5,79%), Бечеј 571 (5,39%), Тител 487 (4,60%), Темерин 447 (4,22%), Кула 411 (3,88%), Србобран 340 (3,21%), Врбас 307 (2,90%) и Бачки Петровац 288 (2,72%).⁵⁹

На крају, анализираћемо и преживеле жртве рата које су на овом попису такође евидентирани. У наведених десет општина пописано је 18.417 преживелих жртава рата. Од укупног броја жртава са простора Србије (203.735), ово је представљало удео од 9,04%, а са простора Војводине (65.957) удео од 27,92%. Огромна већина жртава била је мушког пола, 14.700 (79,82%), док је жена било 3.717 (20,18%). Према начину страдања делили су се на: интернирце (3.076 односно 16,70%), затворенике 1.113 (6,04%), депортирце 4.943 (26,84%), ратне заробљенике Војске Краљевине Југославије 3.930 (21,34%), ратне заробљенике НОП-а 99 (0,54%), принудне раднике 5.248 (28,50%), а за осморо није утврђена категорија (0,04%). Највећи број преживелих жртава рата пописано је у Општини Нови Сад (6.272 односно 34,06%), затим у општинама Кула 2.438 (13,24%), Бачка Паланка 1.695 (9,20%), Тител 1.482 (8,05%), Жабал 1.386 (7,53%), Бечеј 1.345 (7,30%), Темерин 1.104 (5,99%), Бачки Петровац 983 (5,34%), Србобран 948 (5,15%) и Врбас 764 (4,15%).⁶⁰

* * *

Иако корисни за добијање опште представе о жртвама Другог светског рата, као примарни историјски извори, сматрамо да оба наведена пописа

⁵⁸ „Закон о изменама Закона о подручјима општина и срезова у Народној Републици Србији”, *Службени гласник*, бр. 45/62. (17. новембар 1962), 1–11.

⁵⁹ *Žrtve rata 1941–1945. (rezultati popisa)*, 37.

⁶⁰ *Isto*, 73–74.

жртава имају значајних недостатака. Попис Државне комисије, иако покренут док су сећања још била свежа, рађен је веома површно – што се у интерним документима и признаје, а врло је јасно и из великог броја начињених грешака. Попис Савезног завода за статистику је спроведен од најстручније институције у земљи – али се мора признати да је прилично „закаснио”, будући да су многа сећања избледела, а и многе жртве нису више биле живе, нити је ико од познаника и сродника могао да их пријави. Оба пописа имају и велику методолошку грешку у самим полазним премисама. Наиме, њихови покретачи наступали су из идеолошког угла и нису пописивали жртве из поражених војних формација у Другом светском рату, нити су као жртве препознате особе страдале од победничког, Народноослободилачког покрета.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2024/9/20

Accepted: 2024/9/24

NEBOJŠA STAMBOLIJA, PhD, Senior Research Associate
Institute for Contemporary History
Trg Nikole Pašića 11, Belgrade, Serbia
E-mail: nstambolija@yahoo.com

BORIS TOMANIĆ, PhD, Research Associate
Institute for Contemporary History, Trg Nikole Pašića 11, Belgrade, Serbia
E-mail: borisbox62@gmail.com

DUŠAN BOJKOVIĆ, PhD, Research Associate, Senior Archivist
The Archives of Yugoslavia, Vase Pelagića 33, Belgrade, Serbia
E-mail: dsnbojkovic@gmail.com

STATISTICAL ANALYSIS OF THE VICTIMS OF THE SECOND WORLD WAR IN NOVI SAD DISTRICT: AN ATTEMPT AT QUANTIFICATION ON THE BASE OF AVAILABLE CENSUSES

SUMMARY: According to the first administrative division after the Second World War, the district of Novi Sad (okrug) consisted of six counties (srez): Bačkopalanački, Kulski, Novosadski, Starobečejski, Titelski and Žabaljski. The first systematic investigation into the crimes committed during the occupation after the liberation was entrusted to the State Commission for the Investigation of Crimes Committed by the Occupiers and Their Abettors. This commission was established at the second session of the AVNOJ in Jajce. The paper statistically analyses the victims in the district of Novi Sad according to the perpetrators, geographical origin and type of suffering. In addition to the victims, “bodily injuries” as well as “violations of personal freedom” are also analyzed. In the first census in 1945, there were 6,549 victims registered in the Novi Sad district. The Hungarian occupying forces were identified as the main perpetrators of the crimes. As this census was only carried out superficially, the process was repeated at the beginning of 1946. The new census recorded 6,764 victims in the area in question. The systematic census of war victims was initiated by the Federal Executive Council in 1964. Due to the passage of time and the ideological component, it is assumed that its scope was 56–59% of the actual victims. In ten municipalities that had previously formed the Novi Sad district, 10,594 war victims who lost their lives and 18,417 victims who survived the war

were registered. Although both counts are useful to get a general picture of the victims of the Second World War, the authors believe that both victim counts have significant shortcomings, mainly due to their ideological component. Nevertheless, the results of both censuses are an indispensable source for the quantification of war crimes at the territory of Serbia and Yugoslavia.

KEYWORDS: The Second World War; War crimes; State commission for determining the crimes of the occupiers and their abettors; provincial commission for Vojvodina; Federal Census Commission; Vojvodina; Novi Sad district; Novi Sad.

Академик ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ

Српска академија наука и уметности

Кнеза Михаила 35, Београд, Србија

Е-адреса: nnpv@sbb.rs

НЕПОЗНАТО ПИСМО ПАТРИЈАРХА САМУИЛА МАШИРЕВИЋА ПРЕДСЕДНИКУ МАЂАРСКЕ ВЛАДЕ, ГРОФУ ЂУЛИ АНДРАШИЈУ

САЖЕТАК: У мађарском државном архиву, у фонду Председничких списа, аутор је пронашао досад непознато писмо српског патријарха Самуила Маширевића написано у Даљу 26. јуна 1868. године, које је намењено председнику угарске владе грофу Ђули Андрашију. Писмо је заправо одговор Андрашију на његову молбу да патријарх што пре оде у манастир Раваницу и предупреди одржавање великог народног скупа поводом прославе Видовдана. Гроф Андраши и хрватски бан Левин Раух дошли су до поузданих вести да ће прославу Видовдана злоупотребити Народна странка у Срему, па су стрепели да прослава, на којој ће присуствовати и Светозар Милетић и Јован Суботић, не осујети већ готове планове за склапање Хрватско-угарске нагодбе. Маширевић је писмом обавестио Андрашија да због болести није могао да оде до Раванице, да је прослава окончана уз присуство бројних посетилаца, али да је све окончано без експеса. Писмом се жестоко окупио на Милетића, на Српску народну слободоумну странку, на Уједињену омладину српску, на лист *Заставу* и на Владимира Јовановића. За све њих није бирао речи. Називао их је багром, олошем, крвопијама, накотом и зликовцима. Залагао се за то да се против њих предузму строге мере и да власт стане на пут њиховој противдржавној активности. С намером да објасни из којих разлога је Маширевић био тако искључив према својим политичким опонентима, аутор је изнео више података и на основу њих закључио да је баш Маширевић својим понашањем поставио темеље политичкој странпутици оличеној у жестоком сукобу између српске црквене јерархије и српског либерално-демократског грађанства.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Маширевић, Андраши, Милетић, прослава Видовдана, писмо, православна јерархија, српско либерално грађанство

Писмо које стављам на увид научној јавности у најнепосреднијој је вези с великом пометњом и узнемиреношћу у највишим унионистичким круговима око хрватског бана Левина Рауха, и у редовима угарске владе, који су се јавили поводом поузданих вести да Народна странка у Срему врши обимне припреме за прославу Видовдана. Главна свечаност требало је да се одржи у једној шуми покрај манастира Раванице. За ту прилику народњаци су на

све стране, па чак и у Србију, слали позивнице, и сви изгледи су били да ће се на прослави окупити мноштво света. Власт је запазила да су народњаци веома активни и да одржавају неке састанке, а дознала је и да ће на прослави учествовати Светозар Милетић и Јован Суботић са осталим вођима странке. Раух је био обавештен да Матија Мразовић заједно са бискупом Штросмајером путује по Срему и да ради против нагодбе са Угарском. Јавио је хрватском канцелару барону Милану Кушевићу да саопшти министру председнику Фердинанду Бајсту да се на прослави лако може догодити неки покушај подизања устанка Уједињене омладине српске, што би било веома непријатно пошто свуда у околини има доста наоружаних граничара.¹ Гроф Андраши јавио је цару да је опасност од покушаја подизања устанка утолико већа што у пределу око Раванице уопште нема војске јер је надвојвода Албрехт приликом недавне посете тим крајевима преместио и последње трупе које су се ту налазиле. Београдском конзулу Бењамину Калају наредио је „да провизорну Владу у Србији формално позове [...] да својим поданицима где је могуће не даје пасоше за свечаност, или ако се безусловно мора дати, у најмању руку да позове дотичну Владу да при давању нужних пасоша буде обазрива и да избегава немиле демонстрације”.² Патријарха Маширевића је замолио да се „на одређеном месту појави и осујети намераване демонстрације јер: „из прилично веродостојног извора је дознао да Милетићева странка намерава да на прослави Видовдана у Раваници објави изјаву која би Влади могла да приреди збуњеност и да препречи стварање нагодбе са Хрватском.”³

После завршених свечаности канцелар Кушевић јавио је Бајсту да код Раванице није било демонстрација којих су се прибојавали и да се нису појавили ни вођи „ултра десних странака”: Суботић, Милетић и други које су очекивали.⁴ Сви су изгледи да народњачка опозиција није ни имала неких озбиљнијих – превратничких намера. Организовањем масовније Видовданске прославе напосто се поиграла са творцима Хрватско-угарске нагодбе, који су живели у сталној напетости и у страху да ће им посао око државно-правног уговора бити осујећен.

Маширевићево писмо у науци досад није било познато. Оно је мање значајно због самог догађаја због којег је настало, а више због тога шта је патријарх написао о Светозару Милетићу и његовим следбеницима из Српске народне слободоумне странке. Неспоразуми и сукоби између Маширевића и Милетића настали су више година раније, после смрти патријарха Рајачића, када је Маширевић као администратор Патријаршије, постао кандидат за новог патријарха. Милетић и његове присталице, окупљени око *Српског дневника*, тада су јавно испољавали противаустријско расположење. Желели

¹ Државни архив Хрватске у Загребу, Председнички списи Намесничког већа 1868, К. 22, св. 5, бр. 767.

² Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Politisches Archiv, Interna XL, Korrespondenz mit Militär und Zivilbehörden, Korrespondenz mit der Croatisch-Slavonischen Hofkanzlei 1868/199, К. 128.

³ Исто, Interna XXX, Korrespondenz mit dem ung. Minister Präs. Gf. Andrassy 1868/30, К. 46. Патријархово писмо грофу Андрашију које овде објављујемо заправо је одговор на Андрашијев захтев да се Маширевић „на одређеном месту појави и осујети намераване демонстрације.”

⁴ Као напомена под бр. 2.

су да се споразумеју са Мађарима на основама измењених одредаба мађарског устава из 1848. под условом да Угарска постане федеративна држава у којој би владала пуна равноправност свих њених народа. Маширевић се у то време није саглашавао с промађарском политиком *Српског дневника*. Био је ближи споразуму с Аустријом него са Угарском. Сумњао је да гласило финансирају Мађари и предузео је одређене мере да уништи тај лист утолико пре што је отворено иступао против његовог избора за патријарха, а залагао се за то да патријарх буде владика бачки Платон Атанацковић, који је важио за присталицу сарадње с Мађарима. Уредништву *Српског дневника* успело је да се докопа једног писма у којем је Маширевић навео да је „са угарским канцеларом грофом Зичијем⁵ говорио и поуздано се нада да ће скорим насести дневничари”.⁶ Заиста су убрзо после овог Маширевићевог писма дневничари насели. Када су једним чланком разобличили политичку игру министра Антона Шмерлинга због сужавања и иначе осакаћене српске народно-црквене аутономије и у појединостима приказали поступке при избору патријарха Маширевића, војна команда у Петроварадину повела је истрагу против Јована Ђорђевића и Ђуре Вукчевића, уредника и сарадника новина, због злочина нарушавања јавног мира непријатељским држањем против владе. Било је само питање дана када ће *Српски дневник* бити обустављен.⁷

Спором око политичког усмерења *Српског дневника* само је започета борба између Маширевића и круга српских политичара који је следио Светозара Милетића. Пре но што је изабран за патријарха Маширевић је био незадовољан и политичким ставовима *Србобрана*, листа који је уређивао професор Петар Нинковић. Тврдио је да те новине, које је финансирала српска влада, својим писањем, Србима у Угарској наносе штету као и *Српски дневник*. Маширевић је допринео томе да су оне престале да излазе 11. јуна 1863. године. Међутим, поново су покренуте када су у Бечу одлучили да сазову нови српски народно-црквени сабор, којем је био задатак да изабере новог патријарха. У Бечу су добро знали да Маширевићев избор за патријарха неће проћи без тешкоћа и противљења српских политичара окупљених око *Српског дневника*. Поновним покретањем *Србобрана*, уочи састанка сабора, намеравали су да припреме терен за његов избор, да тим новинама пруже конкретну подршку српским политичарима конзервативно-клерикалног и проаустријског опредељења у њиховој борби с опозицијом, али и да сама влада стекне орган на српском језику који би свестрано заступао њене политичке интересе. С циљем да све то оствари, министар-председник Шмерлинг повезао се с Маширевићем, Јованом Хацићем Светићем и Петром Нинковићем, потенцијалним уредником, с којим је Влада Аустрије склопила уговор, обезбедила је кауцију од 2.500 форинти и пристала да у року од најмање три године помаже лист годишњом субвенцијом од око 4.000–5.000 форинти. О свему је било обавештено и Угарско намесничко веће. Оно се сагласило с програмом листа, одобрило је његово издавање и при томе је изразило наду да ће

⁵ Едмунд Зичи.

⁶ Василије Крестић, *Историја српске црквице у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980, 148, 151–152.

⁷ Исто, 152.

Србобран радити на испуњавању задатака које је себи поставио Маширевић, а који су се састојали у спречавању свих могућих немира међу Србима у Војводини.⁸ Најближи Маширевићеви сарадници били су: Јован Хаџић Светић, Петар Нинковић, Емил Чакра, Аца Поповић Зуб, Јован Грујић Јота и Ђорђе Стратимировић. Поред Милетићевих политичких следбеника против ових конзервативно-клерикалних представника, који су у *Србобрану* заступали Маширевићеву проаустријску политику министра Шмерлинга, огласила се и српска студентска и ђачка омладина Беча. Данило Медаковић је у свом *Најрејку* отворено иступао против Маширевића и његовог избора за митрополита и патријарха, а за то место предлагао је будимског епископа Арсенија Стојковића и пакрачког Никанора Грујића.⁹

Као администратор патријаршије Маширевић се повезао и са Ацом Поповићем Зубом када је овај 1863. године постао уредник хумористичко-сатиричног листа *Комарац*. Од заговорника политичког правца Светозара Милетића, *Комарац* је под уреднишвом Зуба постао његов огорчени противник и непомирљиви непријатељ. Тим поводом *Српски дневник* је написао да је Аца Поповић Зуб успео да претвори лист *Комарац* у отров и гад, да је тако нешто тешко наћи у неком другом народу, јер је то куга која публику трује, децу квари, моралност гуши, добру вољу црни, карактерност исмева и цео народ срамом жигоше. С тим и таквим листом и уредником повезао се кандидат за патријаршијски престо у првом реду зато што је Поповић насрнуо и на неке владике, па и на Никанора Грујића, који је важио за једног од могућих кандидата за будућег патријарха. Тадашња српска јавност наслутила је да су се Маширевић и Поповић уортачили, да је Поповић, како се тврдило, дубоко завукао руку у џеп администратора Патријаршије Маширевића, који се бојао да му неке владике приликом избора новог патријарха којим случајем „не отму патријаршијски убрус с камилавком”.

Начином писања у *Комарцу* Поповић се најтоплије препоручио Маширевићу па су њих двојица током 1863. године ковали планове о оснивању политичког листа који би излазио у Новом Саду, а отворено би заступао интересе Аустрије и без страха би се хватао укоштац с појединим значајнијим словенским листовима, првенствено са *Српским дневником* и загребачким *Позором*. Маширевић је био спреман материјално да помогне такав лист, а посредством генерал-мајора Теодора Радосављевића, ранијег аустријског конзула у Београду, и кнез Александар Карађорђевић пристао је да осим помоћи за кауцију, Поповићу даје 100 дуката царских у виду годишње субвенције.

Од часа када је постао кандидат за патријарха, па и касније, када је постао патријарх, навикнут да увек има на располагању гласило које ће заступати његове конзервативно-клерикалне ставове, али и интересе влада у Бечу и Будимпешти, Маширевић је у договору са Ђорђем Стратимировићем одлучио да 1869. покрену лист под именом *Српски народ*. Лист су финансирали патријарх и мађарска влада грофа Андрашија. Брзо се испоставило да је то гласило у сваком погледу антисрпско, промађарско и проаустријско,

⁸ Исто, 161–162.

⁹ Исто, 166–167, 172.

па су Срби његове сараднике назвали Туркоси а сâм лист нису звали српски, него „Турски народ”. Тим новинама издајничког усмерења Маширевић је завршио не само своје световне већ и верске активности. Њиме је на несрећу читавог српског народа у Јужној Угарској створен дубоки раздор између наше црквене јерархије и знатног слоја српског грађанског друштва.¹⁰

Маширевићева нетрпељивост према Светозару Милетићу, која је испољена и у његовом писму намењеном Андрашију, има дубље корене и не потиче само из времена када је Милетић био против његовог избора за патријарха. Неспоразум и сукоб међу њима јавили су се и поводом настојања Милетића и његових присталица да он постане члан патроната Новосадске гимназије. Маширевић је као патријарх постао врховни патрон. У том својству он се, у складу са интересима аустријске владе, свим средствима одупирао томе да Милетић уђе у Патронат. Иако је био против тога да се аустријско министарство меша у чисто унутрашње ствари гимназије, Маширевић није смогао снаге да му се одупре. У том случају он се налазио с једне стране под притиском Владе а с друге под притиском бројних Милетићевић следбеника.¹¹

Свему што смо написали као неку врсту уводника је задатак да, колико је могуће, и колико дозвољавају расположиви извори, дочара портрет Самуила Маширевића не само као патријарха већ и као јавне политичке личности. Учинили смо то да бисмо боље могли да разумемо садржај, суштину и оштрину његових речи упућених председнику угарске владе, грофу Андрашију. Да су односи између њега и српских грађанских политичара, оних које је предводио Светозар Милетић, били господственији, блискији, уљуднији и здравији, да нису били закрвљени, сасвим је сигурно да патријарх о њима не би писао као о багри, олошу, крвопијама, накоту и зликовцима. Не би их без доказа, без судских решења оптуживао за убиство кнеза Михаила Обреновића. Не би се злагао за то да његови политички противници, којима ништа није свето, као накот буду уништени. Не би тражио да се забрани даље излагање опозиционе *Заставе*, а њен уредник и њени сарадници да се прогласе за неподобне личности које не могу да се баве издавањем политичких новина. Из истих разлога не би тражио да Владимир Јовановић, који је у Новом Саду живео као избеглица, буде прогнан из Аустроугарске зато што је сарађивао у *Застави* и припадао опозиционом кругу српских политичара које је предводио Милетић.

Када све ово, што произлази из Маширевићевог писма, имамо у виду, можемо рећи да је баш за време његовог управљања Српском православном црквом српска политика у Јужној Угарској кренула странпутицом. Маширевић није био дорастао друштвено-политичким проблемима пред којима се нашао српски народ у Монархији после њеног пораза у рату са Италијом и Француском 1859. године, после смрти патријарха Рајачића и након Благовештенског сабора. Али, кривицу за ту странпутицу не сноси само Маширевић већ и друга страна, она против које се он борио, а коју је предводио

¹⁰ Исто, 367–381.

¹¹ В. Проданов, „Др. Јован Савковић, Милетићева народна странка и Српска Новосадска Гимназија 1866–1873”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, књ. II, св. I (1929), 121.

Милетић. И та страна, као и Маширевић, била је претерано искључива, самоуверена, борбена и захтевна несразмерно својој снази. Због таквог односа једних према другима српски народ у Угарској политички се подвојио. Та подвојеност достигла је висок степен током шездесетих година XIX века, али је проблем био у томе што је она из године у годину била све већа, те су се стране на крају међусобно потпуно антагонизовале. Том антагонизму много су допринели Беч и Будимпешта али и српско либерално грађанство и српска црквена јерархија. Беч и Будимпешта вешто су користили међусрпску борбу вођену око што већег утицаја унутар народно-црквене аутономије. У тој борби јерархија се ослањала на власт у Бечу и Будимпешти, а српско грађанство је са тим центрима моћи било у сукобу јер није признавало дуалистички систем Монархије. Међусрпска борба узалудно је исцрпљивала њихову снагу, а Бечу и Будимпешти омогућавала је да систематски раде на сужавању српских аутономних права. Тако је то било све до појаве нотабилитета 1882/83. године, који су покушали да измене српску политику, да прекину опозициону борбу против дуализма, да Аустро-угарску нагодбу из 1867. године признају као свршен чин и да заједничким снагама пораде на томе да што више ојачају српску народно-црквену аутономију. Тај политички мудар покушај није успео. Измирење унутар српског друштва није постигнуто. Нотабилитети су претрпели пораз, па су односи између српске црквене јерархије и знатног дела српског грађанства, посебно оног дела који је припадао радикалима, све до Првог светског рата остали дубоко поремећени.

Српска историографија, која се бавила овим питањем, посебно она из времена једнопартијског система, по нашем уверењу, није била на нужном научном нивоу. Била је необјективна и једнострана. Са становишта актуелне левичарске комунистичке идеологије у свему је осуђивала конзервативно-клерикалне кругове, а без нужне критичности стављала се на страну либерално-демократског грађанства не увиђајући да у том спору није било безгрешних, да су и једни и други бранили и личне и сталешке интересе. У сваком случају питање о којем је реч је не само занимљиво већ и веома значајно. У овом прилогу само га дотичемо као проблем и укратко о њему износимо наше мишљење. Сматрамо да оно заслужује озбиљну научну расправу ширег круга историчара који добро познају време у којем је и када је настало, догађаје и личности који су у њему учествовали.

* * *

Ваша Ексцеленцијо!

Сматрам да је неопходно да телеграм, који сам послао у Вуковар, као одговор на синоћ пристиглу телеграфску депешу Ваше Ексцеленције, одмах допуним и следећим.

У манастиру Раваница, где су похрањене мошти последњег српског краља¹² Лазара, палог у бици на Косову пољу 15. јуна и касније проглашеног за свеца, одржава се сваке године 15/27. јуна (на Видовдан) свечаност, као

¹² Занимљиво је да Маширевић кнеза Лазара назива краљем.

спомен на његову погибију. Служи се парастос, којем обично присуствују и Срби из најудаљенијих крајева, у највећем броју из нижих слојева народа, како би тог дана одали почаст јавно изложеним моштима тог народног свеца и помолили се. Цео простор, и цркве и порте буде испуњен верницима обају полова и најразличитије доби, а то одавање почести не сме бити ометано чак ни најневинијим весељем. Ово последње изражава се углавном певањем старих народних песама, највише трагичне садржине, или се слушају слепи народни певачи који такве песме преносе окупљенима. То се догађа на отвореном простору, под ведрим небом, око манастира и на шумским чистинама у околини.

После божје службе бивају после ручка на поменутиим местима одржаване и забаве, па и са игром и пуцањем из пиштоља слепим мецима (што је уобичајено код готово свих српских забава), али се оне нису никада извргле у крајности, иако је бивало да број ходочасника достигне и 4–5000.

Тај је број ове године једва био достигнут, пошто су се становници суседне Србије, због тамошње опште жалости после страшног уморства њиховог кнеза, разумљиво уздржали од уобичајеног учествовања на овој свечаности. То се могло и предвидети и очекивати; већ и на основу тога што је и присуство овдашњих ходочасника бивало обично мање и у приликама и при догађајима који су погађали српски народ, а нису били овакви као овај сада, као што је неродица, време жетве и слично.

Овим нисам желео да кажем да Милетић и његове присташе нису на ову прилику гледали као на плодно тле за своје роварење, и да ће, ако не баш оно што је у високоцењеном обавештењу наговештено, можда покушати нешто у другом правцу.

Горње сам навео зато да Ваша ексцеленција већ из тога може увидети, колико су бесплодни такви и сви слични покушаји.

Да су управо Милетић и другови претрпели најбеднији фијаско види се по испољавању негодовања против Милетића целог српског народа које све чешиће излази на видело, чак и од оних који су га до сада слепо следили. Из тога може Ваша ексцеленција закључити да неколицина држи Милетића и његове партизане за ближе, а већина за удаљеније учеснике и интелектуалне зачетнике кнежевог убиства. Они су, наиме, непрестаним насртајима и нападима у *Застави* на убијеног кнеза, који су се, нарочито од предаје градова Србији јављали готово у сваком броју, при чему су коришћени најжешћи изрази против кнеза и његове владавине – били охрабрење за ужасно дело и нада да ће њима моћи бити подстакнута буна у Србији. (Овде ћу подсетити само на једно место у *Застави*, где пише да на степенику престола овог кнеза седи „целат Христић”¹³, министар унутрашњих дела).

Све ме то није омело, да о могућности да Милетић и његови следбеници искористе и злоупотребе Видовданске свечаности и о начину како би се то спречило разговарам и с великим жупаном Кушевићем.¹⁴ Поводом тога, упутиће се он у Раваницу, ради оштријег надзора над познатим смутљивцима, а у случају потребе и предузимања одговарајућих мера.

¹³ Реч је о Николи Христићу.

¹⁴ Велики жупан Сремске жупаније био је Светозар Кушевић.

Лично нисам могао преузети ту дужност, пошто сам тада био у постељи после снажног напада жучне грознице и још увек се опорављам.

Ја сâм, и не узимајући у обзир своју бољешљивост, ма колико би ми било пријатно да одговорим високим захтевима, не бих био у стању да за тако кратко време (од данас до сутра) одавде¹⁵ стигнем у удаљени манастир Раваницу, нарочито што бих се на том светом месту могао и смео појавити само као првосвештеник, што би захтевало и присуство мог придворног свештенства, за шта расположиво време такође није било довољно.

Не могу да не искористим ову прилику да Вашој ексцеленцији у поверењу не саопштим нешто из чега Ваша висост може увидети какве наде, у најмању руку сангвиничне, Милетић, заједно с поменутом кликом, везује за београдску катастрофу: сматра је повољном за њихове тежње, укључује је у њихове планове и поздравља – једном речи, показује се каквим је духом прожета и каквим очекивањима надахнута та багра.¹⁶

Овдашњом поштом примио сам јуче једно пажљиво запечаћено експресно писмо (с пет жигова), у којем ме писац (племић по рођењу) преклиње да будем на опрезу, да припазим више на заштиту свог живота и сигурности јер „зликотцима, који се иначе не могу распознати лично и по именима, ништа није свето”.

Тај човек, који ми је иначе потпуно непознат, уверава ме, да ми је ову опомену упутио само из поштовања према мени и из чисто човечанских осећања, а непосредни повод да то учини пружиле су му речи „Сада треба још патријарха убити”. То је изречено у једном друштву, када је прispела вест о убиству кнеза; а међу Милетићевим партизанима који су у друштву били присутни у великом броју „избило је ликовање”.

Он тврди, да су те речи, које су дотичном у његовом присуству измакле, само једна скривена, тајна идеја, обликована и проишашла из кухиње новосадске *Заставе* „која даје упутства за извршење крвавих дела над кнежевима”; он зна да такве мисли говорник тих речи није способан да схвати.

Како год било, ово писмо, свакодневно све бројнија окривљавања ове багре да су овај крвави чин бар охрабривали, ако га и нису непосредно проузроковали, и коначно, аверзија целог српског народа против њих, чак и оних који су до сада били најревносније Милетићеве присталице, наговештавају повољан тренутак, када се цео тај накот једним ударцем може учинити нешкодљивим – он може и треба да се уништи.

На првом месту, прикривено подстрекавање и раздраживање народа против владе пријатељске Кнежевине Србије, које је у најмању руку много допринело и убиству кнеза Михаила, пружа довољан повод да се даље излажење *Заставе* не само забрани, него да се уредник и сарадници прогласе за неподобне да уређују политички лист, а српски емигрант пак, Владимир Јовановић, који је писац чланака против кнеза Михаила и његове владе и тиме показао да је недостојан заштите коју је у нашој отаџбини добио као избеглица, да се прогна из земље.

¹⁵ Маширевић се тада налазио у Даљу, у којем је и настало ово његово писмо.

¹⁶ Ово би се могло превести и као „олош”.

За даљи поступак против ових крвопија, верујем да ће исход истраге која се у Београду води против кнежевих убица пружити обилати материјал.

Како ће се све то спроводити, знаће Ваша висост најбоље, а при томе се може потражити и савет одговарајућих царских правозаступника.

Што се мене тиче, приметићу још да ће се оваквим енергичним мерама Ваше висости и високе владе на чијем је челу Ваша ексцеленција, владе Кнежевине Србије, – моје цркве, целог српског народа – ако се вредност и предност нашег отаџбинског устава састоји и треба да се састоји у томе да нико не може и не сме да слободу које он гарантује злоупотребљава на штету друштва, показати највеће уважавање овог нашег највреднијег блага.

Примите, Ваша висости, изразе мог особитог поштовања, чиме имам част да се одликујем.

Даљ, 26. јуна 1868.

Ваше ексцеленције најоданији слуга
Самуило Маширевић
Патријарх¹⁷

ЗАКЉУЧАК

У мађарском државном архиву, у фонду Председничких списа, аутор је пронашао досад непознато писмо српског патријарха Самуила Маширевића написано у Даљу 26. јуна 1868. године, које је намењено председнику Угарске владе грофу Ђули Андрашију. Писмо је заправо одговор Андрашију на његову молбу да патријарх што пре оде у манастир Раваницу и предупреди одржавање великог народног скупа поводом прославе Видовдана. Гроф Андраши и хрватски бан Левин Раух дошли су до поузданих вести да ће прославу Видовдана злоупотребити Народна странка у Срему, па су стрепели да прослава, на којој ће присуствовати и Светозар Милетић и Јован Суботић, не осујети већ готове планове о склапању Хрватско-угарске нагодбе. Маширевић је писмом обавестио Андрашија да због болести није могао да оде до Раванице, да је прослава окончана уз присуство бројних посетилаца али да је све окончано без ексцеса. Писмом се жестоко окупио на Милетића, на Српску народну слободоумну странку, на Уједињену омладину српску, на лист *Застава* и на Владимира Јовановића. За све њих није бирао речи. Називао их је багром, олошем, крвопијама, накотом и зликовцима. Залагао се за то да се против њих предузму строге мере и да власт стане на пут њиховој противдржавној активности. С намером да објасни из којих разлога је Маширевић био тако искључив према својим политичким опонентима, аутор је изнео низ података и на основу њих закључио да је баш Маширевић својим понашањем поставио темеље политичкој странпутици, која је оличена у жестоком сукобу између српске црквене јерархије и српског либерално-демократског грађанства. Аутор је закључио да су спорови и сукоби између

¹⁷ Magyar országos léveltár, Magyar kiralyi miniserelnőség, Iratok /K 26/–1868–1030. За превод овог писма са немачког захвалност дугујем проф. др Љубомирки Кркљуш.

црквене јерархије и либерално-демократског грађанства Србима наносили велику штету. Користећи их, аустроугарске власти систематски су радиле на сужавању и иначе ограничених надлежности српске народно-црквене аутономије. Иако је било покушаја да се постигне измирење између јерархије и знатног дела српског грађанства, они нису уродили плодом, па су сукоби трајали све до избијања Првог светског рата.

MATERIAL
Received: 2024/8/21
Accepted: 2024/8/29

Academician VASILJE Đ. KRESTIĆ
Serbian Academy of Sciences and Arts
Kneza Mihaila 35, Belgrade, Serbia
E-mail: nnpv@sbb.rs

AN UNKNOWN LETTER FROM PATRIARCH SAMUIL MAŠIREVIĆ
TO THE PRESIDENT OF THE HUNGARIAN GOVERNMENT,
COUNT GYULA ANDRÁSSI

SUMMARY: In the Hungarian state archive, in the presidential files fund, the author found a hitherto unknown letter of the Serbian patriarch Samuil Maširević written in Dalj on June 26, 1868, which was addressed to the Prime Minister of Hungary, Count Gyula AndrÁssi. The letter is actually a response to AndrÁssi's request that the Patriarch go to the Ravanica monastery as soon as possible and prevent the holding of a large public gathering on the occasion of the Vidovdan celebration. Count AndrÁssi and Croatian ban Levin Rauh received reliable news that the Vidovdan celebration would be misused by the People's Party in Srem, so they were anxious that the celebration, which will be attended by Svetozar Miletić and Jovan Subotić, would not thwart the already ready plans for the Croatian-Hungarian settlement. Maširević informed AndrÁssi in a letter that due to illness he could not go to Ravanica, that the celebration ended with the presence of numerous visitors, but that everything ended without excesses. In the letter, he lashed out at Miletić, the Serbian People's Liberal Party, the United Serbian Youth, the newspaper *Zastava* and Vladimir Jovanović. He did not choose the words for all of them. He called them scumbags, punks, bloodsuckers, evil offspring and villains. He advocated that strict measures be taken against them and that the government stand in the way of their anti-state activity. With the intention of explaining the reasons for which Maširević was so exclusive towards his political opponents, the author presented several data and based on them concluded that it was Maširević who laid the foundations for a political detour embodied in the fierce conflict between the Serbian church hierarchy and the Serbian liberal-democratic citizenship.

KEYWORDS: Maširević, AndrÁssi, Miletić, Vidovdan celebration, letter, Orthodox hierarchy, Serbian liberal citizenship.

UDC 821.163.41-94.09 Jakšić G.
https://doi.org/10.18485/ms_zmsi.2024.110.10
 ГРАЂА
 Примљен: 20. 6. 2024.
 Прихваћен: 5. 11. 2024.

Др БИЉАНА СТОЈИЋ РАДОВИЋ, виши научни сарадник
 Историјски институт Београд
 Кнеза Михаила 36/II, Београд, Србија
 Е-адреса: biljana.stojic@iib.ac.rs

УСПОМЕНЕ ГРГУРА ЈАКШИЋА

САЖЕТАК: Документ који предајемо јавности Гргур Јакшић је насловио *Успомене* и ми га под тим именом и приређујемо. Документ се временски односи на период од Јакшићевих студија на Великој школи (1888–1892) до 1903. године. *Успомене* Гргура Јакшића које су његова кратка аутобиографија од великог су значаја, не само за реконструкцију појединих сегмената Јакшићевог приватног живота, него и за сагледавање мноштва догађаја и личности које у њему спомиње. Пре свега, документ има изузетан значај за почетке српске националне пропаганде у Француској коју је Јакшић водио скоро две деценије свог живота у Паризу. Јакшићеве *Успомене* налазе се у оквиру архиве Гргура Јакшића, Збирке млађих књижевних рукописа и архивалија Народне библиотеке Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Гргур Јакшић, Велика школа, Женева, Лион, Сорбона, успомене

Ова уводна студија има за циљ да догађаје и личности које Јакшић спомиње у *Успоменама* стави у одговарајући историјски и временски контекст. Први значајан податак који сазнајемо тиче се његовог интересовања за историју, које је датирало из периода још док је похађао ваљевску нижу гиманзију.¹ Историју му је омилио професор Влада Јовановић, песник, а Јакшић истиче: „Колики је био његов утицај на нас види се у том што смо се, из мога разреда, нас четворица одали изучавању историје: Михаило Ђорђевић, Живко Романовић, Светозар Павић и ја.”² По завршетку четвртог разреда, 1885. године прешао је у пети разред Прве београдске гимназије у којој је испит зрелости положио 1888. и исте године се уписао на Велику школу.

¹ Породица Јакшић се из Чачка годину дана после Гргуоровог рођења 1872. преселила у Ваљево кад је отац Марко тамо именован за председника суда. Када је отац преминуо у јануару 1888. мајка Анка се са тројицом млађих синова: Михаилом, Бранимиром и Младеном вратила у Чачак код брата Младена Милијановића, док су двојица старијих Светолик и Гргур наставили школовање у Београду.

² Народна библиотека Србије (=НБС), Збирка млађих књижевних рукописа и архивалија (=ЗМКРА), Архива Гргура Јакшића Р558/III/24, Кратка аутобиографија Гргур М. Јакшић, конзула у Пиреју (у мисији у Француској).

Од студентског живота на Великој школи Јакшић је издвојио сегмент писања студентских темата које је истакао за почетак свог научног рада.³ Са доста детаља описује како су се студенти надметали за Видовданску награду и преимућство да награђени темати буду објављени прво у наставцима у *Београдским ојшћинским новинама*, а потом штампани и као сепарати. Ови конкурси су значили додатни извор прихода за великошколце, али још важније, с њима су несвршени или тек свршени млади људи ступали на интелектуалну сцену и представљали се научној и широј публици. Анализирајући овај сегмент *Усйомена* занимљиво је приметити да се Јакшић није осмелио да одмах пише темате већ је „славу” стекао писањем критичких приказа у *Просвејном ласнику* на темате својих школских другова. Учешће на конкурс је узео тек као свршени студент. Видовданску награду је добио из другог покушаја, 1894. године, са темом о црногорском архиепископу Данилу.⁴ Тек пошто је уведено правило да се темати подносе анонимно, пошло му је за руком да победи на конкурс јер у критичким приказима у *Просвејном ласнику* није поштедео ни професора Пантелију Срећковића, који је био главни у комисији за избор лауреата.

Епизодом о тематима, Јакшић је несумњиво хтео да узвиси себе у односу на остале студенте и истакне како су га управо ови темати и полемике са проф. Срећковићем и школским друговима препоручили за студије у иностранству. Препоруке од стране Пере Ђорђевића, Љубе Ковачевића, Стојана Новаковића и других јесу биле од значаја, али из других извора знамо да Јакшићев пут до одласка на студије у иностранству није био ни најмање лак и бајковит како га је описао у *Усйоменама*. Студије у иностранство су му одобрене у јуну 1894. године⁵ када је већ био предавач у чачанској гимназији. Из писама његовог старијег брата Светолика знамо колико су се он и друге личности блиске породици грчевито залагали да се Гргуру одобри одлазак на студије у иностранство.⁶ Светолик га је саветовао да положи државни испит јер ће га он понајвише квалификовати за стипендију.⁷ Гргур је државни испит спремао 1893. и 1894. године када је и позајмљивао белешке од старијих другова – Јована Томића⁸ и Светислава Симића, али на сџм испит није изашао. Молбу за одлазак на студије у иностранство поднео је 8. јуна. Тражио је да

³ Вид. фусноту бр. 38.

⁴ Г. М. Јакшић, *Зейски мийројолий Данило I и ослобођење Црне Горе*, Електрична штампарија Д. Димитријевића, Београд 1896, укупно 76 страница. Из предговора видимо да се Јакшић у писању темата служио истим ситним подвалама које је у критикама спочи-тавао својим друговима (вид. фусноту 65).

⁵ Сви датуми су дати према новом календару.

⁶ Светолик је писао да је начуо је да ће Докић на јесен постати нови министар просвете, а њега познаје преко Пере Ђорђевића (НБС, ЗМКРА, P558/IX/157, Светолик – Гргуру, Београд, 27. маја/8. јуна 1893); Писао је молбу у Гргуруво име министру просвете Андри Николићу (НБС, ЗМКРА, P558/IX/176, Света, Берлин, 11/23. маја 1894).

⁷ НБС, ЗМКРА, P558/IX/157, Светолик – Гргуру, Београд, 27. маја/8. јуна 1893; НБС, ЗМКРА, P558/IX/161, Светолик – Гргуру, 27. јула/8. августа 1893; P558/IX/172, Света – Гргуру, Берлин, 3. фебруара 1894 (по новом календару); НБС, ЗМКРА, P558/IX/174, Света – Гргуру, Берлин, 4. априла 1894 (н.к); НБС, ЗМКРА, P558/IX/176, Света – Гргуру, Берлин, 11. маја 1894. (н.к).

⁸ Томић је професорски испит положио 1892. (Светлана Мирчов, *Јован Н. Томић. Библиошекар и научник*, Народна библиотека Србије, Београд 2007, 31).

му се додели стипендија или одобри дуже одсуство ради наставка школовања „на ком бољем, страном универзитету”. У случају одобреног одсуства молио је да му се уз плату додели додаток или бар да му се подмире путни трошкови и школарина. Тадашњи министар просвете и црквених дела Андра Ђорђевић му је молбу услишио већ сутрадан. Одобрено му је одсуство на годину дана и „новчану потпору”, али тек када новца буде у буџету. Ни министар као ни Јакшић нису прецизирали на који универзитет се упућује.⁹ Тек на основу првог Јакшићевог извештаја од 7. августа 1894. године знамо да је изабрао Женеву.¹⁰

Долазак у Женеву и шест месеци колико је тамо провео представљају други сегмент *Успомена*. Јакшић истиче да је у Женеву стигао пред крај 1894. године, а у ствари је стигао одмах по завршетку школске године да би, како је нагласио у молби Министарству, што боље савладао језик пре почетка академске године. Такође, не стоји ни друга тврдња да је Женева била избор Министарства. Министар Ђорђевић је у одобрењу навео „да може ићи на страну и учити се наукама означеним у овој молби”, док је сâм Јакшић у првом извештају нагласио да се одлучио да студије настави у Женеву, али да још увек није одлучио на који ће се факултет уписати.¹¹ У извештају који је поднео Министарству 1. новембра 1894. поднео је листу предмета са Филозофског факултета (*Faculté des lettres*). У *Успоменама* Јакшић је истакао да чим се „мало оријентисао” увидео је „да наши људи у министарству просвете нису добро познавали швајцарске школе и да су ме погрешно упутили у Женеву”.¹² Тамо је историју предавао остарели професор Воше (M. P. Vaucher), који је био готово слеп, није имао асистента и кога је ћерка доводила на предавања. Према достављеном списку предмета, професор Воше је предавао курс Опште историје, а поред овог Јакшић се пријавио за још шест предмета: Историја цивилизације (M. L. Jaquemart); Историја религија (M. E. Stroehlieu); Друштвени системи (George Favou); Палеографија (F. de Crue); Хералдика и нумизматика (A. Ladé).¹³ На основу извештаја од 28. децембра сазнајемо да се Јакшић у Женеву уписао на Одсек класичних наука (*Ordre des lettres classiques*) и да му је на основу приложених сведочанстава био признат степен *baccalaureat des lettres* који га је ослобађао полагања четири испита, по два из две групе пријављених предмета. Занимљиво је да се међу ослобођеним испитима налазио и предмет професора Вошеа. Разлог зашто Јакшић потцртава управо неадекватан курс из опште историје лежи у његовој накнадној памети и каснијем опредељењу да се усавршава на савременој историји. Током студија у Женеву више је био окренут историји средњег века, чему

⁹ ДАС, МПс, ФХХVIII/102/903, Г. Јакшић – Министру просвете Андри Ђорђевићу, 27. маја/8. јуна 1896.

¹⁰ Овим се разрешава нетачан навод у историографији да је на студије отишао тек 1896. (Радомир Ј. Поповић, „Јакшић, Гргур”, *Српски биографски речник*, 4, Матица српска, Нови Сад 2009, 232–233; Љубинка Трговчевић, *Планирана елија. О сјуденицима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Историјски институт, Београд 2003, 251).

¹¹ ДАС, МПс, ФХХVIII/102/903, Извештај Г. Јакшић, Женева, 26. јула/7. августа 1896.

¹² НБС, ЗМКРА, Р558/III/50, „Успомене”.

¹³ ДАС, МПс, ФХХVIII/102/903, *Faculté des Lettres* 1 novembre 1894. Молба Г. Јакшића да му се пошаље новац за таксу за пријављене предмете у висини од 80 франака.

сведочи чињеница да је крајем децембра 1894. одлучио да уместо историје цивилизације, религија и друштвених система узме грчки и латински језик.¹⁴

Дане у Женеви проводио је у учењу француског језика, проучавању уџбеника француске историје, као и у дружењу са српским студентима. Са многима од женевских другова остао је у контакту већи део живота. Често и радо се враћао у Женеву да посети бивше другове, пре свега Николу С. Петровића, будућег генералног конзула у Женеви (1909–1945). У овом сегменту *Успомена* Јакшић истиче да је у то време у Женеви живео и будући краљ Петар Карађорђевић заједно са синовима Ђорђем и Александром. У опису породице Карађорђевић Јакшић је истакао жељу кнеза да му синови уче српску историју и језик, као и жељу да он и породица одржавају контакте са колонијом српских студената које је често позивао код себе. Ипак, према српским студентима се држао врло резервисано, из жеље, како су им други чланови домаћинства говорили, „да нас као претендент не би компромитовао код наше владе”.¹⁵ Јакшић ни ту не пропушта прилику да истакне да је заједно са Чолак-Антићем и Петровићем био најчешће позиван код кнеза, те да је управо он Стевану Гутовићу, Херцеговцу кога је кнез ангажовао да држи часове историје његовим синовима, давао подуче из националне историје којој он као студент медицине није био вичан.¹⁶

Трећи сегмент *Успомена* односи се на Јакшићев прелазак у Француску, студије и почетке рада на националној пропаганди. На Женевском универзитету је боравио до лета 1895. године када је опет на сопствену молбу прешао у Лион са намером да тамо настави истраживање и усаврши се у француском језику. Брату Светолику је писао: „да би научио француски морам да проведем неко време међу чистим Французима”.¹⁷ Одабрао је Лион понајвише на наговор Јована Томића који је тамо боравио на студијском усавршавању заједно са супругом.¹⁸ Јакшић је у Лион стигао 20. октобра 1895. а семестар је почео да похађа 3. новембра. Породица Томић је у јануару наредне 1896. продужила путовање ка северној Италији где је Томић истраживао наредних неколико месеци.¹⁹ Јакшићу се Лион веома допао, за разлику од Женева која је била „никаква варош” са „најгаднијим народом који познајем”.²⁰ Уживао је на предавањима, дискутовао са професорима и француским колегама који су га примили „не само пријатељски, него братски.”²¹ Разлог толикој срдачности Јакшић је налазио у француско-руском савезу

¹⁴ ДАС, МПс, ФХХVIII/102/903, Извештај Г. Јакшића – МПс-у, 16/28. децембра 1894.

¹⁵ НБС, ЗМКРА, P558/III/50, „Успомене”.

¹⁶ НБС, ЗМКРА, P558/III/50, „Успомене”.

¹⁷ НБС, ЗМКРА, P558/IX/183а, Гргур – Светолику, Женева, 14. јануара 1895.

¹⁸ Истини за вољу, Томић га је наговарао да одмах напусти Женеву чим се уверио да тамо студијски програм није адекватан (НБС, ЗМКРА P558/IX/199, Ј. Томић – Г. Јакшићу, 13/25. септембра 1895; P558/IX/200, Ј. Томић – Г. Јакшићу, 23. септембра/5. октобра 1895; НБС, ЗМКРА, P558/IX/197 Г. Јакшић – Ј. Томићу, 2. септембра (по новом) 1895). И сâм Томић је са супругом Даринком боравио у Женеви. Ту су заједно са Гигом (Гргуром), Пајом (Павле Поповић), Ницом (Никола С. Петровић) и Бошком (Чолак Антићем) прославили католички Божић. Томићи су већ 1. јануара отпутовали у Гренобл, где су провели осам месеци, након чега су прешли у Лион (С. Мирчов, *Јован Н. Томић. Библиошкар и научник*, 23).

¹⁹ С. Мирчов, *Јован Н. Томић. Библиошкар и научник*, 23.

²⁰ НБС, ЗМКРА, P558/IX/183а, Гргур – Светолику, Женева, 14. јануара 1895.

²¹ НБС, ЗМКРА, P558/III/50, „Успомене”.

склопљеном 1893/4. који је у Француској пробудио интересовање и симпатије према свим Словенима. Брату Светолику је писао „ми смо на те две велесиле [Француску и Русију, прим. Б. С. Р.] богом упућени, јер нама требају за пријатеље непријатељи Аустроугарске”.²²

Томић је одиграо пресудну улогу да Јакшић студије настави у Паризу.²³ Томић га је уверио да је неопходно да буде близу библиотека и архива, те је после дуго премишљања коначно преломио да уместо у Лиону, студије настави у Паризу.²⁴ С чврстим уверењем марта 1896. године из Лиона Јакшић је писао професору Љуби Ковачевићу да је „рад у архивима тежак и компликован, али ја држим да сам у том погледу прилично упућен и да ћу га моћи савладати.” Још је нагласио да је добио инструкције за рад од оба професора из Лиона. Једино што му је недостајало било је надлежно одобрење и продужење одсуства за још годину дана.²⁵ Професор Ковачевић је Јакшићев извештај проследио савету Велике школе на оцену²⁶ који му је „потврдио инструкције за историјска истраживања” и препоручио министарству да му продужи одсуство.²⁷

Јакшић је у Париз стигао у мају 1896. и одмах се уписао на Сорбону.²⁸ Ипак, све до септембра 1898. имао је статус предавача чачанске гимназије на одсуству. За све то време примао је плату уз државни додатак од 80, касније повећан на 100 динара. Тек када је почетком септембра са Сорбоне стигла потврда да је пријавио докторску тезу „Европа и формација српске државе (1804–1812)” Јакшићу је промењен статус и уместо предавача на одсуству добио је статус државног благодјејанца.²⁹ Стипендија му је одузета у јулу 1901. према одлуци министра Љубе Ковачевића, који му је до тада био највећа подршка.³⁰ У образложењу, министар је истакао да је Јакшићу додељена једна година одсуства у иностранству, а да је он остао седам. Продужење за стипендију је добио чак четири пута. У закључку, министар је истакао да је на Јакшићево школовање држава дала преко 20.000 динара у злату, а да све то време он није пружио ниједан доказ „да је вредан да држава и даље у њега улаже” већ да само „гледа како да што дуже остане о државном трошку у Паризу”.³¹ Из овог сегмента *Успомена* можемо да закључимо да је у Јакшићевом

²² НБС, ЗМКРА, Р558/IX/235, Гргур – Светолику, Париз, 12. децембра 1896.

²³ НБС, ЗМКРА, Р558/IX/199, Ј. Томић – Г. Јакшићу, 13/25. септембра 1895.

²⁴ НБС, ЗМКРА, Р558/IX/219, Ј. Томић – Г. Јакшићу, Милано, 1/13. јула 1896; НБС, ЗМКРА, Р558/IX/257, Ј. Томић – Г. Јакшићу, Алексинац, 30. октобра/11. новембра 1897.

²⁵ НБС, ЗМКРА, Р558/IX/211а, Г. Јакшић – Љ. Ковачевићу, Лион, 6. марта 1896.

²⁶ „Историско филолошки одсек је нашао да је умесна молба г. Јакшића којом тражи да му се одобри одсуство још за годину дана...” (ДАС, МПс, ФХХVIII/102/903, Српска краљевска Велика школа, бр. 163, 3/15. марта 1896).

²⁷ НБС, ЗМКРА, Р558/IX/217, Б. Прокић – Г. Јакшићу, Београд, 24. априла 1896.

²⁸ Државну помоћ од 80 динара за месец април примио је у Лиону 2/14. априла, а новац за мај је преузео у посланству у Паризу, 4/16. маја, са пријавом адресе 36, rue de l'Arbàete (ДАС, МПс, ф XVI, р182/1903).

²⁹ ДАС, МПс, ФХХVIII/102/903. Посланство у Паризу – Министарству просвете и црквених послова у Београду, Париз, 23. септембра/5. октобра 1898.

³⁰ Другови су га чак задркивали да се обећао ћерки Љубе Ковачевића (НБС, ЗМКРА, Р558/IX/194, Чета Митровић – Г. Јакшићу, Чачак, 10/23. августа 1895).

³¹ ДАС, МПс, ФХХVIII/102/903, Решење Министра просвете Љ. Ковачевића по молби Г. Јакшића, адресирано на посланство у Паризу, ПБр.5590, 1/14. јула 1901.

случају Министарство било и више него дарезљиво и попустљиво. Све његове молбе су биле уважаване. За разлику од других питомаца којима је стипендија одузимана и на најмањи преступ, у Јакшићевом случају преласци са једног на други и трећи универзитет олако су се прихватили. Благајна Министарства је уредно подмиривала све његове рачуне за предмете, без доказа да је на испите излазио и да их је полагао.

Истини за вољу Јакшићеве студије јесу трајале далеко дуже него што је било уобичајено. Мирослав Спалајковић који га је дочекао као најстарији међу париским друговима 1896. шаљиво му је 1901. године писао „да је већ саставио два века у Паризу и да ли ће сачекати и трећи пишући тезу.”³² Своју докторску тезу Јакшић је одбранио тек 1907. године, после 13 година боравка у иностранству. Разлог томе делимично лежи у лењости самог Јакшића, „лијеног хаџе” како га је Јован Томић од миља називао³³, али и у чињеници да се у Паризу више бавио државним него академским пословима.

У четвртном, и уједно последњем делу *Успомена* Јакшић истиче како је доласком у Париз спознао важност национално-пропагандног рада у Француској, а да је управо ту у „центру светског живота”³⁴ српска национална пропаганда била готово непостојећа. Током припреме митинга Три народности у лето 1896. године и пропратне брошуре која је штампана у јесен исте године имао је прилику да се упозна са великим бројем новинара, књижевника и политичара и да се увери колико су они мало и нетачно били информисани о балканским стварима. Одмах по доласку у Париз Павле Поповић³⁵ га је упознао са Албером Малеом, бившим учитељем краља Александра. Мале ће га даље упознати Алфредом Рамбоом, Емилом Оманом, Ернестом Лависом, Лујем Лежеом и плејадом других интелектуалаца који су се бавили спољном политиком. Јакшић им је слао податке на које су се они позивали у својим радовима. Тачност података га је с временом препоручила за сталног и поузданог сарадника великог броја француских јавних делатника и листова. Сâм истиче да је то за њега било „ново, широко поље рада” којим се нико од Срба у Паризу није озбиљно бавио.³⁶ Због националног рада запоставио је студије и рад на дисертацији али је наредних година изградио репутацију повереника од највишег угледа. Од анонимног извештача „чије име ниједан Француз није умео правилно да изговори”³⁷ израстао је у дописника и колумнисту готово свих француских листова и члана и шефа Секције за штампу током Версајске конференције.

Документ *Успомене* налази се у архиви Гргура Јакшића која је похрањена у Народној библиотеци Србије. Документ је сачуван у три верзије које су заведене под следећим сигнатурама: P558/III/24 „кратка аутобиографија

³² НБС, ЗМКРА, P558/IX/306, Мирослав Спалајковић – Г. Јакшићу, Петроград, 31. децембра/13. јануара 1900/1.

³³ НБС, ЗМКРА, P558/IX/219, Ј. Томић – Г. Јакшићу, Милано, 1. јула 1896.

³⁴ НБС, ЗМКРА, P558/IX/284, Сима Томић (брат Јована Томића) – Г. Јакшићу, Београд, 20. октобра/1. новембра 1899.

³⁵ Павле Поповић је боравио у Паризу до јула 1896. када је 7/19. јула на име путног трошка за повратак из Париза у Београд примио 250 динара (ДАС, МПс, ФХХVIII/102/903).

³⁶ НБС, ЗМКРА, P558/III/50, „Успомене”.

³⁷ Биљана Стојић, Александра Колаковић, „Гргур Јакшић и пропагандна активност Србије у Француској (1912–1913)”, *Мешовића трајања*, XXXIII (2012), 413–432.

Гргур М. Јакшић, конзула у Пиреју, (у мисији у Француској)”; Р558/III/29; Р558/III/50. Ми смо се одлучили да за јавност приредимо верзију под сигнатуром Р558/III/50 јер сматрамо да је најкомплетнија од три. Јакшић је документ сам прекуцао на 15 страница, на ћириличном писму. Постојеће празнице Јакшић је оставио да их накнадно допуни страним називима или тачним насловима, али то никада није учинио. Аутограф документа није сачуван. Документ је пропраћен потребним објашњењима личности и догађаја. Никакве правописне интервенције нису вршене.

УСПОМЕНЕ³⁸

Мој рад датира из времена мога школовања на Великој Школи у Београду, у коју сам ступио у јесен 1888 г. За струку сам изабрао историску групу и то нарочито националну историју. Њу ми је омилио Влада Јовановић, песник који ми је био наставник у ваљевској нижој гиманзији. Колики је био његов утицај на нас види се у том што смо се, из мога разреда, нас четворица одали изучавању историје: Михаило Ђорђевић³⁹, Живко Романовић⁴⁰, Светозар Павић⁴¹ и ја.

Нас су тада нарочито интересовали темати, које су расписивали управа Университета и Београдска Општина и награђивале и штампале у својим Општинским новинама и одштапавале у засебне књиге.⁴² Питање за темате из народне историје давао је професор Панта Срећковић.⁴³ То је био човек

³⁸ Подвукао Г. Јакшић.

³⁹ Михаило Мика Ђорђевић (1869–1918), професор, народни посланик. По завршетку Велике школе службовао је у Ужичкој гимназији (1893–1896) и Ваљево (1896–1914). На листи удружених народњака и напредњака 1906. изабран је за народног посланика у Ваљевском округу. Први светски рат је провео под окупацијом у Београду, преминуо је у априлу 1918. и сахрањен је у Мионици код Ваљева (Б. Поповић, „Ђорђевић, Михаило Мика”, *Српски биографски речник*, 3, Матица српска, Нови Сад 2007, 575).

⁴⁰ По завршетку Велике школе Живко Романовић се вратио у Ваљево, где је добио службу у истој гимназији. Налазимо га на платном списку професора Ваљевске гимназије за 1896. (ДАС, МПС, ФХVI, Р182/1903).

⁴¹ Светозар Павић (Босанска Дубица, 1868 – Београд, 1947) професор. Након завршене Велике школе радио је као наставник у Неготинској гимназији, у Богословији у Призрену (1896–1899) и у „Дому науке” у Солуну (1899–1906). Током 1907. био је заступник Српске мушке гимназије у Битољу, да би 1909. био постављен за професора Врањске гимназије, а потом и за професора Богословије Светог Саве. На лични захтев постављен је за професора Београдске мушке гимназије. Током Првог светског рата држао је приватну школу интернатског типа, која је бројила 60 ученика. Одликован је 1923. године Орденом Светог Саве IV реда. (Александра Новаков, *Сјубови српске просвете*, Завод за уџбенике, Београд 2017, 107).

⁴² Темати су установљени 1889. године на свечаној седници Београдске општине која је за њих из општинске касе издвајала за награду 600 динара, од којих је лауреат добијао 400. Одбор је одлуку образложио намером да се „српска престоница одужи сенима славних предака, који у витешкој битки на пољу Косову, падоше за веру и слободу отаџбине; и да би спомен на 15. јуни 1389. био што јачи код свих будућих нараштаја” (Гргур М. Јакшић, Критика и библиографија. Облици својине у нашој историји средњег века, написао Владислав Рибникар и Биографија и државничка радња Вука Бранковића и Милоша Обилића, написао Ж. М. Романовић, *Просветни гласник*, св. 2 (фебруар 1892), 138).

⁴³ Пантелија Срећковић (1834–1903), историчар. Школовао се на богословији у Београду, затим на Духовној академији у Москви и Универзитету у Кијеву. Од 1859. је радио као професор опште историје на Лицеју. Са оснивањем Велике школе, прешао је и 1872. преузео

ограничен и zastарелих појмова. Он је тада за општинске темате дао питање: 1- „Облици својине у Србији у средњем веку” и „Политичке (?)”⁴⁴ и државничке радње Милоша Обилића и Марка Краљевића”. Иако се нисам решио да обрадим један од тих темата, ја сам ипак покушао поближе да проучим оба темата.

Од другова који су радили темате, добили су награде Вла.[дислав] Рибникар⁴⁵ за прво питање⁴⁶ и Жив.[ко М.] Романовић за друго питање.⁴⁷ Кад су ти радови објављени у Општинским новинама, опазио сам на своје велико изненађење, да у њима има много празнина и крупних погрешака.

Ја то нисам хтео „ударам на велика звона”, пошто су ми обојица били другови и пријатељи. Али кад су ти радови одштампани у засебне књижице, многи другови који се нису бавили народном историјом, желели су да сазнаду како су они израђени и ја сам двојици који су на мене наваљивали, казао у поверењу какви су. То је један од њих поновио пред друговима и настала је граја. Место да после часа у школи, се са мном објасне, Рибникар и Романовић напили су ме што ширим лажне вести о њиховим тематима. Ја сам одмах навео главне погрешке из оба рада, и они су тражили да то објавим, ако смем. Ја сам тада изјавио пред друговима да ћу то учинити. Тако сам почео писати оцену тих радова. У том је Пера Ђорђевић⁴⁸, мој бивши професор и уредник „Просветног Гласника”, на коме сам и ја сарађивао, затражио да му у његовом часопису прикажем оба темата. Тако су моје оцене изашле у „Просветном Гласнику” св. за месеце.⁴⁹

Катедру националне историје, којом је руководио до 1893. Срећковић није имао методолошког образовања, те су његови радови одавали некритичност и непознавање основних начела историјске науке. Научно је оспораван још за живота и жестоко критикован од стране представника критичке историографије, попут Илариона Руварца, Љубомира Ковачевића, Стојана Новаковића и других (*Enciklopedija Jugoslavije*, VIII, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1971, 107).

⁴⁴ Јакшићева интервенција.

⁴⁵ Владислав Ф. Рибникар (1871–1914), публициста, оснивач листа *Политика*. После завршетка Велике школе усавршавао се у Француској и Немачкој. У Београд се вратио после 1903. Учествовао је у балканским ратовима као резервни официр. Погинуо је у Дринској бици, 14. септембра 1914. Само дан раније погинуо је његов брат Дарко („Фонд браће Рибникар”, *Политика*, бр. 4809, 13. септембра 1921).

⁴⁶ Владислав Рибникар, Подлистак. „Облици својине у нашој историји средњег века”, *Београдске општинске новине*, год. IX, број 34 (11. август 1891), 182–187; Наставак I, број 35 (18. август 1891), 190–195; Наставак II, број 36 (25. август 1891), 198–203; Наставак III, број 37 (1. септембар 1891), 206–211; Наставак IV, број 38 (8. септембар 1891), 214–218.

⁴⁷ Ж. М. Романовић, Подлистак. „Биографија. Државничка радња Вука Бранковића и Милоша Обилића”, *Београдске општинске новине*, год. IX, број 27 (23. јуна 1891), 130–135; Наставак I, број 28 (30. јун 1891), 138–142; Наставак II, број 29 (7. јул 1891), 146–151; Наставак III, број 30 (14. јул 1891), 154–159; Наставак VI, број 31 (20. јул 1891), 162–163; Наставак V, број 32 (28. јул 1891), 166–171; Наставак VI, број 33 (4. август 1891), 174–179. На крају последњег наставака стоји коришћена библиографија и датум завршетка темата, 2. јун 1891. Темат је у засебној књизи одштампан исте 1891. године, на 93 странице, без измене. Ж. М. Романовић, *Биографија и државничка радња Вука Бранковића и Милоша Обилића*. Темат награђен Видовданском наградом, Парна штампарија Народно радикалне странке, Београд 1891.

⁴⁸ Петар Пера Ђорђевић (1855–1902), филолог, универзитетски професор, политичар. Јакшићев професор у Првој београдској гимназији (Српска академија наука и уметности. Доступно на: <https://www.sanu.ac.rs/clan/djordjevic-petar-pera/>). Приступљено: 17. јуна 2024).

⁴⁹ Празнина у тексту.

Обе оцене су биле неповољне и произвеле су јак утисак не само међу универзитетском омладином, него и ван школе. Писци су били поражени, али својом кривицом, пошто су ме натерали да оцене напишем и штампам.⁵⁰

У тим оценама сам закачио и професора Срећковића. За те написе добио сам похвале с више страна, па чак и од познатих професора историје онога доба Љубе Ковачевића и Љубе Јовановића⁵¹, Ст.[еван] Ловчевића⁵², Св.[етислав] Симића⁵³ и др.

Наскоро је дато за општински темат питање о „Симеуну-Синиши брату Душанову” и ја сам се решио да га обрадим, и чувао сам се да се о томе ништа не сазна. Поред мене радио је и Радослав Агатоновић. Зачудило ме је кад је објављено да је његов рад награђен а не мој. Ја сам тада отворено признао друговима да је други рад мој. Нико од њих није веровао да је Агатоновић био у стању изградити боље од мене. И како смо знали да је Агатоновић био коректор у „Српској застави”, органу либералне странке, у чијем је уређивачком одбору главни члан био професор Срећковић, многи су другови помислили да је он просто хтео да награди свог младог политичког пријатеља без обзира да ли му је рад бољи од осталих. Али ја сам чекао да рад буде штампан. Кад је књига била готова, нашао сам да тај рад није био „ни принети” моме раду и да је пун погрешака и недостатака.⁵⁴

Како ми је П. Ђорђевић затражио да и тај темат прикажем, то сам и учинио. Моја оцена изашла је у „Просветном Гласнику”

Моја оцена била је поразна по писца, а у исто време и по професора Срећковића. У њој сам, поред осталог, истакао и то, како је писац унео у свој рад читаве пасаже туђих дела, не наводећи одакле их узима и да је се у том погледу, угледао на свог професора Срећковића, који је из дела руског професора Флоринског []⁵⁵ унео читаве одељке у своју „Историју Срба” II св. без икаквих навода. Професор Срећковић је одговорио једним збуњеним чланком (в. „Просветни Гласник”) а на то је Ст.[ојан] Новаковић прискочио мени у помоћ на тај начин, што је превео један чланак самог професора Флоринског у коме је он све то изнео.

⁵⁰ Јакшићева врло оштра критика била је објављена у рубрици „Књижевне обзнане” у три наставка, од фебруара до априла 1892. (*Просветни гласник*, година XIII, свеска 2 (фебруар 1892), ур. Пера П. Ђорђевић, Управа државне штампарије, Београд 1892, 138–142; Исто, свеска 3 (март 1892), 219–224; Исто, свеска 4 (април 1892), 299–306).

⁵¹ Љубомир Љуба Јовановић (1865–1928), историчар, политичар и универзитетски професор (САНУ. Доступно на: <https://web.archive.org/web/20110521063527/http://www.sanu.ac.rs/Clanstvo/IstClan.aspx?arg=220>. Приступљено: 17. јуна 2024).

⁵² Стеван Јагеровић Ловчевић (1854–1930), професор, стручни писац (Љ. Станков, „Ловчевић, Стеван Јагеровић”, *Српски биографски речник*, 5, Матица српска, Нови Сад 2011, 611–612).

⁵³ Светислав Света Симић (1865–1911), дипломата секретар министарства, национални радник и публициста (*Српска енциклопедија*, Доступно на: srpskaenciklopedija.org/doku.php?id=светислав_симић. Приступљено: 17. јуна 2024).

⁵⁴ Радослав Агатоновић, *Цар Симеон-Синиша Немањић Палеолог: историјска расправа: (са једном замљојском картом)*, Штампарија Петра Чурчића, Београд 1893. Агатоновић је од установљења награде највише пута био њен лауреат. Године 1895. Паун М. Спасић и он били су награђени за темат: *Српски усјаници проишву Турака у вези са народним сеобама у шубину од 1459–1814 т.*, I и II део (две свеске), који је због обимности штампан у наставцима две пуне године, 1895. и 1896.

⁵⁵ Празнина у тексту.

Како је било јасно да је професор Срећковић не само настран, него и врло пристрастан и неупућен у све изворе за питања која даје као теме, било је света који је рачунао да то није ноторно []⁵⁶. Да бих доказао да је то тачно, хтео сам да израдим нов општински темат. Професор Панта Срећковић дао је питање „Архиепископ Данило и ослобођење Црне Горе”. Обрадио сам га овако:.....

На стечај је стигло неколико радова. Професор Срећковић је препоручио за награду мој рад, не знајући ко му је писац, и тражио је да се штампа „у интересу српске књижевности”!

Ја сам, разуме се, желео да избацам из рукописа све што није било у реду, али рукопис је био у каси представника општине и од њега се није могао добити.⁵⁷

После неколико недеља добио сам у Чачку, где сам био предавач гимназије, писмо од Миленка Марковића, секретара Министарства Просвете, којим је известио да Министар жели да пошаље на страну једног питомца за изучавање историје, да сам ја најозбиљнији кандидат, али да је потребно да дођем што пре на 2–3 дана у Београд. Послушао сам његов савет. Министар ми је тада саопштио да ме препоручују Љуба Ковачевић, Љуба Јовановић и Ст. Ловчевић и решио је ствар у моју корист. Али како није било новца у кредиту за питомце, дато ми је одсуство с додатком и упутио ме је у Женеву.

Пре поласка на пут објаснио сам целу ствар уреднику „Општинских новина” и замолио сам да ми рукопис повери, пре штампања, само на 2–3 дана да из њега избацам нетачне наводе и он ми је то обећао. У Женеви сам дошао у друштво Илије Вукићевића⁵⁸, Бошка Чолакантића⁵⁹, Жив.[ојина] Балугџића⁶⁰, Николе Петровића⁶¹, Ахила Михаиловића⁶² и др. Чим сам се мало оријентисао, увидео сам да наши људи у министарству просвете нису

⁵⁶ Празнина у тексту.

⁵⁷ Предговор за сепарат Јакшић је написао у Чачку, на Ивањдан 1894. године, али је он штампан тек 1896.

⁵⁸ Илија Вукићевић (1866–1899), књижевник, професор. У Женеви је на усавршавању провео школску 1894/95. Био је писац правца реализам. Предавао је у гимназијама у Врању, а од 1892. до смрти у Београду. Умро је од неидентификованог психичког обољења у 33. години (Горана Раичевић, „Вукићевић, Илија”, *Српски биографски речник*, 2, Матица српска, Нови Сад 2006, 425–426).

⁵⁹ Докторске студије из права завршио је 1895. на Женевском универзитету. У дипломатску службу је ступио по повратку са студије, а после 1903. именован је за маршала дво-ра краља Петра. Обављао је више дипломатских мисија у Софији, Стокхолму и Букурешту (1921–1932).

⁶⁰ Живојин Балугџић (1868–1941), дипломата, публициста. У Женеви је завршио студије права. После Мајског преврата именован је за секретара краља Петра. Обављао је више дипломатских мисија у Цариграду, Битољу, Скопљу, Солуну, Атини, Риму и Берлину (Милица Бујас, „Балугџић, Живојин”, *Српски биографски речник*, 1, Матица српска, Нови Сад 2004, 391–392).

⁶¹ Никола С. Петровић завршио је студије права и економије у Женеви и Фрајбургу. Од 1906. је трговачки агент Србије у Женеви, а од 1909–1945. почасни конзул. Био је књижевник и један од покретача листа *Дело* (С. Мирчов, *нав. дело*, 429).

⁶² Ахило Михаиловић (1869–1915), лекар, народни посланик. У Женеви је завршио медицину 1898. За народног посланика је биран 1904–1909. Умро је од пегавог тифуса 1915. (А. С. Недок, „Михаиловић, Ахило”, *Српски биографски речник*, 6, Матица српска, Нови Сад 2014, 848–849).

добро познавали швајцарске школе и да су ме погрешно упутили у Женеву. На том универзитету, на коме је било неколико чувених професора, за извесне струке, историју је предавао један стари слепи професор, Воше, (њега је ћерка водила до катедре), који је лепо говорио, али код кога се није могла студирати историја, јер имао []⁶³, ни помоћника.

Услед тога ја сам за време бављења у Женеву, учио француски и проучавао француске уџбенике за историју.

Једнога дана стигао ми је поштом пакет с ревизијом моје расправе [у]⁶⁴ и писмом којим ми је уредник „Општинских новина” јављао да је, из техничких разлога, решено да мој рад не изађе претходно у „Општинским новинама“, него да одмах буде одштампан у књигу и молио ме да му у року од три дана вратим ревизију, јер ће иначе штампати рад онако како је сложен, без исправке погрешке.⁶⁵

У Женеву је постојало друштво Српских студената „Вила”. Оно није имало много чланова (20–30), али је имало лепу читаоницу и библиотеку и у њему смо имали честе књижевне и музикалне састанке. У то време у Женеву се налазио и ондашњи кнез Петар Карађорђевић, са своја два сина и једном рођаком, г-цом Николајевић (Идом?)⁶⁶. Код њега је био и његов сестрић (?)⁶⁷ Др. Јаша Ненадовић, бив. Професор Велике Школе у Београду, а с времена на време је долазио и други њихов рођак Аца Николајевић, надзорник имања кнеза Арсена у Румунији. Они су с времена на време позивали нас тројицу (Бошка Чолак-Антића, Николу Петровића и мене) на вечеру код Лаидолта⁶⁸ и на разговоре. Кнез Петар се држао према свима нама врло резервисано и избегавао је сваки додир с нама, из жеље, како су нам они причали, да нас као претендент не би компромитовао код наше владе.

Али кнез је желео да му деца, Ђорђе и Александар, који су ишли у француску школу, не забораве српски и да уче српску историју. Он је тражио једног Србина, који није био из Србије и који није био државни питомец, да његовој деци чита народне приче и песме и да им прича главне догађаје из наше историје. Тако је нашао Стевана Гутовића, медицинара, родом из Херцеговине. Како је он врло слабо знао нашу историју молио је мене, те сам му ја одржао низ предавања из ње.

Ми смо ишли често недељом у руску цркву на службу. Црквени мешовити хор био је одличан. Кнез Петар је редовно долазио у цркву. За њега је, јединога постављена једна велика наслоњача, али он није никад седао у њу.

Иако је он избегавао сваки додир с нама (често је прелазио с једног троаара на други кад би на нас у групи наишао), ми нисмо били тако пажљиви према њему. Једне вечери – то је било о народном празнику (маскараде) кад се много света прерушава – замолили смо нас неколицина г-ђу Фрасинату (која нам је дала свој велики салон за наше друштво „Вила”), њену

⁶³ Празнина у тексту.

⁶⁴ Празнина у тексту.

⁶⁵ Гргур Јакшић, *Зейски митрополић Данило I и ослобођење Црне Горе (одломак из српске историје XVIII века)*, Електрична штампарија Д. Димитријевића, Београд 1896, 76.

⁶⁶ Примедба Г. Јакшића.

⁶⁷ Јакшићева интервенција.

⁶⁸ Дописано руком.

ћерку и њенога брата, који су се спремали да се маскирају, да те вечери „интригирају” кнеза. Рекли смо им колико он има деце, како се зову, како се зову његови сродници и ближи пријатељи и др. Они су успели да нађу кнеза у великој Кавани Круни, где је гледао пролаз масака и да му приђу. Разговор је дуго трајао. Изненађен питањима о његовој деци и сродницима, он им је понудио по чашу шампања и трудио се да сазна ко су они, али без успеха. Дивио се маскама како су своју улогу вешто одиграле, уверен да су то били неки његови пријатељи.

Немајући другог излаза, ја сам тада написао један предговор у коме сам укратко објаснио како сам и зашто сам тако израдио свој темат и послао сам га, заједно са ревизијом, уреднику „Општинских новина”. Тај предговор штампан је у целини, на жељу књиге и произвео је огроман утисак.⁶⁹

По препорукама с више страна отишао сам у Лијон. На тамошњем универзитету провео сам семестар неочекивано пријатно и корисно. Декан филозофског факултета, Кледа, познати граматичар и професор Ковил, за средњовековну, Маријежом за модерну и Вадингтон за савремену историју, примили су ме веома срдечно на часове резервисане за кандидате за агрегацију (испит за будуће професоре Филозофског факултета). На тим предавањима и на недељним пријемима код тих професора много сам научио. Студенти универзитетски примили су ме за цело време не само пријатељски, него братски. То је било у време закључење француско-руског савеза; француски су студенти знали да су Срби словени и сматрали су их за исто за што и Русе. Из симпатија за нас изабрали су ме за члана управног одбора „Општег студентског друштва” (*Association Générale des étudiants*). Тада је у Лијону било мало Срба, професор Јован Томић с госпођом и неколико наших радника.

Из времена мога бављења у Лијону остала ми је свеже у памети једна успомена. На једном од првих предавања за агрегацију из историје, код професора Вадингтона, држао је кандидат Ривијер (?)⁷⁰ предавање „О политичком значају ослобођења Грчке”. По ондашњем обичају, он је сматрао да је грчки устанак пробудио балканске хришћане и да је тада почела борба за њихово ослобођење, од Турака. Предавање је било јасно и живо али је цело

⁶⁹ Јакшић је у предговору имао потребу да истакне да се у писању темата ослањао на најновија сазнања у науци, али да је знајући да проф. Срећковић не воли „католичке изворе” задржао „из старијих историјских радова извесне наводе, који се не слажу са резултатима садашње науке”. Из истог разлога је за мото (што је било уобичајен увод код свих темата) одабрао цитат од руског историчара Николаја Карамзина уместо неки из италијанских текстова. Надаље наводи да је преписивао не само реченице, већ читаве одељке из појединих руских и српских дела и часописа, без да је наводио имена писаца, те да је непрестано уздизао и хвалио Русију, а нападао Млетачку републику, па чак и Аустрију, иако она није имала ништа заједничко са владом владике Данила. У својој жељи да његов темат освоји Видовданску награду, даље наводи да је чак ишао дотле да је измислио једно дело, које у ствари и не постоји, да би њиме документовао извесне наводе. А због историје сукоба са професором Срећковићем наводи да је отишао тако далеко да се „прерушио у Црногорца и један део рада написао јужним наречјем” а све с циљем да се не би дознало ко је писац темата. Приликом оцене његовог темата проф. Срећковић не да није исправио ниједну од ових нетачности, него је од четири рада колико их је било предато на конкурс препоручио да се награди и штампа управо Јакшићев рад (Г. М. Јакшић, *Зейски митропољит Данило I и ослобођење Црне Горе*, V–VII).

⁷⁰ Јакшићева интервенција.

засновано на горњој поставци. По утврђеном обичају, професор је позвао студенте да му даду мишљење о предавању. Овога пута учинио је изузетак: „Господо – рекао је – познато вам је да се међу нама налази наш колега, Г. Јакшић, пошто је он Србин, њему су балканске ствари извесно много боље познате него нема. Држим да ћу одговорити жељи свих вас, ако га замолим да он први узме реч и да нам да оцену предавања.” Присутни су одговорили плескањем. Ја сам, хтео не хтео, устао и захвалио се. Почео сам да се извињавам да још не владам довољно француским језиком, да бих могао потпуно да се изразим, али су ми они одговорили „знате, знате, говорите само”. Ја сам онда нагласио да су Срби први дигли устанак против Турака и то још 1804 и изложио сам његове главне фазе. Истакао сам значај српске борбе по све балканске хришћане и подвукао важност Букурешког уговора који је Србима донео аутономију и, најпосле, помоћ коју су Грци тражили од Срба у очи и за време њиховог устанка. Изразио сам чуђење да се поред дивног дела Сен Рена Тајандијеа „Србија у XIX веку”⁷¹ у свима француским уџбеницима за историју борба за ослобођење балканских хришћана почиње грчким, а не српским устанком. Студенти су топло поздравили мој говор, а професор ми је захвалио на примедбама које сам учинио и које су потпуно оправдане. Изразио је наду да ће ускоро доћи до реформе наставних програма за средње школе и да ће се том приликом исправити та нетачност.

За време свога бављења у Лијону добио сам дозволу да погледам Лицеј, тамошњи државни⁷² чији је директор био познати педагог Компјере, и да посетим часове из главних предмета, нарочито из историје, и о уређењу те средње школе поднео сам извештај нашем Министарству просвете.⁷³

Али, мени је био најпотребнији рад у француским државним архивима, ради исписивања докумената за нашу нову историју. Стога сам почетком летњег семестра отишао у Париз.

Сутрадан по доласку одвео ме је Павле Поповић, с ким сам био у истом пансиону, у Café Soufflet⁷⁴ у коју су долазили Срби и ту сам се видео с више наших другова и земљака. Један од њих, Коста Кумануди, рече ми да је баш тога дана био код Албера Малеа, бив. професора Краља Александра и да је он, кад је сазнао да сам дошао да студирам историју, желео да се са мном упозна.

Тако смо исте недеље отишли Мале-у. Он је становао у улици Monsieur le Prince. Примео нас је врло љубазно. Био је веома задовољан кад је сазнао да сам дошао да радим у државним архивима на прикупљању грађе за нашу нову историју. Питао ме је шта сам радио у Женеви и Лијону и кад му се, поред осталог, потужио на уџбенике за историју и поменуо му своју критику

⁷¹ Saint-René Taillandier је као свог историографског узора истицао још Јован Ристић. Имао је прилике да се са Таљандијеовим радом упозна током годину и по дана колико је провео у Паризу (1852–1854) слушајући предавања на Сорбони (Данијел Радовић, *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника*, Прометеј, Нови Сад 2023, 631).

⁷² Дописано руком.

⁷³ Почетком фебруара 1896. Јакшић је писао Томићу да очекује допуну стипендије за лицеј да би могао да се упише на Ecole des Lazaristes (НБС, ЗМКРА, Р558/IX/209 Г. Јакшић – Ј. Томићу, Лион, 4. фебруара 1896).

⁷⁴ Дописано руком.

на предавање о Грчком устанку, он ми је потпуно одобрио. „Наши су уџбеници – рекао је – пуни погрешака и то се мора поправити. Ја на томе радим већ и надам се да ћете ме и ви помоћи.” Ми смо тада већ постали сарадници један другоме, а убрзо за тим и пријатељи.⁷⁵

На дан [9 маја 1896]⁷⁶ изашао је у листу „Le Journal” чланак [под насловом „Један миленијски? Порекло једног народа.” А. Saissy уредника за спољну политику тога листа. Он је ту противу нас писао овако:]⁷⁷

Ја сам осетио нарочиту потребу да француска публика добије тачније информације и обавештења о Босни и Херцеговини. Иако је Спалајковић дошао у сукоб с професором Боастел-ом (Boistel)⁷⁸, код кога је радио тезу за докторат о „Идеји природног права” (L'idée du droit naturel) и премишљао се о томе о чему би могао радити нову тезу ја сам му предложио питање „Међународни положај Босне и Херцеговине”. Објаснио сам му колико би било корисно за нас да страна публика добије једну добру [...] са Словенима и са Румунима. Интересантно је да су нам сутра дан дошли у кавану, у истој намери, два Чеха и један Словак, међу којима је био и Шмит, Бошез, чешки новинар.

Наш одговор носио је у уредништво „Журнала” Ђира Панић, медицинар, али га уредништво није [х]тело штампати.

Састанак са Чесима и Словацима и с Румунима.

Одлука за митинг.⁸⁰

Припреме брошуре проф. Димитреску и мени.

.....Летњи одмор.

Оставили смо Спалајковића да надгледа штампање наше брошуре о митингу у коју смо унели говоре одржане на митингу, поздраве и честитке које смо добили из наших крајева и

⁸¹тако смо необавештеној публици дали податке о стању немађарских народности.

Ја сам осетио нарочиту потребу да француска публика добије тачнија обавештења о Босни и Херцеговини. Како је Спалајковић дошао у сукоб с

⁷⁵ Богата заоставштина Малеових писама Јакшићу говори у прилог овој тврдњи. Њихова кореспонденција и пријатељство су трајали до Малеове трагичне погибије 1915.

⁷⁶ Дописано руком.

⁷⁷ Дописано руком на маргини. Реч је о чланку: “Un millénaire. Origines d'un peuple”, *Le Journal*, № 1320 (9 mai 1896), 5. Чланак се односи на прославу хиљадите годишњице од досељавања Мађара у Панонску низију и аутор у њему набраја све заслуге Мађара кроз историју, док само у једној реченици наводи резервисаност и критике против Мађара које се чују од стране Хрвата, Срба и Румуна за које аутор наводи „али шта су оне у порођењу са свим недаћама и препрекама које су Мађари кроз историју постојања прошли”.

⁷⁸ Дописано руком.

⁷⁹ Прекида се мисао, иако нумерација страница није прекинута, на следећој страници стоји 8.

⁸⁰ Више о самом митингу видети: Гргур Јакшић, „Краљ Милан и српски студенти у Паризу (1896)”, *Историјски часопис* (1954–55), 149–154; Војислав Ј. Вучковић, „Париски комитет трију народности (1896)”, *Зборник за друшћивене науке*, Матица српска, Нови Сад, 15 (1956), 50–61.

⁸¹ Прекид текста.

професором Боастел-ом (Boistel), код кога је радио тезу за докторат о „Идеји природног права” (L'idée du droit naturel) и премишљао о томе о чему би могао радити нову тезу ја сам му предложио питање „Међународни положај Босне и Херцеговине”. Објаснио сам му колико би било корисно за нас да страна публика добије једну добру књигу о том питању и обећао сам да ћу му дати сву потребну библиографију за тај рад. Он је одмах прихватио то питање. Ја сам тада отишао на море у Бретању, ради лечења. После десетак дана сам примио његову карту којим ми је јавио да је решио да ради тезу и молио ме да му пошаљем главне изворе. То сам одмах учинио, препоручио сам му да према њима направи прво скицу расправе, па да по мом повратку кренемо даље.⁸²

Када смо се вратили у Париз, искрсла је нова невоља. Спалајковић, који је после банкротства његовог оца примао неко време помоћ од краља Милана, остао је без средстава. Потребно је било осигурати му помоћ за једну годину дана да може израдити нову тезу.

Размишљао сам о томе како му се може помоћи и нашао сам да ће бити најбоље да одем до М[илутина] Гарашанина, ондашњег нашег посланика у Паризу, који ме је, због мог оца и мога старијега брата, сарадника „Видела”, лепо примио и ја му изложим положај у коме се Спалајковић наводи и ја га замолим да му изради потребну помоћ. Кад сам своју намеру саопштио Спалајковићу, оне је посумњао у успех мога заузимања, из разлога што је његов отац био велики политички противник Гарашанинов. Али ја од своје намере нисам одустао.

Посланик ме је љубазно примио, и пошто сам га обавестио о свему, похвалио је моје држање. „Знам – рекао ми је – да је његов отац био велики либерал, а његов најстарији син још већи. Сећам се да сам једне ноћи као министар, примио телеграфски извештај од окружног начелника из Крагујевца да је те ноћи, приликом пијанке у једној кавани, најстарији син трговца Спалајковића пуцао из револвера у моју слику на каванском зиду и да је због тога одмах затворен и тражио је даље наредбе. Ја сам му наредио да га одмах пусти и да ништа даље не предузима против њега, уверен да ће се трезан стидети онога што је напип учинио.” Додао је да ће се, и поред тога заузети за Спалајковића, пошто ради тако важну и интересантну тему.

Наскоро за тим, А[ђим] Чумић, коме се Гарашанин обратио, скупио је од имућнијих људи у Београду блузу три хиљаде динара и тако осигурао Спалајковићу издржавање за годину дана.⁸³

Наша брошура о митингу против Мађара била је врло интересантна и веома корисна по нашу народну пропаганду.⁸⁴

Када смо је растурили по Француској и на страни, Спалајковић је предложио да један лепо повезан примерак однесемо краљу Милану, који се тада

⁸² Спалајковић, напротив, не спомиње Јакшића нити као иницијатора нити као идејног творца теме његове друге тезе (Зоран Бајин, *Спалајковић. Дипломаца и контрареволуционар*, Прометеј, Нови Сад 2021, 24–25).

⁸³ Спалајковић не спомиње ни ову епизоду, већ се наводи да је 1897. тезу бранио о свом трошку (З. Бајин, *Истио*, 25).

⁸⁴ *La question des nationalités en Hongrie: brochure explicative du meeting tenu le 11 juillet 1896*, Paris, 1896.

вратио у Париз с неког путовања. Знајући да је краљ у врло добрим односима с Мађарима и да му се наш рад неће допасти, нас двојица из одбора, Драг. [утин В.] Живадиновић и ја, били смо потивни томе, али већина је нашла да то из учтивости треба учинити. Из тога се изроди читава афера.

После два дана дошли смо у кавану Спалајковић, Живадиновић, Грујић и ја. Касирка нам је предала једну велику коверту адресирану потпредседнику Српског комитета три народности. Кад смо писмо отворили, имали смо шта и видети. Гроф од Такова (краљ Милан) враћао нам је послати му примерак наше брошуре, с једним срамним писмом. Оно је у целини гласило овако:

85

Дубоко изненађени тим писмом које је могло доћи само од једног крајње неурачунљивог или морално пропалог човека, ми смо нашли да га морамо очувати у тајности, да бисмо своју бруку могли сакрити од другова Чехословака и Румуна. Решили смо одмах да ја препишем писмо, да они препис овере и да га ја чувам, а оригинал је поверен Спалајковићу. Заверили смо се да то никоме не казујемо.

Али сутра дан је наш друг Живко Барловац отишао у посету г-ђи Ружи, жени Вој.[ислава] Марковића, секретара нашег посланства у Паризу и тамо је прочитао у *Matin*-у ()⁸⁶ цео текст писма грофа од Такова. Писмо је штампано у првом јутарњем издању које се штампа за унутрашњост, тако да за то нико од нас није могао сазнати.

Место да о томе извести кога од нас, Барловац је тражио да се хитно сазове наша колонија, ради важног саопштења. И кад смо се те вечери састали у *Café Soufflet*, он је прочитао писмо и изазвао велико изненађење и протесте у сали. Председник Ђока Јовановић, вајар успео је да утиша и ми смо објаснили зашто смо то писмо чували у тајности. Скуп је одобрио наше држање и нашао да своју ствар морамо бранити до краја.

Тада је изабран одбор за састав одговора на то писмо. Сутра дан је у седници колоније, која је одржана у *Café Voltaire*, одговор продискутован и примљен. Њега су потписали сви чланови српске колоније у Паризу, осим Милоша Христића, студента права, сина Николе Христића [и Александра Ђорђевића, студента права, сина Др-а Владана Ђорђевића. Он је гласио овако:⁸⁷].⁸⁸

⁸⁵ Празнина, на маргини је остављен знак за уметање текста. У Јакшићевој заоставштини ово писмо краља Милана се налази под сигнатуром: НБС, ЗМКРА, P558/IX/51, краљ Милан – Мирославу Спалајковићу, Париз, 30. новембра 1896.

⁸⁶ *Une lettre du roi Milan. Réponse au comité des trois nationalités – L'omnipotence magyare – Protestation collective*, *Le Matin*, № 4.660, mardi, 1er décembre 1896, 2.

⁸⁷ Прецртано оловком.

⁸⁸ НБС, ЗМКРА, P558/IX/220, М. Спалајковић – краљу Милану, 4. децембра 1896. *La jeunesse serbe et l'ex-roi Milan*, *L'Echo de Paris*, № 4582, vendredi, 11.12.1896, 3. Јакшићев брат Светолик је у писму брату истакао да га је обузела језа када је видео Спалајковићево писмо и да за такав потез није имао речи. Сматрао је да је спор требало да се разреши усмено, а како се ни они (омладина, прим. Б. С. Р.) нису либили да све изнесу у јавност, кривица је на обема странама (НБС, ЗМКРА, P558/IX/232, Света – Г., Берлин, 29. новембра/12. децембра 1896). Гргур је брату признао да су аутори писма поред Спалајковића који је писмо потписао и он и Драгутин Живадиновић и да су га писали код Ђоке (вајар Ђорђе Јовановић) у атељеу. Да су то писмо прво понудили *Matin*-у, али кад их је он одбио понудили су га за објављивање

Ова преписка између бившег краља Србије и српских студената у Паризу, изазвала је праву сензацију и високо подигла углед српске омладине и у нашој земљи и у иностранству. Краљ Милан се жалио свом сину. Краљ Александар је питао Стојана Новаковића, ондашњег председника владе „да ли мисли што подузети против наших студената у Паризу који су краљу оцу упутили једно увредљиво писмо”, а он му је одговорио да је краљ најпре њима упутио једно писмо „које је било увредљиво не само за српске, него и за чешкословачке и румунске студенте који су заједно бранили интересе својих народа у Мађарској и да би најбоље било не распривати је и не давати страном штампи повода за неповољно писање о нама и о краљу Милану”. Тако је – вели – ствар легла. Али, кад је наскоро за тим, дошла на управу радикална влада, краљ Александар је исто питање поставио Андри Николићу, министру просвете и он му је одговорио да је та ствар већ стишана и заборављена и да је би требало, у интересу самог краља, потицати у јавности”, и умирио га је. Ово су ми обојица лично причали. У сваком случају нико нас, државних питаоца [који смо то писмо потписали⁸⁹] није за то узиман на одговорност.⁹⁰

Ја сам још у Женеви и у Лијону утврдио план свога рада у Паризу. Ставио сам себи у задатак да проучим новија дела о спољној историји Француске и да из њих приберем податке за нашу нову историју и да нарочито у архиви француског Министарства иностраних послова [прегледам]⁹¹ и ипишем неиздате податке за нашу историју тога доба.

Рад на припреми нашег митинга, упознавање с новинарима, књижевницима и политичарима дало ми је прилике да осетим како су они слабо и нетачно обавештени о балканским, а нарочито о нашим стварима и развило је у мени још јаче вољу за рад на националној пропаганди. Ја сам у току прве године мога бављења имао срећу да се упознам, поред А.[лбера] Малеа, још и с професором Рамбоом, Е.[рнест] Лависом, Л.[уј] Лежеом, [Алфонс] Оларом, [Шарл] Сењобосом, Ш.[арл] Лоазо и другим виђенијим јавним радницима, коју се бавили спољном политиком [Ја сам њима слао стално податке о нашим ондашњим балканским стварима и они су ме]⁹² тако рећи ангажовали да им будем стално на помоћи. Тако је за мене отворено ново, широко поље рада. Како се нашем националном пропагандом нико од наших људи у Паризу није озбиљно бавио, ја сам јој се свесрдно одао и услед тога сам у приличној мери морао занемарити свој рад на универзитету.

Општећи с тим људима, осетио сам да би [поред Спалајковићеве књиге] било корисно објавити једну популарну књигу о приликама у Босни и

у *Echo d'Paris*. У преводу на српски писмо су послали српским листовима, а краљ Александар је био „убијен” одговором и реакцијом омладине коју је назвао „безобразном дечурлијом” (НБС, ЗМКРА, Р558/IX/235, Гргур – Свети, Париз, 12. децембра 1896).

⁸⁹ Дописано руком, на маргини.

⁹⁰ Јакшић и остали студенти су дуго стрепели да ће бити кажњени одузимањем стипендија и додатака и повратком у земљу. Њихове стрепње су се појачале после пада Новаковићеве владе. Света му је из Берлина писао да нова влада има озбиљнијих проблема, него што је био њихов скандал са краљем Миланом (НБС, ЗМКРА, Р558/IX/236, Света – Гргуру, Берлин, 15. децембра 1896).

⁹¹ Дописано руком, на маргини.

⁹² Дописано руком, на маргини.

Херцеговини од окупације, ради обавештења јавног мњења у Француској и у осталим страним земљама. Израдио сам план за ту књигу, писао сам у Београд и молио да потребну грађу за њу затраже од компетентних људи и да ми је пошаљу.

Али, мени је ускоро истекло одсуство и ја сам се морао вратити у Београд.

Нови министар просвете био је Андра Николић. Иако ме дотле није познавао, он је, када сам му изложио шта сам радио у Паризу и када сам му објаснио потребу да наставим тај посао, увидео да је тај рад одиста користан и продужио ми је одсуство.

Тада сам се потанко споразумео са Св.[етислав] Симићем, шефом просветног одељења у Министарству иностраних послова о томе који су ми подаци потребни за ту књигу [о Босни и Херцеговини]⁹³ и тако сам, око половине 1898, примио у Паризу те податке. Ту збирку података спремили су Др Е.[мил] Гаврила и М. Никашиновић.⁹⁴ Како је Спалајковић био потребит, дали смо му хонорар да ту грађу преведе на француски. Ја сам је после средио и везао, допунио и поделио на главе и на тај начин олакшао рад ономе ко књигу буде радио. Али требало је наћи погодна човека за то.

Међутим Спалајковић је израдио тезу о Босни и Херцеговини, положио је одлично докторат и добио награду за тај рад. Тако је мој план с његовом тезом потпуно успео.

На моју жалост, почетком 1899 г., када сам се после рада на пропаганди, вратио научном раду, саопштен ми је, ненадно позив да се вратим у Србију ради дослужења војне обавезе. Интересантно је да сам од свих наших студената у Паризу ја једини позван, иако сам половину војне обавезе већ био одслужио, а за другу половину добио писмену дозволу да је одслужим по завршетку свога школовања на страни, док наши студенти нису дотле ни једнога дана служили у војсци, нису позвани. [Сви смо мислили да је то нека интрига.]⁹⁵ Услед тога морао сам прекинути свој рад и вратити се у Београд.⁹⁶

Пред крај 1899 г. положио сам испит за резервног потпоручника у Крагујевцу и пуштен сам из војске. По повратку у Београд сазнао сам у Министарству просвете да ми је стипендија опет одузета. По извесним знацима изгледало је да је то учињено поводом неке доставе из Париза против мене. Од интереса је да ме је Ст. Ловчевић, ондашњи начелник Министарства просвете и мој ранији професор питао да ли сам у добрим односима с Мих.[аило] Гавриловићем, мојим старијим другом, који је био такође државни питомац у Паризу! После мојих протеста и објашњења и заузимања Ст. Ловчевића код министра (Андре Ђорђевића) враћена ми је стипендија, али смањена.

У Париз сам стигао о Божићу. Тамо ме је очекивала нова непријатност. Мој друг и пријатељ испричао ми је првога дана да му се Мих. Гавриловић

⁹³ Прецртано.

⁹⁴ Највероватније да је М. Никашиновић био псеудоним Божидара Никашиновића Вршчанина, учитеља и публицисте, првог уредника *Босанске виле*.

⁹⁵ Пописано руком на маргини.

⁹⁶ Министарство просвете је интервенисало у Јакшићеву одбрану и тражило да се служење војног рока у редовном кадру заказано за крај априла, одложи за септембар када му истекне дато одсуство, али је молба одбијена (ДАС, МПС, МПС – Министру војном, П.Бр. 1128, Београд, 6/18. фебруара 1899).

хвалио како је у Архиви Министарства иностраних послова „пронашао” важна документа за нашу нову историју и показао му преписе [три]⁹⁷ документа која је он раније код мене читао. Одмах нам је обојици било јасно да је мене Гавриловић морао денуцирати у намери да ме уклони из Париза и да онда безбрижно препише сва документа за нашу историју, која сам ја открио и о којима сам му као другу у поверењу говорио. Из тога се изродила читава афера, која ме је много омела у раду, јер је довела у питање довршење моје тезе за докторат (Европа и васкрс Србије 1804–1834). О тој афери написао сам опширан извештај који ће бити штампан у засебној брошури.⁹⁸

Светска изложба која је те године (1900) отворена у Паризу, дала ми је могућности [за продужење]⁹⁹ рада на народној пропаганди.

И поред пораза који су претрпели на нашем митингу 1896 г. Мађари су поново покушали да обману свет о унутрашњим приликама [у Угарској]¹⁰⁰ и да се истакну на рачун немађарских народности. Основали су на изложби Павијон Босне и Херцеговине и у њега понамештали велики број старина од вредности које нису биле мађарске, него српске и др. Ја сам тада скренуо пажњу на то пријатељу А. Мале-у и тако је он, на једном скупу новинара, књижевника и политичара које смо ми сазвали у тај павијон, одржао једно врло интересантно предавање и открио све мађарске подвале. То је предавање штампано у једној брошури под насловом:

101

Губитак стипендије принудио ме је да се озбиљније посветим новинарству. Париска штампа била је слабо обавештена о источним стварима и о раду Аустро-Угарске и Русије у балканским земљама, нарочито у Србији. Срећом, ја сам био доста упућен у те ствари, научио сам да пишем доста добро на француском и стекао сам приличан број познаника и пријатеља међу сарадницима више листова. Сви су они, па били сиромашни или богати, слабо плаћали сараднике и тешко је било човеку зарадити онолико колико је за живот потребно.

Почео сам радити у мањим листовима, као што су били *La Paix*, *Le Patrie*¹⁰² (у којем сам стекао познанство Лисијена Милво-а, познатог националног посланика у парламенту, *La Presse*, *La Petite Republique* и др. Пажљиво сам пратио нашу и страну штампу и давао сам тим листовима саопштења у виду телеграма, бележака, чланака, разуме се без потписа, обраћајући нарочиту пажњу на догађаје, које је, у нашем интересу, било потребно објавити, а ка-

⁹⁷ Прецртано, изнад дописана руком једна реч – нечитко.

⁹⁸ Јакшић је 1904 објавио књижицу *Морал дирекџора српске Државне архиве Мих. Гавриловића*. Електрична нова трговачка штампарија, Београд 1904. Прештампано из листа *Штампа*, број 297 (1904). На ово је Гавриловић одговорио објављивањем брошуре *Неморал Г. Јакшића*, исте 1904. У архиви Г. Јакшића под сигнатуром P558/XI/7 сачуван је рукопис Гавриловићеве брошуре који је он 13/26. августа 1902. поднео Одбору СКА.

⁹⁹ Дописано руком.

¹⁰⁰ Дописано руком.

¹⁰¹ Остављена је празнина у тексту.

¹⁰² Погрешно наведен члан јер је именица *patrie* (отаџбина) женског рода и уз њу иде члан *la*.

сније сам све податке од интереса давао сарадницима за спољну политику тих листова на основу којих су они писали чланке. На тај начин они су све боље улазили у наше ствари, стицали су све више ауторитета код својих читалаца, пошто су подаци које сам им давао били увек тачни, а ја сам стицао њихово поверење и пријатељство.¹⁰³

Убиством краља Александра и краљице Драге 1903 г. отворена ми је још једна врста акције. Целокупна француска штампа осудила је строго тај догађај.

Потребно је било реагирати. Како сам у души и ја осуђивао начин на који је тај преврат изведен, осетио сам ипак потребу да ублажим, колико је могуће, олују која је дигнута против нас и наше земље. Али то није било ни најмање лако. Правдати сам догађај било је немогуће јер то ниједан лист не би примио. Могуће је било само дати тачне податке о свему што није било добро за време владе краља Александра и на тај начин објаснити догађаје и колико толико ублажити раздражење и осуду страног света. Па и то се, у прво време, могло чинити само у недељном часопису „Le courrier Européen” органу Лиге човечијих права.¹⁰⁴ То сам чинио преко Samin-а сарадника тога часописа и ту сам се упознао с младим професором Андре Баром (André Barre), коме сам такође давао податке и који је оштро писао и скренуо на себе пажњу шире публике. У том послу помогао је и Душан [Томић]¹⁰⁵, студент „Слободне школе политичких наука”¹⁰⁶, који је такође познавао Симена.

И поред користи од које је била Спалајковићева теза о „Босни и Херцеговини”, налазио сам да она није потпуно довољна за нашу националну пропаганду, и да је потребно да се изради и једна књига за ширу публику о аустро-угарској управи у тим земљама, од окупације до најновијих дана. Ту потребу објаснио сам још тада пријатељима у Београду, а нарочито Св. Симићу, шефу просветног одељења у Министарству иностраних послова и после неколико месеци добио сам велики рукопис података, које су спремили Др Емил Гаврила и М. Никашиновић. Ту сам збирку допунио и [поделио на главе и дао да се ово преведе на француски[...]]Али, потребно је било наћи правога човека који ће књигу израдити и потписати.^{107,108}

¹⁰³ Више о Јакшићевом пропагандном раду у Француској видети: Биљана Стојић, Александра Колаковић, „Гргур Јакшић и пропагандна активност Србије у Француској (1912–1913)”, *Мешовића трага*, XXXIII (2012), 413–432.

¹⁰⁴ La Ligue des droits de l’Homme, пуно име Ligue française pour la défense des droits de l’Homme et du citoyen основана 1898. с мисијом да брани права човека у складу с Декларацијом из 1789.

¹⁰⁵ Презиме је дописано руком.

¹⁰⁶ L’Ecole libre des sciences politiques, познатија по неформалном називу Sciences Po.

¹⁰⁷ Дописано руком.

¹⁰⁸ Године 1906. истовремено на српском и на француском објављена је књига: *Босна и Херцеговина. Аустроугарска управа од 1878. до 1903.* Издање „Војске”, (Београд 1906), коју је као аутор потписао Андре Бар и где су Е. Гаврила и М. Никашиновић означени као преводиоци.

BILJANA STOJIC-RADOVIĆ, PhD, Senior Research Associate
The Institute of History Belgrade
Kneza Mihaila 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: biljana.stojic@iib.ac.rs

GRGUR JAKŠIĆ'S MEMOIRS

SUMMARY: The document that presented Grgur Jakšić is named *Memoirs*, therefore the same title has been kept. The document *Memoirs* covers Jakšić's studies at the Great School until the first decade of his life abroad. Following the list of mentioned events, the documents refer to the period from 1891 until 1903. As demonstrated in this paper, the document is important not only for the reconstruction of Jakšić's personal life but also for the diversity of events and personalities he mentions. Moreover, it is important to understand the beginning of Serbian national propaganda in France, which Jakšić conducted for two decades of his life in Paris. The document is kept in Jakšić's found in the National Library of Serbia. It has several versions labeled P558/III/24, "short autobiography of Grgur M. Jakšić, consul in Piraeus, (in mission in France)"; P558/III/29; P558/III/50 which was elected to be published since it is the most detailed of all three. The document has been published integrally, preserving Jakšić's orthography, omissions and gaps in the text. For better understanding, the entry study has been provided in which there are cross-checked Jakšić's statements with other sources.

KEYWORDS: Grgur Jakšić; Great School; Geneva; Lyon; Sorbonne; Memoirs.

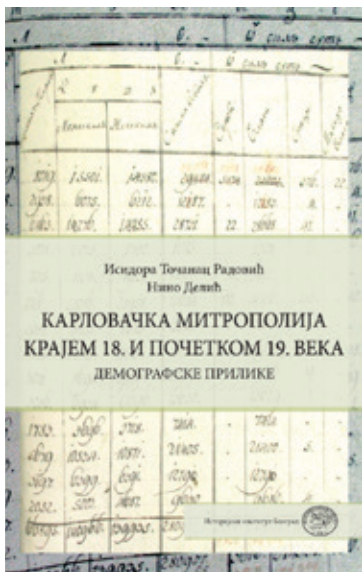
ПРИКАЗИ BOOK REVIEWS

UDC 271.222(497.11)-9:314.1(436-89)"17/18"(049.32)

Примљен / Received: 26. 11. 2024.

Прихваћен / Accepted: 27. 11. 2024.

Исидора Точанац Радовић, Нино Делић, *Карловачка митрополија крајем 18. и почетком 19. века: демографске прилике*, Историјски институт, Београд 2024, 258 стр.

Научна монографија *Карловачка митрополија крајем 18. и почетком 19. века: демографске прилике* објављена је 2024. године у издању Историјског института Београд. Монографија је резултат заједничког истраживања Исидоре Точанац Радовић и Нине Делића, научних сарадника института. Књига која се налази пред читаоцима представља значајан помак у изучавању општих демографских промена православне популације на ширем простору у време XVIII и XIX века. Усредсредивши се на област Карловачке митрополије, која је окупљала највећи део православног становништва на територији хабзбуршке државе, аутори су били у прилици да стекну увид у главне карактеристике развоја те популације. Студија се састоји из увода, три целине с потпоглављима и закључка. У уводном разматрању укратко су представљени досадашњи резултати рада

на пољу историјске демографије, указано је на важност грађе из фондова Архива Српске академије науке и уметности у Сремским Карловцима и скренута је пажња на неколико недоумица у вези с употребом терминологије. На крају књиге налази се резиме на енглеском језику, библиографија и списак свих карата, табела, графикона и илустрација којима књига обилује. Придодата су и два прилога: „Резултати пописа Карловачке митрополије 1797. године у делу Јана Чапловича – превод с немачког језика” и „Табела са резултатима пописа Карловачке митрополије 1797. године у делу Јана Чапловича – превод с немачког језика”.

Први део носи назив „Турбација, војне и народ – историјски контекст” и у њему је дат преглед историјског раздобља који је разматран у овој студији. Потпоглавље „Хабзбуршка монархија – Становништво као природно богатство државе” говори о низу реформи које су у хабзбуршкој држави спровођене у XVIII веку на пољу пореског система, школства, централних и покрајинских институција, права и целокупног аграрног система. Као општа карактеристика доба, на читавом европском тлу становништво је посматрано као врста ресурса. Отуд се и у Хабзбуршкој монархији појавила потреба за прикупљањем података о популацији, па су 1754. године настали и први, премда скромни, регистри становништва. У време владавине Марије Терезије и Јозефа II активно се радило на изради мапа и катастра свих области, пописивању људства, као и спровођењу нове популационе политике. Схвативши да не поседује целокупне податке о својим поданицима, Јозеф II се посветио проширењу система редовних пописа, формирању нових институција и увођењу бројних реформи. На том путу, нашла се Римокатоличка црква, неспремна за промене, тако да се радило на сузбијању њеног утицаја.

У другом потпоглављу „Карловачка митрополија – На периферији Царства, у средишту збивања” пажња је усмерена на православно становништво, његов статус у Хабзбуршкој држави и значај који је имало у очима хабзбуршких владара. Карловачка митрополија је била „чувар верског и етничког идентитета свих православних народа у Хабзбуршкој монархији”. Њени поглавари имали су улогу представника православног становништва и старали се за испуњење Привилегија која им је даривао Леополд I. Последње деценије XVIII и почетак XIX века обележиле су прилике од којих су неке знатно утицале на промену демографске слике православног становништва у Митрополији. Учешће у ратовима десетковало је мушку популацију и ослабило породицу као заједницу, док су ратови довели до неколико таласа миграција Срба. Током целог XVIII века вршен је притисак на православно становништво да прихвати гркокатоличку веру. Упркос томе што се становништво опирало унији и свим напорима свештених лица да је зауставе, број унијата је растао. Аутори су издвојили и здравствене прилике, епидемије болести попут куге, великих богиња и колере, као неке од значајнијих чинилаца који су утицали на демографске промене у Хабзбуршкој држави. У борби против заразних болести које су погађале Хабзбуршку монархију била је укључена и Карловачка митрополија, која је водила бригу о православном становништву. Као последица епидемија, морталитет међу православним живљем се повећао, а први налет колере из 1831. године посебно је погодио Србе.

У другој целини ове студије под насловом „Конскрипције и списанија – Евидентирање и статистика становништва у Хабзбуршкој монархији” представљени су институционални оквири пописивачких послова у Хабзбуршкој држави, чије је разумевање важно за демографску анализу. Због сложене организација хабзбуршке државе било је потребно скренути пажњу на то које су централне и периферне институције биле надлежне за православно становништво, и указати на ниво власти на којима су се спроводили пописи. У потпоглављу „Конскрипције – Инструмент државне политике” приказан је општи поступак пописивања, који је првобитно имао за циљ бележење регрута. Зачетак тог система налази се у увођењу војне обавезе 1769. године, када је усвојено евидентирање становништва у земљама које су имале ту дужност. У

том процесу, појавиле су се бројне потешкоће, па су регулације више пута мењане, а пописи подвргавани ревизијама. Велики отпор почели су да пружају угарски staleжи, пошто је повод општег пописа била тежња Јозефа II да изврши централизацију монархије и створи унитарну државу. Изостанак званичних издања пописа становништва учинио је да приватне статистичке публикације добију на важности. Аутори су приметили да проблем за демографска истраживања представља то што су неки пописи у Угарској били усмерени на појединце, пореске јединице и земљиште, пошто њима није обухваћено читаво становништво. Указали су и на чињеницу да важне демографске податке доносе *Ноћниције (Notitiae)* Људевита Нађа, статистички годишњаци Дирекције административне статистике у Бечу и резултати који су настали након прописа о конскрипцији из 1804. године.

Три наредна потпоглавља: „Описанија и списанија – пописи Карловачке митрополије”, „Попис Карловачке митрополије из 1797. године” и „Попис Карловачке митрополије 1820/22. (1821) године”, усредсређена су на пописе те црквене организације, који су попуњавали видљиву празнину у државним статистикама. Аутори су скренули пажњу на чињеницу да су они настајали само ради сакупљања података о верницима који су имали новчане и натуралне обавезе према свештеним лицима. Такође, такви регистри углавном су бележили број домова, изостављајући да прецизно наведу чланове домаћинства. У време митрополита Стефана Стратимировића, пописи су извршени 1791, али су у свим епархијама поновљени 1797. године, због непоузданости претходно прикупљених података. У те сврхе, митрополит Стратимировић припремио је и формуларе, од којих је један имао тринаест рубрика. Као резултат тог рада настале су пописне свеске – *Описаније Свјешћенства и Описаније Народа*. Током тог процеса појавили су се и неки проблеми, а највећи су примећени у Арадској епархији, који су проистекли из незнања и неспремности пароха да одговоре на тај задатак. Попис Карловачке митрополије из 1820/22. (1821) године био је усредсређен искључиво на становништво, без података о храмовима, свештеницима и парохијама. Посебна пажња била је посвећена етничкој структури православног становништва, вероватно због тадашњег притиска уније у Карловачкој митрополији. Аутори су скрену-

ли пажњу на прецизност и уредност свезака, на изостанак пропратне документације, као и на пажњу коју је овај попис привукао како код тадашње јавности, тако и у новијој историографији.

У последњем потпоглављу другог дела, под називом „Пописни подаци – могућности, изазови и ограничења”, аутори су приказали проблеме које су приметили да доноси рад на пописима из 1797. и 1820/22. године. Говорећи о главним недостацима у демографским записима, као примере су навели слаб увид у број деце, неодатих и неочежених, удовица или удоваца. Примећено је да је један од разлога због којих су настајали бројни пропусти била неспремност свештенства да реализује пописе. Највећи проблем примећен је у евиденцијама у Арадској и Темишварској епархији. Иако је попис становништва из 1820/22. године подробније одрађен, за истраживаче он доноси нове изазове који се тичу управне организације појединих области, међу којима је нејасна управа на подручју Баната, као и измене које су настајале на границама протопрезвитерата.

Трећа и највећа целина ове књиге носи назив „Число душа – Демографски развој православног становништва” и у њој су резултати истраживања разврстани по целинама које говоре о бројности становништва, њиховој етничкој и полној структури, као и саставу породичних домаћинстава. Ово поглавље обилује табелама, графиконима и мапама, помоћу којих су аутори прегледно представили резултате својих истраживања. Урађено је поређење збирних бројева за епархије Карловачке митрополије из три пописа (1797, 1810. и 1820/22. године) и примећено је да се демографски трендови најбоље виде кроз индекс прираштаја. Пораст броја становништва уочен је код Темишварске и Арадске епархије. Како православно становништво није живело само у црквеним управним областима, указано је на промене у војнокрајшким областима и приказан је број становника у генералатима Војне крајине, као и на подручју провинција. Анализирајући етничку структуру православног становништва, аутори су скренули пажњу на то да пописи Карловачке митрополије нису предложили решење за бележење етничко-језичких група, па о томе немамо јасну слику. Ипак, делимични подаци показују да су били евидентирани Срби, Румуни и Грци. Истраживања полне структуре такође дају фрагментарне резултате. У овој студији је по том питању било могуће извести дели-

мичне закључке применом коефицијента феминитета и маскулинитета, као и израчунавањем процентуалног удела у становништву. Примећено је да се подаци нису много разликовали по епархијама, где је бележен већи број мушкараца. Иста статистика изведена је и за територију Војне крајине. Структура домаћинства анализирана је тако што су расположиви подаци о броју кућа, укућана и брачних парова искоришћени како би се одредио просечан број нуклеусних породица у једном домаћинству. Док је у неким епархијама забележен пораст броја кућа, у другима је повећан број становника на мањи број кућа. Највећа домаћинства била су у Карловачком генералату, која су се састојала од по неколико нуклеусних породица, а исти резултати изведени су и за Војну крајину. С друге стране, Срем и централни део Славоније имали су мала домаћинства. Таква анализа показала је и постојање различитих конфигурација демографских показатеља код Срба и Румуна.

У закључку, аутори су навели да је посматрање развоја православног становништва као целине у Хабзбуршкој монархији крајем XVIII и почетком XIX века омогућило да се примете извесни процеси, који су иначе остали запостављени фрагментарним анализама. Значајне промене донео је попис из 1797. године, када су, за разлику од црквених пописа усмерених на свештенство, начињене белешке о *душам*, тј. верницима. Док етничке промене није могуће пратити на основу других извора, поређењем информација из пописа из 1797. и 1820/22. године аутори су прикупили и представили податке о етничко-језичкој идентификацији. Тако је примећено да су већину становништва у источним епархијама Карловачке митрополије крајем XVIII века чинили Румуни, док су у Горњокарловачкој епархији сви православци били Срби. Указано је и на појаву разлика у структури домаћинстава по областима. Аутори су скренули пажњу на то да њихову студију не треба посматрати као коначан суд о демографским процесима православног становништва у Хабзбуршкој монархији за поменути период, али она без сумње представља значајан искорак, који, осим што ће пружити подстрек даљим истраживањима, износи низ закључака по питању основних аспеката структуре ондашње православне популације.

Др Марија Андрић, научни сарадник
Историјски институт Београд
andric.marija.ma@gmail.com

Урош С. Шешум, *Устаничка Србија: народ и земља*,
Центар за српске студије, Београд 2024, 576 стр.

Раздобље ратног периода Српске револуције (1804–1815), захваљујући делима Вука Караџића, Симе Милутиновића Сарајлије, Лазара Арсенијевића Баталаке, Миленка Вукићевића, Михаила Гавриловића, Алексе Ивића, Радослава Перовића, Владимира Стојанчевића, Радоша Љушића и других историчара, што се тиче продукције и традиције изучавања – почев од Друштва српске словесности средином XIX века, Одбора САНУ, Музеја Првог српског устанка средином XX века, па до Задужбинског друштва „Први српски устанак” из Аранђеловца почетком овог века – једно је од најбоље изучених раздобља прошлости Србије у новом веку. Довољно је погледати *Библиографију радова о Српској револуцији*, коју је пре равно двадесет година приредила Славица Мереник, из које се може сазнати да је до тада публиковано 3.558 библиографских јединица, књига и чланака. Основано се може претпоставити да је у међувремену продукција о Српској револуцији увећана за најмање пар стотина нових наслова. Међу новим делима видно

место заузеће тек публикована монографија *Устаничка Србија: народ и земља* аутора др Уроша С. Шешума, доцента Филозофског факултета Универзитета у Београду. Шешум се у свом досадашњем раду етаблирао као прилежан и савестан истраживач, о чему сведоче две његове монографије *Србија и Сјара Србија 1804–1839* (2017) и *Српска четиничка акција (1897–1908): оружана дијломаиција* (2019), те низ тематски и хронолошки разnorodних чланака објављених у часописима и зборницима радова.

Стручној, али и широј читалачкој јавности монографију *Устаничка Србија: народ и земља* препоручују инвентиван истраживачки поступак, композиција, критички и оштроумни закључци и заводљив и на моменте књижевни стил. Но, најпре, да се упознамо са садржајем дела. Изузимајући Предговор, Закључак, Библиографију и регистре, књига је подељена на десет већих целина: „Разбојиште” (стр. 17–98), „Србија пре Србије” (стр. 99–124), „Стварање Србије” (стр. 125–182), „Одбрана Србије и ослобођење српства” (стр. 183–230), „Нова земља и њени нови житељи” (стр. 231–270), „Пропадно време” (стр. 271–328), „Згариште српске државе” (стр. 329–394), „Милошев калем на Карађорђево стаблу” (стр. 395–446), „Поново у Србији” (стр. 447–482) и „Има сеоба, смрти нема!” (стр. 483–504). Свако поглавље садржи мање одељке, а поједини од њих сугестивно су насловљени цитатима из извора или литературе. Као пример навешћемо називе мањих целина у поглављу „Пропадно време”, у којем је, узгред речено, описан слом Првог српског устанка 1813. године: ‘И ту је био конач страдања’, ‘Шајке на сувом’, ‘Неста војске, осташе војници’, ‘Робље незаробљено’, ‘Време бекства српског’, ‘Време збеге’ и ‘Јуначко теменање’. Оригиналношћу Шешумовог приступа према нашем мишљењу почива, с једне стране, на посматрању, опису и анализи сеоба српског народа од краја XV века до почетка XIX века као процеса дугог трајања, процеса који, додајемо, траје до данашњих дана, а с друге стране, на успешном екстра-

ховању тих истих миграционих кретања и њиховом стављању у узрочно-последичну везу на простору Устаничке Србије од 1804. до 1815. године. Не случајно и зарад пуког ефекта, Шешум завршио поглавље свог историографског дела, насловљава завршном реченицом чувеног романа *Сеобе*, па тако литерарно и уметнички описане сеобе Срба у XVIII веку добијају свој историографски наставак. Другим речима, што аутор истиче у „Предговору”, идеја и циљ овог дела је да прати „судбину Србије прво као географске и идејне а потом и политичке територије и народа коју ју је насељавао између 1804. и 1815. године”, првенствено кроз демографске процесе српског народа у „контексту ратне и политичке догађајности”. То, што је аутор умешно успео да пронађе меру у описивању и анализи демографских процеса и политичких процеса у Србији у наведеном раздобљу, чини ову студију оригиналном и особеном.

Миграциона кретања у Србији на почетку XIX века Шешум посматра и анализира у контексту аустријско-турских ратова од краја XVII века и током XVIII века, вођених на територији будуће устаничке Србије, те таласа епидемија које су проређивале становништво. Ратна збивања и епидемије на простору од Саве и Дунава на северу, Дрине на западу, Тимока на истоку и Шар-планине на југу, територији за коју се у европској картографији током XVII и XVIII века све више везивао појам *Србија* – о томе је посвећено једно поглавље књиге – пресудно су утицали на демографске прилике на северним рубовима Османског царства, посебно погађајући муслиманску популацију. И после обнове османске власти 1739. године, па до 1788. године и почетка последњег Аустријско-турског рата, простор будуће устаничке Србије, доказује и закључује Шешум, претворен је „у транзитну миграциону зону српског становништва.” Српска револуција, започета 1804. године као почетак буне на дахије, пошто је прерасла у општи рат за ослобођење од османске власти, покренула је нова миграциона кретања српског и муслиманског становништва са и око простора Устаничке Србије. Са задивљујућом прецизношћу, у мери колико су му то извори дозвољавали, Шешум је указао на особености демографских прилика сваког појединачног краја Устаничке Србије. На пример, доказује у којој је мери продор османске војске у источну Србију после пораза на Каменици 1809. године дуго-

рочно ослабио одбрамбену моћ устаника на источним границама у време османске офанзиве 1813. године, или зашто су мачвански кметови на почетку и Првог и Другог српског устанка пактирала са Турцима и колебљиво се односили према устаничком покрету. Уопште, раздобље ратног дела Српске револуције, Шешум дефинише и као „популациону револуцију”. У Устаничку Србију досељавају се породице из Османског царства, Аустрије, Влашке, Молдавије и нежењени мушкарци, као добровољци и плаћени војници. С једне стране, муслиманско становништво је у највећем степену успело да преживи тако што се благовремено уклонило или пристало да се исели, сем мањег броја које је пострадало у борбама или приморано да се христијанизује. С друге стране, српско и остало досељено хришћанско становништво, упркос страдањима у време турских напада 1806, 1809, 1813. године, поробљавања, нарочито 1813. године, успело је да се сачува у време слома Првог српског устанка или бекством у Аустрију, или у збегове. Шешум бројним примерима уверљиво доказује да је 1813. годину, поред становништва, преживела и нижа војна структура из Првог српског устанка (ниже војводе, капетани, кнезови) која је извела Други српски устанак (видети поглавље „Милошев калем на Карађорђевој стабли”). Шешум на крају закључује: „Годином 1815. окончан је вековни процес масовних таласа миграција српског становништва са југа на север, иако су оне наставиле да се капиларно одвијају и надаље. Циљ сеоба српског становништва Османског царства престала је да буде Хабзбуршка монархија, а њено место преузела је Србија”. Вредно хвале је поглавље „Има сеоба, смрти нема” у којем је комбиновањем разних извора из устаничког и поустаничког периода, махом непоузданих и нецеловитих, пружио аргументовану процену укупног броја становништва Устаничке Србије: око 1804. у Београдском пашалуку живело је између 178.179 и 231.812 житеља, 1813. године 535.000 и 1816. године 328.126 житеља. Наведеним и за потребе приказа одабраним закључцима не исцрпљује се сазнајна вредност и оригиналност овог дела. Читаоци ће бити у прилици да се упознају с појединачним судбинама „обичног” српског и муслиманског живља, које је услед ратних околности напуштало своје домове, било приморавано на бежанију, преваравање, заточеништво и ропство, чиме се уверљиво употпуњава метежничка слика

општих прилика у Србији. Референтне напомене, осим што допуњују основни текст, расправе су за себе. Примера ради, у напомени 141 расправљено је које три личности се крију иза имена Конда Бимбаша; у напомени 170 разјашњене су недоумице о броју исељених муслимана из Београда 1807. године; из напомене 434 сазнаје се да је Цвијо, прадеда Јована Цвијића, био у чети Зеке буљукбаше и да се после устанака настанио у Лозници. Шешум је, заправо, непретенциозно и аргументовано, ревидирао многе у српској историографији уврежене погрешне чињенице и оцене, што је још једна вредност ове књиге.

Шешумово дело је, као што је напоменуто, истраживачки инвентивно. Наиме, приљезним прегледањем докумената из Фонда Кнежеве канцеларије и Збирке Мите Петровића у Државном архиву Србије прикупио је десетине, у историографији, некористићених докумената који се односе на време 1813–1815. године и на основу којих је реконструисао судбину расељених и поробљених Срба и сликовито описао размере устаничке катастрофе 1813. године. Уз то, користио је антропогеографске студије Јована Цвијића и његових следбедника, што му је омогућило да већину

области Устаничке Србије колоритно обоји локалним специфичностима и карактеристикама. Није занемарио ни усмену епску традицију, мемоаре савременика, путописе, књижевна дела (М. Видаковића, М. Црњанског), али и дела савремених историчара, попут Војина С. Дабића, Николе Самарџића, Недељка Радосављевића, Татјане Катић, Владана Гавриловића, Гордане Гарић Петровић, Јелене Илић Мандић и Мирослава Павловића.

Књига *Устаничка Србија: народ и земља*, следећи резултате и традицију богате српске критичке историографије, у времену у којем се императивно наметнуо „теоријски приступ” испред важности и вредности историјских извора, Урош Шешум је успео да истраживачким поступком, експозицијом резултата и особеном нарацијом, ненаметљиво реafirмише проверене вредности историописања и створи модерно историографско дело које ће, уверен сам, бити незаменљиво у будућим истраживањима и промишљањима о Српској револуцији.

*Др Радомир Ј. Појовић, научни саветник
Историјски институт Београд
rjpopovic@gmail.com*

Oleg Hlevnjuk, *Staljin: Život jednog vođe*, Arhipelag, Beograd 2021, 490 str.

У једној од најпознатијих реченица које му се приписују, Јосиф Стаљин (Иосиф Сталин) је, наводно, изјавио: „...Ја знам да ће се, када мене више не буде, на моју главу сручити гомила помија. Али сам уверен да ће ветар историје све то развејати...”. Аутентичност ове изјаве никада суштински није потврђена, иако се налази у мемоарима маршала авијације СССР-а Александра Голованова (Александр Е. Голованов), као и списима песника Феликса Ивановича Чујева (Феликс Иванович Чуев), који је водио разговоре са Вјачеславом Молотовим (Вячеслав М. Молотов) и о томе оставио опширне записе. Иако нема сумње да се сећањима и мемоарима не може веровати у потпуности јер су као историјски извор непоуздани, суштина и значај ове реченице није само у њеној аутентичности већ у одјеку, у историјској рефлексiji. Свега три године након Стаљинове смрти, његов наследник Никита С. Хрушчов (Никита С. Хрущёв), започео је борбу са култом личности и отворио процес тзв. дестаљинизације. Из врха Комунистичке партије Совјетског Савеза покренута је борба против (мртвог) Стаљина која је довела до јавног објављивања много-

бројних престапа који су начињени у време његове владавине и у којима Стаљин није имао споредну улогу, како је јавно мњење до тада веровало, него је као диригент руководио радом свог партијског оркестра. У тим годинама „кофе с помијама полетеле” су на његов гроб и чак му је ковчег измештен из Лењиновог маузолеја где је првобитно сахрањен, да би касније био положен испред зидина Кремља без било какве бисте или значајнијег обележја. У време владавине Леонида Брежњева (Леонид И. Брежнев), иако Стаљинов култ званично никада није рехабилитован, са дестаљинизацијом се стало и суштинска питања из тридесетих година нису озбиљније покренута све до средине осамдесетих када се СССР налазио у терминалној фази, изгубљен између статуса суперсиле и немогућности одржавања таквог положаја. Дубоке друштвене и привредне промене покренуте у време Горбачовљеве (Михаил С. Горбачёв) „перестројке” довеле су до новог таласа дестаљинизације, али и до распада Совјетског Савеза, највеће геополитичке катастрофе XX века, како се својевремено изразио Владимир Путин. Распад велике земље, социјална и економска пропаст, заједно са губитком оријентације новонастале Руске Федерације, отворили су низ комплексних питања на које савремено руско друштво и данас покушава да одговори. Једно од њих било је како се односити према совјетској прошлости, а нарочито према Стаљину? Према истраживању јавног мњења у Русији, које спроводи једна од тамошњих највећих агенција Левада центар, догађа се један занимљив процес. Наиме, ако се упореде резултати анкета из априла 1992. и јула 2023. на исто питање „Слажете ли се са тврдњом да је Стаљин био велики вођа?” 1992. само 16% испитаника је одговорило са категоричним „да”, док је 31 годину касније чак 32% испитаних одговорило потврдно. Генерално посматрано, 2023. чак 54% испитаних има позитиван однос према Стаљину, док је 1992. то био случај са свега 29% испитаних. Када се погледа негативан однос, слика постаје још убедљивија. Док је 1992. године 37% испитаних имало негативан однос према Стаљину, а 12% одбило да одговори, 2023. само

4% одбија да одговори, а само 12% има негативан став.¹ Када се погледају ови резултати, на површини се чини да је ветар историје заиста почео да развејава „помије” бачене на Стаљинов гроб. Међутим, говори о Стаљину није нимало једноставно и објективна слика, ако ју је опште могуће формирати, не може се стећи само на основу односа јавног мњења или политичког процеса дестаљинизације. Оба фактора су дубоко противречна и не откривају ни суштину Стаљинове владавине, нити његовог феномена у савременом руском друштву.

Овим комплексним питањима у својој студији „Стаљин – живот једног вође” бавио се један од најутицајнијих истраживача овог периода руске историје, до 2017. професор на Катедри за руску историју XX и XXI века Историјског факултета Московског државног универзитета, један од водећих стручњака Међународног центра за историју и социологију Другог светског рата, а тренутно запослен на Вишој школи економије у Москви, Олег Витаљевич Хлевњук (Олег Виталевич Хлевнюк). Пишући биографију једне од најутицајнијих личности XX века, Хлевњук је настојао да разуме Стаљина и његову епоху, карактер и логику деловања, све како би се увржене представе о његовој владавини, дубоко укорене у руском друштву, разобличиле и насупрот њих се пружила једна прегледна и свеобухватна научна студија. Јер говори о Стаљину, за Хлевњука, јесте на неки начин говорити и о савременом руском друштву, у којем је немали број људи склон да суровост владавине и историјског тренутка оправда нужношћу, неизбежношћу. Хлевњук се томе оштро противи и представу да су Стаљинове методе владавине биле неопходне и ефикасне, јер се „...замајац историје увек подмазује великом крвљу...” одбацује као укорене представе руског друштвеног сазнања о: „...апсолутном приоритету државе и о безвредности личности, о строгим условљеностима токова историје, о закономерностима вишег реда.” На преко 450 страна, аутор се у свом писању и анализи не руководи ни идеализованим представама прошлости модерних стаљиниста, нити одјецима Хрушчовљеве или Горбачовљеве „дестаљинизације”, већ превасходно документима и грађом која је релативно скоро постала доступна истра-

живачима. Примарну грађу аутор је црпео из Стаљиновог фонда у Руском државном архиву друштвено-политичке историје, као и из Архива председника Русије. Оба фонда део су старих архива – Стаљинов фонд је бивши Централни партијски архив, у којем се налазе његов лични архив и збирка докумената, док је Архив председника заправо бивши Архив Политбироа. Поред тога, аутор је у раду користио и друге архиве и фондове, бројну мемоарску и стручну литературу, иако сам наглашава да је књига невеликог обима и да њена суштина није у излагању детаља. Напротив, читалац ће врло брзо схватити да аутор настоји да што живље и динамичније за читање објасни дубинске процесе у политичкој историји СССР-а, Стаљинов утицај на њих, његове политичке почетке, рану младост и детињство, као и смрт. Разуме се, Стаљинов живот је вертикала око које се гради читава структура књиге, али она завређује посебну пажњу.

Наиме, оно што Хлевњуковљево дело чини нарочито интересантним није само у домену научног апарата, методологије или предмета истраживања, већ у начину излагања и естетици монографије. Књига има укупно шест поглавља: 1. „Пре револуције”, 2. „За Лењином, без Лењина”, 3. „Његова револуција”, 4. „Терор и рат”, 5. „Стаљин у рату”, 6. „Апсолутни генералисимус”. Иако на први поглед типична биографија, ауторово историописање заправо је спој два неодвојива дела људског постојања – живота и смрти – које је он на маестралан и веома довитљив начин успео механички да раздвоји и од њих направи два засебна дела књиге. Наиме, након сваког поглавља аутор је издвојио посебно потпоглавље у којем је описивао последње тренутке Стаљиновог живота. Тако, на пример, излагање започиње не са животом великог вође, него његовим последњим данима. Као својеврстан увод у дело не служи Стаљиново детињство или рана младост, већ је почетак приче смештен у 1. март 1953, четири дана пре него што ће Стаљин умрети. Уместо да прати јасан хронолошки оквир у свом излагању, Хлевњук се поиграва са естетиком свог дела. Отварајући га секцијом „Пре револуције”, у којој описује Стаљиново детињство, место рођења, школовање и почетак политичког активизма, руски историчар га завршава делом „Стубови Стаљинове моћи”, у којима описује дан и вече 1. марта 1953, као и детаље из Стаљинове даче. Користећи исти

¹ Доступно на: <https://www.levada.ru/2023/08/15/otnoshenie-k-stalinu/>. Приступљено: 4. 11. 2024.

принцип „логичко-хронолошке недоследности“ у целој књизи, аутор разбија монотонију или „очекиваност“ која прати литературу биографског типа, јер ствара читаоцу могућност упоредног праћења тока Стаљиновог живота са његовим последњим данима. Поред тога, уколико читалац такав начин излагања не проналази инспиративним или интересантним, могуће је потпоглавља прескочити и наставити са хронолошким праћењем догађаја у политичкој каријери совјетског вође, а на последње дане и записе из даче у периоду 1–5. марта 1953. свакако је могуће вратити се и читати их као јединствену и повезану целину.

Подједнако важним чине се и други елементи ауторове студије који се тичу улоге Стаљина у формативном периоду СССР-а, његовој политичкој и људској одговорности за глад и терор током тридесетих година, његовој улози у време Другог светског рата, као и послератној политици. Хлевњук с тим у вези недвосмислено показује да је Стаљинова улога у политичком животу Совјетског Савеза, нарочито након смрти Владимира Лењина (Владимир И. Ленин), била главна и одлучујућа. Он је испрва био кључни политички актер унутар Партије који је вештом комбинаториком и тактичким прилагођавањем успео да ствара и разбија коалиције унутар Политбироа, крчи себи пут ка врху политичке пирамиде а онда га подједнако вешто и дугорочно одржава. Једном када се усталио и практично осамио на врху, Стаљин није могао бити споредни актер, неупућен у политичка дешавања у Партији и земљи током тридесетих година. Хлевњук показује да је Стаљин био главни организатор, одлучујући фактор у покретању или заустављању политичких или економских процеса, диригент велике чистке која је учвршћивала његову позицију на власти. Али не само то, он је, такође, био веома вешт и способан, довољно разуман стратег у време Великог отаџбинског рата, човек одговоран и за неуспехе и за велике успехе Црвене армије, способан да схвати сопствене грешке с почетка рата које су и њему и војном врху омогућиле да остваре велику победу. На тај начин, Хлевњук без трунке пристрасности, у маниру сериозног научника, вешто балансира између прошлости онакве каква је била и савремене представе о њој. Другим речима, излажући Стаљинове поступке на основу доступне грађе, не избегавајући да се ухвати укошта са трау-

матичним и трагичним догађајима првог периода совјетске државе, аутор читаоцима оставља могућност да сами доносе судове и закључке. Његова студија се у том смислу јавља као помоћ у формирању критичког и одговорног става према прошлости.

На самом крају, ваља се осврнути на почетак текста – „кофу с помијама“ и ветрове историје. Стаљин је у том смислу готово парадигматичан, део феномена који се среће у историји и ретко кога оставља равнодушним. С једне стране, размере страдања и догађаји тридесетих година, покренути његовим речима и пером, оставили су неизбрисив траг на руско друштво које је по овом питању и данас крајње амбивалентно. Са друге стране, велика победа 1945. године, успешно тестирање атомске бомбе 1949, претварање заостале и грађанским ратом уништене државе у светску силу првог реда, у сећањима старијих генерација, и у умовима млађих, о Стаљину и његовој владавини формира потпуно супротну слику. По речима Хлевњука: „...Најпре су распад СССР и трауме прелазног периода створиле од Стаљина мит као симбол протеста против вођа нове Русије. Затим је друштвени захтев за 'чврстом руком' и 'поретком' био прихваћен од стране политике, захваљујући чему је апологија Стаљина добила додатни импулс. У многим аспектима савремени Стаљинов мит приближава се моделима пропаганде из Стаљиновог периода... Тако добро познати трагични догађаји, попут масовне репресије или глади, проглашавају се или за преувеличане, или за неизбежне и чак корисне, или подстакнуте од номенклатурне бирократије без Стаљиновог знања. Партијски чиновници из периода тридесетих до педесетих година постају еквивалент омражених савремених олигарха. У складу с тим, њихово уништавање представља се као важно достигнуће вође, залог успешности његовог система... Сурова борба против криминала постаје залога безбедности. На крају, централно место у Стаљиновом миту заузима победа у Великом отаџбинском рату и претварање СССР у светску силу. И то и много шта друго приписује се првенствено, ако не и искључиво, Стаљиновом генију“ (стр. 468–469).

Стаљин. Живот једној вође, руског историчара Олега Хлевњука, не представља само покушај историјског истраживања једне биографије, јер ово дело почиње и завршава се савременим односом према Стаљину и

периоду његове владавине. На тај начин, Хлевњук у свом делу покушава да да свој допринос формирању критичке и што је могуће више објективне представе о једном од најзначајнијих периода и личности читаве руске историје. Међутим, говори о Стаљину није само говорити или писати о једној личности. Стаљин је у правом смислу феномен који и данас заузима једно од кључних места у проучавању историје XX века и поставља тежак задатак пред историографију у њеним настојањима да га у потпуности објасни и разуме. Јер проучавање Стаљина и његове диктатуре у ширем смислу захтева ангажовање широког спектра научних дисциплина – почев од историографије, преко економије, социологије,

културологије, политикологије, психологије итд. Хлевњуковљево дело *Стаљин. Животи једног вође* суштински представља значајан и незаобилазан допринос историографије у покушају да на свеобухватнији начин пробамо да разумемо однос догађаја према личности, личности према догађајима, њихову међусобну интеракцију, динамику, али представља и путоказ за све будуће истраживаче Стаљинове владавине, било да се ради о историчарима или припадницима неких других научних дисциплина.

Немања Божовић
Нови Сад
nemanjabozovic0@gmail.com

UDC 323.1(=163.41)(049.32)

Примљен: 1. 12. 2024.

Прихваћен: 5. 12. 2024.

Саша Марковић, *Национално без одијума: поглед без претензија*, књ. 4, Педагошки факултет, Сомбор 2024, 229 стр.

У издању Педагошког факултета у Сомбору Универзитета у Новом Саду публикована је четврта по реду књига проф. др Саше Марковића под називом *Национално без одијума: поглед без претензија*. Публика која пажљивије прати научно ангажовање уваженог

аутора у прилици је да се ближе упозна са тринаест одабраних радова груписаних у пет заокружених целина.

Професор Марковић свакако спада у ред оних повесничара чија промишљања читаоца не могу оставити равнодушним. Маниром врсног ерудите, који при осматрању и анализи догађаја, процеса и појава из прошлости вешто прожима класичан историјски приступ са онима које пружа социолошки, психолошки, педагошки, филозофски па и теолошки метод, у сталној је потрази за поукама које времена за нама нуде, а које су опет некако тешко ухватљиве. Одговор на питање због чега се у критичнијим фазама историје људског рода за њима није чешће посезало налази се, по свему судећи, у комплексној човечијој природи. Да парафразирамо аутора, излаз из „спирале зла” био је видљив – али је и даље остао непожељан. Човечанство је, као очарано, уместо утабаних стаза често вођено странпутицама које су имале високу цену. Зашто је избор био такав свакако знају они политички „мудраци” који су се кроз историју волели називати вођама, поглавницима, фирерима, али и сви они аутократски монарси, канцелари, председници и остали „представници народа” пред којим су наступали као неприкосновени господари живота и смрти.

Савремени човек, кроз све убрзанији напредак техничко-технолошког развоја, нема најалост много времена чак ни за своју садашњост, а камоли за прошлост. Журим, ка-сним, немам кад... Ови и слични изговори, на које смо се донекле сви навикли и који прав-дају начин живота убрзан преко сваке мере, не остављају много простора у коме би се човек данашњице могао сврсисходно бавити историјском прошлошћу и усвајати преко по-требна знања од „учитељице живота”, ризи-кујући тако, као што је одавно познато, да понавља грешке које су већ скупо плаћене.

Својеврсни путоказ ка спознавању дру-штвених идеја, сатканих од оних умногоне запостављених врлина којима нужно треба тежити, кроз „вапај (не)чујног” како на јед-ном месту наглашава аутор, представљају и овде сабрани текстови. У њима се проф. Мар-ковић природно држи извора, стављајући у фокус идентитетски развој и особености срп-ског народа. Притом се кроз неминовна про-жимања зналачки осврће и на остале (сусед-не или оне који су најчешће део војвођанског народносног суживота) с правом уверен да се до спознаје сопственог долази и преко дру-гих. Истраживачки фокус аутора усмерен је у највећој мери на бурно двадесето столеће и питања која су, испоставило се, толико круп-на и важна да прави или потпуни одговори на њих из неког разлога често волшебно изми-чу. Могуће је да је за то одговорно оно историј-ско клатно о коме аутор говори у уводним напоменама, а које кроз идентитетски развој српског народа често осцилира кроз крајње поларизоване тачке између модернизације и традиције. Одмерити читав процес са једне уравнотежене позиције и свести га на праву меру подухват је у коме аутор, свестан изазо-ва са којима се суочава, успешно истрајава. Све је могуће ономе који има вере, додали бисмо, у духу пишевог наратива.

Да се осврнемо укратко и на садржај ра-дова сабраних међу корицама четврте књиге посвећене *Националном без одијума*. У првом делу, с правом названом „Неуспех наде”, аутор најпре говори о угроженом идентитету и иза-зовима националне обнове Срба у Краљевини Југославији (стр. 12–30), затим о кризи европ-

ске цивилизације и ави Јустину Поповићу (31–48), као и о продору националсоцијали-зма и Немцима Краљевине Југославије 1941. године (49–62). У поглављу под називом „Оти-сак страдања” изложен је поглед на идеоло-шку саможивост и терет жртава са освртом на случај НДХ (64–77), а затим и на нацио-налну искључивост и реваншизам као идео-лошкој позадини злочина у Бачкој 1941–1945. (78–96). „(Пост) модернизам Војводине” део је у коме су сабрани чланци о идеји „војво-ђанског родољуба и српског патриоте” и дру-штвеном контексту новосадске резолуције из 1932. године (98–110), затим о реваншизму, национализму и експанзији и простору Вој-водине као плену 1941. године (111–133), пре-испитивању идентитета и Војводини у деве-тој деценији прошлог века (134–147), као и о „војвођанској нацији”, односно о идеолошким побудама и антиисторијском наративу (148–162). Један од омиљених корпуса тема из ауто-ровог широког предмета истраживања пре-дочен је кроз поглавље „Просветне искре”. У њему су разрађена питања о духовном уто-чишту учительства у Срба и потрази за до-приносом часописа *Глас цркве* (164–178), као и о учительству у Срба кроз 245 година (1778–2023) традиције трајања (179–190). Последња целина јасно симболичног назива „Нацио-нална пртина” доноси виђење аутора о исто-риографији и националној „врлини” код Срба (192–207) као и чланак о националној идеји Срба – између самоуверености и самопоузда-ња (208–220).

Разматрања проф. др Саше Марковића, понуђена у четвртој књизи студија о нацио-налном, завређују пажњу. Стога их препоручу-јемо научној и шире заинтересованој јавности, уз жељу за скорим сусретом и са наредним издањем сабраних радова вредног хвале ауто-ра и његовог погледа без претензија.

*Проф. др Саша Станојевић
Универзитет у Приштини
са њивременим седиштем у
Косовској Митровици
Филозофски факултет,
Катедра за историју
sasa.stanojevic@pr.ac.rs*

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

МАРИЈА АНДРИЋ (Београд, 1991). Научни сарадник у Историјском институту у Београду.

Дипломирала 2014. (*Визуелне персонификације Венецијанске републике у доба ренесансе*) и мастерирала 2015. (*Бијка код Лејанџа у визуелној култури Венеције*) на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду. Докторску тезу *Венеција и њени османско-балкански односи (16–18. век): Стилус и услови постојања* одбранила 2023. године на Одсеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Област научног истраживања: економско-друштвени односи Венецијанске републике и Османског царства од XVI до XVIII века. У Историјском институту ради од децембра 2018. године.

ДУШАН БОЈКОВИЋ (Смедеревска Паланка, 1987). Научни сарадник, виши архивиста у Архиву Југославије у Београду.

Дипломирао 2011. (*Милован Ђилас о националном и државном постојању Црне Горе*), мастерирао 2012. (*Комунистичка партија Југославије и национално постојање 1935–1941*) и докторирао 2021. (*Комунистичка партија Југославије и албанско постојање у Југославији 1919–1946*) на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Од 2017. ради у Архиву Југославије као виши архивиста. Област интересовања: историја југословенске државе, национално питање, деловање југословенских комуниста у међуратном и ратном периоду, положај албанске мањине у Југославији.

Важнија дела: *Албанско постојање и стварање социјалистичке Југославије 1945*, Београд 2022.

СТАНИША ВОЈИНОВИЋ (Београд, 1950). Сарадник Института за књижевност.

Дипломирао на Филозофском факултету Универзитета у Београду (1977). Сарадник Матице српске, САНУ, Историјског института у Београду. Област истраживања: историографија и књижевна историја XIX и XX века.

Важнија дела: *Сима Милутиновић Сарајлија у Крајини и Кључу*, Неготин 1987; *Ђачки дневник Стојана Новаковића*, Београд 1995; *Песме и писма / Пејтар Пројић Сокољанин*, Шабац–Љубовија 1997. (прир.); *Вождови усјаници: [песме о храбрима] / Павле Милошевић*, Зајечар 2004. (прир.); *Непознати Слободан Јовановић*, Београд 2005. (прир.); *Ђорђе Марковић Коџер*, Београд 2005.

ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ (Ђала, Банат, 1932). Професор Филозофског факултета Универзитета у Београду у пензији; академик САНУ.

Дипломирао 1957, магистрирао 1962, докторирао 1957. (*Хрвајско-ујарска наћодба 1868. ћодине*) на Филозофском факултету Универзитета у Београду. За доцента на Филозофском факултету у Београду изабран 1967, ванредног професора 1973. и редовног 1979. Од 1981. био је шеф Катедре за националну историју новог века. За дописног члана Српске академија наука и уметности изабран је 1981, а за редовног 1991. Од 1982. је директор Архива САНУ. Члан Председништва САНУ је од 1995. Секретар Одељења историјских наука постао је 1998. године. Научно интересовање везано је за шири простор јужнословенских земаља у раздобљу од XVIII до XX века. Бави се историјом Срба у Угарској и Хрватској, српско-хрватским односима, југословенском идејом и настанком геноцида у НДХ. Посебно је изучавао политичку историју, историју друштва и друштвених покрета, као и културну историју. Из тих области написао је и објавио више од 250 радова (монографија, студија, чланака, расправа и есеја).

Важније књиге: *Хрвајско-ујарска наћодба 1868. ћодине*, Београд 1969; *Проћокол кнеза Милоша Обреновића: 1824–1825*, Београд 1973. (коаутор); *Истћорија срћске шћитамће у Ујарској: 1791–1914*, Нови Сад 1980; *Србија и ослободилачки ћокрећи на Балкану од Париској мира до Берлинској конћреса (1856–1878)*, књ. 1, Београд 1983. (коаутор); *Срћско-хрвајски односи и јућословенска идеја у друћој ћоловини XIX века*, Београд 1988; *Истћорија Срба у Хрвајској и Славонији: 1848–1914*, Београд 1991; *Проћраму и сћићићући срћских ћолићичких сћиранана до 1918. ћодине*, Београд 1991; *Из истћорије Срба и срћско-хрвајских односа: (сћућује, чланци, расћраве и есеји)*, Београд 1994; *Граћа о Србима у Хрвајској и Славонији: (1848–1914)*. Књ. 1, 1848–1883, Београд 1995; *Граћа о Србима у Хрвајској и Славонији: (1848–1914)*. Књ. 2, 1884–1914, Београд 1995; *Леци на срћском језику: (1848–1849)*, Нови Сад 1998; *Геноцидом до Велике Хрвајске*, Нови Сад – Београд 1998; *Знаменићи Срби о Хрвајцима*, Нови Сад 1999; *Бискуј Шћиросмајер у свейћу нових извора*, Београд–Чачак 2001; „Меморандум САНУ” *ћод ударима ћолићике*, Београд 2002. (коаутор); *Из ћрошћосћи Срема, Бачке и Банайћа*, Београд 2003; *Истћорићографћа у служби ћолићике*, Јагодина 2004; *Јаша Томић: ћолићички ћорћрећи: 1856–1922*, Нови Сад 2006; *Бискуј Шћиросмајер: Хрвај, великохрвај или Јућословен*, Јагодина 2006; *Кнез Милош Обреновић и Ђакова буна*, Смедеревска Паланка – Кусадак 2009; *Досије о ћенези ћеноцида над Србима у НДХ*, Нови Сад 2009; *Истћоричар у времену ћреломних и судбинских одлука (инћервју и изјаве 1985–2010)*, Нови Сад 2011; *Хрвајске ћрећензије на Војводину и Босну и Херцећовину од 1848. до данас*, Зрећанин–Београд 2012; *Срби у Ујарској: 1790–1918*, Нови Сад 2013; *Прилози за новију истћорију САНУ: (о Меморандуму, САНУ и ћеном руковоћсћиву)*, Београд 2014; *Зайамћења*, Нови Сад 2016; *Аусћроујарска ћраћа о Уједићеној омлагини срћској*, Нови Сад 2014; *Великохрвајске ћрећензије на Војводину, Босну и Херцећовину*, Београд 2017; *Јасеновац*, Београд 2017. (коаутор); *Истћоричар у времену ћреломних и судбинских одлука (инћервју и изјаве 2010–2018)*, књ. 2, Нови Сад 2019; *Граћа за истћорију срћско-хрвајских односа и Срба у Хрвајској 1848–2014*, Београд 2019; *Истћорићографски чланци и расћраве*. Књ. 1–2, Београд – Нови Сад 2020.

ДРАГАНА ЛАЗИЋ СТОЈКОВИЋ. Истраживач-сарадник на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду.

У фокусу њеног истраживачког интересовања налазе се рана модерна историја, историја Османског царства, Босански ејалет/Зворнички санџак, војно-административно уређење.

ДУШАНКА МАРКОВИЋ (Сански Мост, 1965). Музејски саветник Музеја Града Новог Сада.

Дипломирала 1989. на Институту за географију Природно-математичког факултета Универзитета у Новом Саду (*Географски приказ села Лужани*). Од 1994. запослена у Музеју града Новог Сада, где је 2000. године стекла звање кустоса етнолога (хабилитациони рад: *Развој сарачкој занайи у Новом Саду са осврћом на збирку алаија сарачкој занайи Музеја града Новог Сада*). Звање више кустоса стекла 2009. године (*Словни орнаменти на везеним текстилним предметима из збирки Музеја града Новог Сада*). Године 2017. стекла звање музејског саветника (*Српски свадбени обичаји у Војводини*). У оквиру Етнологског одељења у Музеју Града Новог Сада задужена за збирке: Домаћа радиност, Духовна култура, Пољопривреда и Рурална архитектура. Предмет интересовања и истраживања: историја, географија, етимологија и порекло породица.

Важнија дела: *Село моје Лужани код Санској Мостја: монографија са родословом, ирецима и ијомцима*, Футог – Бања Лука 2014.

ДУЊА РАДОЈЕВИЋ. Истраживач сарадник у Балканолошком институту Српске академије наука и уметности.

Дипломирала на Филолошком факултету Универзитета у Београду 2016. године, где је и мастерирала 2017. године (*Ономастика у уџбеничком комилеју До всјречи в Росии*). Докторске студије на Филолошком факултету похађа од 2017. године (тема докторске дисертације „Руска култура у српским и бугарским мемоарима од 1838. до 1918. године”). Од 2018. године у радном је односу на Балканолошком институту САНУ. Области истраживања и интересовања: руска култура (XVIII и XIX век), руска комуникациона култура, српска мемоаристика, бугарска мемоаристика, руска ономастика, универзални језици.

РАДОВАН СРЕМАЦ (Шид, 1982). Виши музејски кустос.

Дипломирао је на Одсеку за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Стекао је звање мастера на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду и Департману за географију, туризам и хотелијерство на Природно-математичком факултету у Новом Саду Универзитета у Новом Саду. Радио је као кустос у Галерији слика „Сава Шумановић” у Шиду (2009–2012) и Народној библиотеци „Симеон Пишчевић” Шид (2013–2017). Од 2018. запослен је као виши кустос у Музеју наивне уметности „Илијанум” у Шиду.

НЕБОЈША СТАМБОЛИЈА (Сисак, 1982). Научни сарадник Института за савремену историју.

Дипломирао 2006. (*Систем лојора Јасеновац*), на Департману за историју Филозофског факултета Универзитета у Нишу. Докторску тезу одбранио је 2021. (*Српска државна слиража 1942–1944*) на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Од јула 2012. запослен на Ин-

ституту за савремену историју у Београду. Област интересовања: колаборационистичке војне формације на простору Србије за време Другог светског рата, жртве Другог светског рата, југословенско-пољски односи осамдесетих година XX века, парламентарна историја Краљевине Југославије.

Важнија дела: *Колаборационистић и пред судом Озне. Саслушања Милана Негића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косије Мушицкој пред орданима Озне*, Београд 2018; *Српска државна слиража 1942–1944*, Београд 2021; *Српски добровољачки корпус – Зайиси из добровољачке борбе: 1941–1945*, Београд 2023.

БИЈАНА СТОЈИЋ РАДОВИЋ (Прибој, 1984). Виши научни сарадник Историјског института Београд.

Основну школу и гимназију завршила у Новој Вароши. Дипломирала 2008. на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду где је одбранила и докторску дисертацију 2015. (*Француска и Балкански райови: 1912–1913*). У Историјском институту ради од 2011. године. У оквиру програма Erasmus Mundus Green Tech у периоду 2017–2018. завршила постдокторске студије на Универзитету Порто у Португалу. Област истраживања: односи између Француске и балканских држава у другој половини XIX и на почетку XX века.

БОРИС ТОМАНИЋ (Београд, 1990). Научни сарадник Института за савремену историју у Београду.

Дипломирао 2014. (*Немачки райни злочини почињени у Југославији на Нирнбершком процесу*), мастерирао 2016. (*Аранђеловац и Тојола 1941–1945. Райни злочини*) и докторирао 2022. (*Југославија и Бујарска 1941–1945: Између сукоба и савеза*) на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Од марта 2016. до маја 2021. био ангажован као спољни сарадник Музеја жртава геноцида. Од септембра 2017. до априла 2018. радио у Архиву Југославије у Београду. Од маја 2018. запослен у Институту за савремену историју. Област интересовања: историја Југославије, Други светски рат, ратни злочини.

Важнија дела: *Горња Јасеница у Друћом свејском райу. Аранђеловац и Тојола 1941–1945*, Београд 2019; *Преокреј. Југославија и Бујарска у завршној фази Друћој свејској райа 1943/1944 – 1944/1945*, Београд 2023.

СЛАВИША ТУБИН (Сарајево, 1991). Такон при Цркви Светог великомученика Пантелејмона у Бијељини (Зворничко-тузланска епархија).

Дипломирао 2019. и мастерирао 2020. године при Катедри за црквену историју Православног богословског факултета Универзитета у Београду. Тренутно ради на докторској тези: „Државно-верска политика Византије у седмој деценији X века?”. Област истраживања и интересовања: световне и верске прилике у X веку у Византији с фокусом на византијско богослужбено наслеђе у православном свету.

Важније књиге: *Јесиће и биће: црквени аспекти крсне славе*, Београд 2019.

Биобиблиографске белешке сачинио
Владимир Николић

РЕЦЕНЗЕНТИ ЧЛАНАКА У 2024. ГОДИНИ REVIEWERS OF PAPERS IN 2024

Проф. др Ђорђе Бубало, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;
Др Ивана Коматина, виши научни сарадник, Историјски институт Београд;
Академик Василије Ђ. Крестић, Српска академија наука и уметности, Београд;
Др Петар В. Крестић, научни саветник, Историјски институт Београд;
Проф. др Љубомирка Кркљуш, Матица српска, Нови Сад;
Др Бојана Миљковић Катић, виши научни сарадник, Историјски институт
Београд;
Др Александра Новаков, научни сарадник, Матица српска, Нови Сад;
Академик Мира Радојевић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;
Др Недељко Радосављевић, научни саветник, Историјски институт Београд;
Др Срђан Рудић, научни саветник, Историјски институт Београд;
Др Биљана Стојић, виши научни сарадник, Историјски институт Београд;
Др Ана Столић, виши научни сарадник, Историјски институт Београд;
Академик Славенко Терзић, Српска академија наука и уметности, Београд;
Др Исидора Точанац Радовић, научни сарадник, Историјски институт Београд;
Др Срђан Рудић, научни саветник, Историјски институт Београд;
Др Александар Фотић, стручни саветник, Филозофски факултет, Универзитет
у Београду;
Др Небојша С. Шулетић, научни сарадник, Балканолошки институт САНУ,
Београд.

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- Абдулах (син Ибрахим-аге) 38
Abrasio (Abracito, Abavisto) 23
Аврам 23
Аврамовић, Анка 159
Аврамовић, Илија 140
Аврамовић, Тинка 160
Агатоновић, Радослав 203
Адамовић, Александар 132
Адамовић, Божена Дубска 141
Адамовић, Даница 160
Адамовић, Емилија 132
Адамовић, Марија 160
Ајваз, Вукосава Вукица 160
Ајваз, Ксенија 160
Акгундуз, Ахмет (Ahmet Akgündüz) 39
Аксаков, Иван Сергејевич 107, 114
Акшамовић, Мара 160
Аларгић, Славка 160
Албрехт од Аустрије (надвојвода) 186
Александар I Карађорђевић 137–138, 145, 153, 162
Александар II Романов 107
Александар Карађорђевић (кнез) 86–87, 91, 96, 103, 188
Александар Обреновић 198, 200, 205, 207, 211, 214
Алексић, Вера 160
Алексић, Владимир 13, 15, 17, 24
Алија (брат Ибрахим-аге) 31–32, 38
Ана Михаиловић 21
Андраши, Ђула 185–186, 188–189, 193–194
Андрејевић, Јован 127
Андрић, Иво 28
Андрић, Марија 47, 60, 219, 229
Андрић, Милена 160
Анокић, Анђелка 160
Антонијевић, Кагица 159–160
Арсен Карађорђевић (кнез) 205
Арсеније Стојковић (епископ) 188
Арсенијевић, Лазар Баталака 95, 220
Арсенијевић, Милена 160
Арсенијевић, Милорад 160, 162
Атанасије Јевтић 26
Атанацковић, Вићентије 88
Атанацковић, Кагица (рођ. Ђокић) 160
Атанацковић, Оливера (рођ. Давидовић) 160
Базилије → видети: Василије
Бајин, Зоран 209
Бајст, Фердинанд 186
Балугџић, Живојин 204
Бар, Андре (André Barre) 214
Барако, Јелисавета 132
Барако, Стеван 132
Баркеј, Карен (Barkey, Karen) 32
Барловац, Живко 210
Барловац, Лела 159
Барта, Ана 160
Bassilio → видети: Василије
Бастајић, Славка 160
Бела Ростисављевић 21
Белајчић, Ирина 160
Белегешањин, Мила 160
Белеслин, Јелена 160
Белеслин, Марија-Мара 160
Белић, Ђурђинка-Ђурђина 160
Беловић Бернациковска, Јелица 153
Белански, Иванка 159
Бенковић, Амброзије 25
Бенковић, Јаков 25
Бењак, Вера 160
Бершет, Ф. (F. Berchet) 53
Бетан, Шарл 106, 108, 110–111, 114–116, 119–120
Бибић, Марија 160
Билиц, Зорка 160
Бингулац, Цвета 150, 160
Бичански, Даница 160
Бјелајац, Миле С. 111
Благојевић, Милош 10
Благојевић, Радован 113
Боастел (Boistel) (професор) 208–209
Богдан 88
Богдановић, Милена 160
Богдановић, Олгица 160
Богосављевић, Марија 159
Бодричић, Цветко 84
Божовић, Немања 226
Бојанић Лукач, Душанка 34–35
Бојић, Радмила 160
Бојкић, Ружа 159
Бојковић, Душан 167, 183, 229
Бојовић, Љуб. Ј. 112
Бокшан, Катарина-Катица 160

- Бокшан, Косана-Косара 160
 Борота, Јелка-Јела 160
 Борота, Јованка 160
 Борота, Јулка 159
 Борота, Стеван 137, 162
 Бошковић, Станислава 159
 Бошњаковић, Олга 160
 Бошњаковић, Смиља 160
 Бранковић, Слободан 119
 Бранковић, Тимотеј 82
 Бранчић, Десанка 160
 Браовић, Кристина 160
 Братко (свештеник краљев) 23–25
 Брашован Увалић, Добрила 159
 Брежњев, Леонид 223
 Брејер, Мирко (Breuer) 50, 59
 Брикције (бискуп) 27
 Брил, Јованка 160
 Бубало, Ђорђе 21
 Бубањ, Босиљка 160
 Бугарски, Олга 158
 Будимска, Јулија 141, 160, 163
 Будмани, Петар 52
 Бујас, Милица 204
 Букмировић, Јосиф 99
 Булић, Дејан 24
 Буљик, Радмила 160
 Бургхарт, Катица 160
- Вадингтон (професор, Лион) 206
 Вајнфелд, Даница 160
 Вајс, Алберт 169–171
 Варађанин, Аркадије 127, 129
 Варнава (патријарх) 137, 158
 Василија (епископ босански) 9–18, 20, 22–29
 Василије Качавенда 14
 Василијевић, Василије 85
 Васић, Милан 38
 Васјута, Вера 160
 Вашченко, Герасим Васиљевич (Герасим Васиљевич Вашченко) 85–86
 Велимировић, Милош 51
 Велимировић, Стеван 114–115
 Вељковића, Јован 85
 Венцел, Густав (Wenzel, Gusztav) 12
 Верћелин, Ђорђо (Giorgio Vercellin) 51
 Веселиновић, Катица 160
 Веснић, Миленко Р. 11
 Видаковић, Милован 82–83, 94–95, 222
 Вилић, Олга 160
 Витковић, Јован 84
 Владислав (босански бискуп) 23
 Влајинац, Милан 52
 Влајић, Дамњан 117
 Владукин, Зорка 160
 Владукин, Софија 160
 Војиновић, Станиша 81, 83, 104, 229
 Воркапић, Теодора 160
- Воше, М. П. (M. P. Vaucher) 197
 Вранић, Анкица 160
 Враћевић, Цица 160
 Вујаклија, Ружа 160
 Вујић, Анкица 160
 Вујић, Катица 160
 Вујић, Љубица 160
 Вук Бранковић 201
 Вукаловић, Лука 83
 Вукашиновић, Владимир 10
 Вукашиновић, Петар 91
 Вукићевић, Илија 204
 Вукићевић, Миленко 220
 Вукичевић, Ђура 187
 Вуковић, Вида 137, 159
 Вуковић, Лепосава 160
 Вуковић, Сава (инжењер) 85
 Вукотић, Нада 160
 Вулетић, Витомир 110, 120
 Вулферт (пуковник) 110
 Вучерић, Јулијана 159
 Вучетић, Ана 160
 Вучетић, Зора 132
 Вучић Перишић, Тома 86–87, 91–92
 Вучковић, Војислав Ј. 208
 Вучковић, Даница 160
 Вучковић, Зора 160
 Вучковић, Јелисавета 160
 Вучковић, Петар 90
- Гаврила, Емил 212, 214
 Гавриловић, Андра 10, 14, 17, 28
 Гавриловић, Владан 222
 Гавриловић, Зора 159
 Гавриловић, Магда 160
 Гавриловић, Михаило 212–213, 220
 Гавриловић, Славко 61
 Галетић, Зорица 160
 Гарашанин, Илија 95
 Гарашанин, Милутин 209
 Гарић Петровић, Гордана 222
 Гашпарини, Ленка 160
 Генч, Мехмет (Genç, Mehmet) 32, 34
 Георгије Бранковић (патријарх) 82
 Герасим (епископ) 17
 Герасим Георгијевић (владика) 84
 Геровац, Олга 137, 159
 Гершић, Димитрије 82
 Гискард (бискуп) 25
 Гогољ, Николај 110
 Голованов, Александар 223
 Голошчапов (официр) 117
 Горбачов, Михаил С. 223–224
 Горчаков, Александар Михаилович 107
 Грахек Раванчић, Мартина 170
 Грбић, Видосава А. 160
 Грбић, Зорка 160
 Гргур (бискуп) 25

- Гркинић, Зорка 159
 Грковић, Олга 160
 Грос, Мици 160
 Грујић 210
 Грујић, Јеврем 99, 110
 Грујић, Јован Јота 188
 Грујић, Радослав 14, 17, 28
 Грујић, Сава 110
 Грујовић, Вучко 130, 134
 Гујунч, Неџат (Nejat Göyünç) 33
 Гунај, Хаџи Мехмет (Haçı Mehmet Günay) 34
 Гутовић, Стеван 198, 205
- Да Мосто, Андреа (Andrea Da Mosto) 54
 Дабић, Војина С. 222
 Дабић, Гаја 96
 Давидовић, Димитрије 85
 Давидовић, Зора (рођ. Тапавица) 152, 159
 Дамјанов, Јулија 160
 Данило I (зетски митрополит) 48, 196, 204–206
 Данило II (архиепископ) 10, 12, 20, 24
 Данић Станојчић, Јелена 82, 97
 Даничић, Ђуро 10, 20
 Даничић, Игњат 112
 Дарлинг, Линда 33, 37
 Дебељак, Драга 159
 Деђански, Бланка 159
 Дејановић, Грозда 160
 Делић, Нино 217
 Демирчи, Сулејман (Suleyman Demirci) 39
 Дера, Вукосава 159
 Диклић, Олга 137, 159
 Димилд, Олга 160
 Димитреску (професор) 208
 Димитријевић, Ђорђе Рабаџија 96
 Димитријевић, Зорка 160
 Динчић, Марија 160
 Дионисије (епископ) 17
 Добрашиновић, Голуб 85
 Доброљубов, Николај 110
 Докић 196
 Докторов → видети: Дохтуров, Дмитриј
 Домби, Јосиф 160
 Дорнштетер, Мара 160
 Достојевски, Фјодор М. 107, 120–121
 Дохтуров, Дмитриј Петрович 108, 110
 Доџан, Али (Ali Doğan) 39
 Драга Обреновић (рођ. Луњевица) 109, 214
 Драговић, Жанета 160–161
 Драговић, Марија 161
 Драгојловић, Драгољуб 13, 22, 28
 Драгомировић, Наталија-Ната 159
 Драгосављевић, Адам 82
 Дринчић, Боса 159
 Дулић, Габриела 161
 Дунђеров, Катарина 161
 Дунђерски, Вера 161
 Дунђерски, Дора 149, 161
- Дунђерски, Ђока 142, 163
 Дунђерски, Еза 161
 Дунђерски, Олга 161
 Дуњић, Љубица 137, 158
 Дуњић, Радосав 137, 158
 Дучић, Нићифор (архимандрит) 15, 17
- Ђаковић, Боса 161
 Ђакомо (бискуп Крита) 27
 Ђеровић, Лепосава 161
 Ђилас, Гордана 82
 Ђилас, Милован 169
 Ђисаловић, Софија 161
 Ђитков, Мара 161
 Ђорђе Карађорђевић 198, 205
 Ђорђевић, Александар 210
 Ђорђевић, Андра 197, 212
 Ђорђевић, Владан 107–108, 110, 112–113, 115, 117–118, 121–122, 210
 Ђорђевић, Јован 187
 Ђорђевић, Михаило 195, 201
 Ђорђевић, Петар Пера 196, 202–203
 Ђукић, Мара 161
 Ђукић, Славица 112
 Ђурић, Јанићије 85
 Ђурић, Мара 161
- Еберсберг, Јозеф Зигмунд (Ebersberg, Joseph Sigmund) 102
 Егенбергер, Фердинанд (Eggenberger, Ferdinand) 12
 Ердельан, Дрена (рођ. Обрадовић) 152, 161
- Жакема, М. Л. (Jaquetat, M. L.) 197
 Живадиновић, Даница / Драгица 159
 Живадиновић, Драгутин В. 210
 Живанов, Сава 107
 Живановић, Вида 159
 Живановић, Јаков 87
 Живић, Јованка 161
 Живковић, Војислав 13, 24
 Живковић, Дана 161
 Жикић, Милица 161
 Жикић, Невена 161
- Завишић, Љубица 161
 Занини, Батиста 55
 Зановић, Антун 49, 51, 58–59
 Зановић, Марија Јелисавета 50
 Зановић, Марко 50
 Зановић, Мирослав 50, 59
 Зановић, Примислав 50, 52–53, 56, 58
 Зановић, Стефан (Stefano Zanovich) 47, 49–54, 55–60
 Зановић, Терезија Ђустинијана 50
 Зановић, Фрањица (рођ. Марковић) 49–50
 Зановић, Ханибал 50
 Зановићи 51, 59

- Заплетан, Маргита 161
 Здравковић, Милосав 95, 100
 Зечевић, Аглаја 161
 Зечевић, Миодраг 170
 Зичи, Едмунд (гроф) 187
 Зотовић, Мила 161
 Зрнић, Рава 161
 Зубан, Владимир 83
 Зубан, Војислав 83
 Зубан, Глиша (Глигорије) 83, 88
 Зубан, Јелена 84
 Зубан, Јуца 84
 Зубан, Лазар 81–88, 90–104
 Зубан, Милица 84
 Зубан, Михаило (Мијајло) 82, 84, 95–96
 Зубан, Настасија 83
 Зубан, Остоја 82
 Зубан, Радивоје (Рада) 83, 94
 Зубан, Текла 82
 Зубан, Часлав 83
- Ибрахим-ага (зворнички капетан) 31–32, 38, 40–42, 45
 Ибрахим-паша (београдски мухафиз-везир) 41
- Иванић, Делфа 128
 Иванић, Иван 128
 Иванка (?) 152
 Иванчевић, Олга 161
 Иваговић, Даница 159–160
 Ивезић, Анђелка 161
 Ивић, Алекса 12, 26, 220
 Ивковић, Даринка 161
 Ивковић, Марина 161
 Ивковић, Мила 161
 Игњатијевић, Николај Павлович 106–107
 Игњатовић, Љубица 160
 Илијћ, Радослав 161–162
 Илић, Јелица 161
 Илић, Јованка 160
 Илић, Невена 161
 Илић, Самуило (Севастијана) (песник и игуман) 82
 Илић Мандић, Јелена 222
 Инђић, Милан 141, 163
 Инђић, Павле 162
 Инђић, Тинка 160
 Иринеј Ђирић (епископ бачки) 137, 153, 158
 Исаија (дабарски епископ) 16–17
 Исаиловић, Димитрије 85, 96
 Исаиловић, Јован 99
 Исаиловић, Невен 11–13, 22–24
 Искруљев, Ксенија 161
- Јајинчилик, Алан (Yaıncılık, Alan) 32
 Јаков (архиепископ) 17
 Јаковљевић, Мира 159
 Јаковљевић, Мица 161
- Јаковљевић, Олга 161
 Јакшић, Анка 195
 Јакшић, Бранимир 195
 Јакшић, Вукосава 161
 Јакшић, Гргур М. 195–202, 204–209, 212–215
 Јакшић, Марко 195
 Јакшић, Михаило 195
 Јакшић, Младен 195
 Јакшић, Светолик 195, 198–199, 210
 Јандрић, Жељко 12, 14
 Јаникић, Бранка 136
 Јаникић, Јанко 136
 Јанкелић, Иванка 160
 Јанкелић, Олга 160
 Јанковић, Алекса 87
 Јанковић, Ђорђе 13, 24
 Јанковић, Марија 10, 12, 19, 25, 161
 Јанковић, Олга 161
 Јанковић, Сима 99
 Јанкулов, Смиљана-Смиља 160
 Јанчкић, Бранка 160
 Јанчић, Јелисавета 161
 Јањић, Драгана 17, 28
 Јапунцић, Илинка 161
 Јапунцић, Смиља 161
 Јевремовић, Јелена 161
 Јевсевије (епископ) 17
 Јевстатија II (архиепископ) 10
 Јевтић, Ружа 137, 158
 Јегдић, Милена 161
 Јелавић, Барбара 118
 Јелачић, Зора 160
 Јелешкић, Зорка 161
 Јелинак, Олга 161
 Јелисавета (ћерка краља Драгутина) 21
 Јеремић, Олга 161
 Јеремић, Ружа 161
 Јиречек, Константин 12
 Јован (мачвански епископ) 13, 20
 Јовановић Микић, Ј. 160
 Јовановић, Влада 195, 201
 Јовановић, Владимир 99, 108, 118, 185, 189, 192–193
 Јовановић, Даница 132
 Јовановић, Димитрије 132
 Јовановић, Добра 145
 Јовановић, Ђорђе 210
 Јовановић, Ивана 160
 Јовановић, Јован Змај 153
 Јовановић, Љубица 160
 Јовановић, Љубомир Љуба 203–204
 Јовановић, Мара 161
 Јовановић, Милан 132
 Јовановић, Милутин 112
 Јовановић, Миодраг 131
 Јовановић, Мирослав 106
 Јовановић, Невена 132
 Јовановић, Олга 161

- Јовановић, Сава 88
 Јовановић, Слободан 109
 Јововић, Божидар 112
 Јозеф II 217–218
 Јорговић, Марија 161
 Јорговић, Невена 161
 Јосиф, Стефан 82
 Јосиф Рајачић (патријарх) 81, 87, 90–91, 186, 189
 Јоцић, Мара 161
 Југовић, Милутин 113
 Јурин-Старчевић, Корнелија 34
 Јустин Поповић 227
- Кадић, Сиди 159
 Казимировић, Радован 106
 Казићи, Зија (Ziya Kazici) 43
 Калај, Бењамин 186
 Калдерари, Зуане 56
 Калић-Мијушковић, Јованка 10, 13, 28
 Калуђерски, Зорка 161
 Канатар, Мехмет (Mehmet Canatar) 37
 Капамација, Катица 160
 Капиција, Елмедина 13
 Карађорђевићи 83, 153
 Карамзин, Николај 206
 Карано-Твртковић, Павле 98
 Карача, Филиз (Filiz Karaca) 44
 Караџић, Вук Стефановић 81, 84–85, 91, 94–95, 99, 151, 220
 Карделис, Андрија 172
 Карло V Хабзбуршки 98, 101
 Карло Велики 102
 Карло Роберт (угарски краљ) 28
 Карловарис, Мара 161
 Карцов, Јуриј Сергејевич (Юрий Сергеевич Карцов) 115, 118
 Катић, Татјана 222
 Катурић, Анђелка 161
 Каћански, Вида 161
 Каћански, Љубица 161
 Каурински, Фрида 161
 Кашић, Душан 14
 Кенгелац, Лука 84
 Кентеров, Станислава 161
 Керекеш, Аранка 161
 Кијурин, Загорка 150, 158
 Кијурин, Бранко 158
 Кириловић, Христина 161
 Кирић, Марија 161
 Кирјајев (мајор) 111, 122
 Кићовић, Миращ 162
 Киш Адамов, Јулија 141, 163
 Клед (декан, Лион) 206
 Клицин, Димитрије Мита 137, 152, 162
 Клицин, Јелисавета Јелена 137, 158
 Книћанин, Стеван 81, 87–91
 Кобалд, Дара 161
- Ковачевић, Зорка 161
 Ковачевић, Љубомир 196, 199, 202–204
 Ковачевић, Санда 160
 Ковачевић, Славка Слава 158
 Ковачевић Бојовић, Бранка 159
 Ковил (професор, Лион) 206
 Колаковић, Александра 200, 214
 Коларски, Александра 161
 Коларски, Јелисавета 161
 Кољари, И. 161
 Комаров, Висарион Висарионович 116–117
 Комарчић, Лазар 85
 Коматина, Ивана 10, 12–13, 19, 25, 28
 Коматина, Предраг 24
 Компјере (педагог, Лион) 207
 Конда Бимбаша 222
 Конрођ Шпицер, Јелена 160
 Константин IX Палеолог 102
 Константин Порфирогенит 24
 Констанца Морозини 11, 14
 Кончина, Е. (E. Concina) 53
 Коњевић, Марија 161
 Копривица, Марија 15, 17–18, 20
 Короди, Олга 161
 Костић, Даница-Дана 161
 Костић, Константин Т. 82
 Костић, Лаза 106, 121–122
 Костић, Олга II. 161
 Костић, Радмила-Рада 160
 Котроманић 20, 28–29
 Коцебу, Август (Kocebu, August) 98, 103
 Коци, Гаetano (Gaetano Cozzi) 54
 Крајачевић, Даринка-Дара 160
 Крајачевић, Катица 161
 Крајачевићи (браћа) 140
 Крајина, Зинел (Zinnel Craina) 47, 51–57, 60
 Крестић, Василије Ђ. 87, 91, 98, 185, 187, 194, 229–230
 Крестић, Петар В. 106, 108, 111–112, 114–116, 119
 Крешевљаковић, Хамдија 38, 42
 Крешић, Огњен 37
 Кркљуш, Љубомирка 193
 Круи, Ф. (Crue, F. de) 197
 Кузмичева, Људмила В. 108
 Кумануди, Коста 207
 Кун, Меланија 137, 159
 Купрешанин, Вељко 98
 Кушевић, Милан 186
 Кушевић, Светозар (жупан) 191
- Лавис, Ернест (Ernest Lavisse) 200, 211
 Лади, А. (Ladé, A.) 197
 Лазар Хребельановић 190
 Лазаревић, Драгана 20, 24
 Лазаревић, Лазар 84
 Лазачев, Милена 161
 Лазић, Вукосава-Вукица 160

- Лазии Стојковић, Драгана 31, 33, 40, 46, 230–231
 Лалић, Милица 161
 Лампел, Ила 161
 Лампел, Хермина 161
 Лацковић, Јелисавета 161
 Леже, Луј (Louis Léger) 200, 211
 Лемаић, Пава 161
 Лењин, Владимир Ильич 223–224
 Леовац, Данко 111, 114, 117
 Леополд I 218
 Лесаж, Ален Рене (Lesage, Alain-René) 84, 98, 100–101
 Лесинг, Готхолд Ефраим 98
 Лоазо, Шарл (Charles Loiseau) 211
 Ловрековић, Мара 161
 Ловчевић, Стеван Јагеровић 203–204, 212
 Лонгин Томић (владика) 14–15
 Лонгиновић, Сава 82
 Лукавчевић, Јован 86
 Лустиг, Фани 161

 Љушић, Радош 220

 Мавро Орбин 23
 Магазиновић, Мага 150
 Магдаленић, Михаило 111
 Магдаленић, Светозар 108, 112, 116–118, 122
 Мажуран, Иве 25
 Максимов, Сава 84
 Максимовић, Љубомир 87, 98
 Максимовић, Мара 161
 Мале, Албер (Albert Male) 200, 207, 211, 213
 Малин Перица, Персида 161
 Мандић Могин, Даринка Дара 137, 155, 158
 Манојловић, Катица 161
 Манцато, Мила (Mila Manzatto) 9 54
 Маргетић, Вукосава 161
 Маргетић, Олга 160
 Маретић, Томо 52
 Марија Терезија 217
 Маријежои (професор, Лион) 206
 Марин Санудо Млађи 22–24
 Марић, Светислав 153
 Марјановић, Стојанка 160
 Марјановић, Чедомир 14
 Марко Краљевић 202
 Марковић (капетан) 85
 Марковић Финас, Јелена 159
 Марковић, Агница 160
 Марковић, Вера 146
 Марковић, Вида 160
 Марковић, Војислав 210
 Марковић, Душанка 125, 130, 165, 231
 Марковић, Илинка 161
 Марковић, Миленко 204
 Марковић, Периша 88, 90
 Марковић, Радан 113
 Марковић, Ружа 210
 Марковић, Саша 226–227
 Марковић, Светозар 107, 110
 Марчкић, Савета 161
 Матејка, Марија 161
 Матијашевић, Лепосава Лепа 137, 159
 Матић, Даринка Дара 161
 Матић, Љубомир Ћ. 104
 Матић, Мира 161
 Матић, Мита 98
 Матић, Светомир 137, 158
 Матић, Смиљка 161
 Матић, Станка 137, 149, 158
 Матицки, Миодраг 82
 Матковић, Каја 149
 Махмуд I 34
 Маца, Марија 159
 Мацедонић, Мара 160
 Медаковић, Данило 99, 188
 Меженинов 116
 МекГаван, Брус (Bruce McGowan) 39
 Мелентије Павловић (митрополит) 85
 Мендељејев, Дмитриј И. 107
 Мереник, Славица 220
 Меркурије (епископ) 17
 Мехмед-ага (управник Смед. санцака) 38
 Мешчерски, Владимир Петровић 120
 Мијатовић, Чедомиљ 50
 Мијачевић, Петар 172
 Микетић, Зорка 161
 Микин, Ружа 161
 Милан Обреновић 86, 106, 109, 111, 119, 208–211
 Милановић, Јасмина 128
 Милво, Лусијен (Lucien Millevoeye) 213
 Милетић, Александар 169
 Милетић, Душица 160
 Милетић, Олга 161
 Милетић, Светозар 185–193
 Милетић Шајин, Риста 142, 163
 Милеуснић, Слободан 14
 Миливојевић, Зоранка-Зорка 161
 Милијановић, Светолик 196
 Милиновић, Плавиша 82
 Милиновић, Стеван 82
 Милић, Емина 161
 Милићевић, Милан Ћ. 108–109, 111, 118–119, 122
 Милићевић, Милић 115
 Милићевић, Радмила 161
 Миличев, Зорка 161
 Милованов, Милева 161
 Милојевић, Митар 86
 Милош Обилић 201–202
 Милош Обреновић 81–82, 84–86, 92–93, 95–96, 109, 220
 Милошев, Гордана 161
 Милошев, Милица 160

- Милошевић, Јованка 137, 162
 Милунов, Јелена 161
 Милутиновић, Даринка 132
 Милутиновић, Коста 132
 Милутиновић, Сима Сарајлија 81–84, 91, 96–97, 99, 220
 Миљутин, Дмитриј Алексејевич 107
 Мирилов, Олга 160
 Миросављевић, Мила 161
 Мирчов, Светлана 196, 198, 204
 Митић, Марија 23–24, 11–12
 Митровић, Катарина 18, 20–21
 Митровић, Лена 136
 Митровић, Чедо 199
 Михаило Обреновић 86–87, 92, 99, 106, 110, 189, 192
 Михаиловић, Ахило 204
 Михајловић, Зора 161
 Михајловић, Софија 160
 Михалцић, Бојана 160
 Мицић, Јулка 133, 158
 Мицић Паквор, Нада 161
 Мишић, Живојин Р. 111
 Мишић Бичански, Вукосава 161
 Младен 88
 Младен Шубић 28
 Младеновић, Војислав 153
 Мога, Зорка Зора 161
 Мојсије (епископ браничевски) 13
 Молотов, Вјачеслав М. 223
 Моњашкин (официр) 116
 Моријер, Џејмс Јустинијан (Morier, James Justinian) 98, 103
 Моротвански, Добрила 159
 Моч, Милица 161
 Мошин, Владимир 17, 20, 27
 Мразовић, Матија 186
 Мрвош, Никола 153
 Мргић, Јелена 9–10, 12–13, 20–21, 24, 26
 Мудрински, Матилда 161
 Муратори, Лодовико Антонио 11
 Мургашки, Катица 161
 Мургашки, Милена 161
 Мургашки, Софија 161
 Муса-ефендија 92
 Мушицки, Лукијан 96
- Нађ, Људевит 218
 Нађвински, Иванка 161
 Најтингал, Флоренс (Florence Nightingale) 145
 Налбантоглу, Унал (Nalbantoğlu, Ünal) 32
 Наполеон Бонапарта 95, 98, 103
 Нарди, Франческо (Francesco Nardi) 11–12, 23–24
 Настић, Злата 161
 Настић, Мара 161
 Наталија Обреновић 127
 Недељковић, Душан 169, 171
- Недељковић Рочкоман, Божидар С. 128
 Недић, Анка 161
 Недић, Милан 140
 Недок, Александар С. 115, 204
 Немањићи 9, 21, 25
 Ненадовић, Јаша 205
 Ненадовић, Прота Матеја 86, 95
 Ненадовић, Славка (Славна) 160
 Неофит (епископ зетски) 27
 Ниермајер, Јон Фредерик (Niermeyer, Jan Frederik) 24
 Никанор Грујић (епископ) 188
 Никашиновић, Божидар (псеуд. М. Никашиновић) 212, 214
 Никитин, Сергеј А. 108
 Никола (бискуп) 25
 Никола (епископ) 13
 Никола IV (папа) 20
 Николајевић, Аца 205
 Николајевић, (Ида?) 205
 Николајевић, Љубица 149
 Николајевић, Иван (руски официр) 117
 Николић, Андра 196, 211–212
 Николић, Вида 161
 Николић, Владимир М. 232
 Николић, Драгица 161
 Николић, Живка 161
 Николић, Јулка 161
 Николић, Милан 137, 142, 158, 163
 Николић, Миле 163
 Николић, Милета 142
 Николић, Милорад Т. 98
 Николић, Мирослав 24
 Николић, Персида 161
 Николић, Тихомиљ Теша 115
 Николић, Џајка 137, 149, 158
 Нинковић, Петар 187–188
 Нинчић, Велизар 110
 Нићифор (епископ) 100
 Нићифор Дучић 15
 Нишевић, Невена 161
 Новаков, Александра 201
 Новаковић, Зора 161
 Новаковић, Стојан 104, 196, 202–203, 211
 Нушић, Бранислав 128
- Њари, Денис 62
- Обрадовић, Нада 161
 Обрадовић, Олга 159
 Обреновић, Јеврем 84, 86
 Обреновић, Јован 86
 Обреновићи 83, 92–94, 110, 120
 Озбај, Рахми Дениз (Özbay, Rahmi Deniz) 32
 Озел, Октај (Oktay Özel) 32
 Окјар, Осман (Okyar, Osman) 32
 Олар, Алфонс (François Victor Alphonse Aulard) 211

- Оман, Емил 200
Омер-паша 83
Орешковић, Јелена 161
Орешковић, Савета 161
Орлић, Ружа 160
Оругић, Мехо 99
Орхонлу, Џенгиз (Cengiz Orhonlu) 33
Острогорски, Георгије 24
Остурк, Назиф (Nazif Öztürk) 34
- Павић, Светозар 195, 201
Павлас, Игњат 153
Павловић, Гизела 161
Павловић, Иван С. 111
Павловић, Мирослав 32–40, 42, 44, 222
Павловић, Т. 160
Павловић, Теодор 91
Пајдак 81–52
Пајинов, Даница 161
Панић, Ђира 208
Пантић, Мирослав 50
Пауловић, Ерна 160
Пауловић, Здравка 161
Пауловица, Ерна 161
Пауновић, Маргита 137, 149, 158
Пауновић, Светислав 137, 158
Пашћан Којанов, Светолик 150
Пејовић, Кића 160
Пелидија, Енес 38
Первас, Јелка 161
Перовић, Радослав 220
Песинг, Ирма 161
Петар I 145, 153
Петар III (цар) 48
Петар Карађорђевић 198, 204–205
Петковић, Јулка 161
Петковић, Лепосава 158
Петковић, Милосава 160
Петрик, Фрањо 132
Петров, Андрија 84
Петровић, Амалија 161
Петровић, Аркадије 84
Петровић, Атанасије 99
Петровић, Божидар 141, 163
Петровић, Бујимка 161
Петровић, Вида 160
Петровић, Голуб 96
Петровић, Зора 160
Петровић, Јованка 137, 158
Петровић, Миливоје 88–90
Петровић, Милоје 89
Петровић, Мита 100, 222
Петровић, Нада 161
Петровић, Надежда 128
Петровић, Никола С. 198, 204–205
Петровић, Радмила 161
Петровић, Тинка 160
Петровна, Елизавета 106
- Петронијевић, Аврам 86–87, 92–93, 96, 102–103
Пећанац, Коста 171
Пецић, Јованка 161
Пилиповић, Радован 14
Пирогов, Николај И. 107
Писарев 110
Писничник, Маргита 160
Плавшић, Ирина 160
Платон Атанацковић (владика) 187
Плесничар, Мара 161
Повољни, Гизела 137, 159
Покровскиј, Михаил Н. 107
Полит, Јована 128
Полит, Јулијана (рођ. Десанчић) 128
Полит, Милка 132
Полит, Михајло 132
Понса (бискуп) 25
Попов, Ангелина 161
Попов, Олга 161
Поповић, Александра 161
Поповић, Анастасија 161
Поповић, Аца Зуб 188
Поповић, Б. 201
Поповић, Беба 160
Поповић, Василије 85
Поповић, Дака 161
Поповић, Десанка 161
Поповић, Душан 74, 142, 163
Поповић, Јаков А. 11
Поповић, Јефта 162
Поповић, Јован П. 162, 170
Поповић, Јован Стерија 84, 95
Поповић, Љубица 161
Поповић, Љубодраг А. 96
Поповић, Љубомир 115
Поповић, Меланка 161
Поповић, Мила 160–161
Поповић, Миранка 161
Поповић, Наталија 137, 159
Поповић, Невена 161
Поповић, Павле 82–83, 86, 198, 200, 207
Поповић, Павле А. 93
Поповић, Радомир Ј. 86–87, 93, 103, 197, 222
Поповицки, Мила 161
Поточан, Будимир 113
Предић, Урош 130–131
Прекајска, Нада 161
Прето, Паоло (Paolo Preto) 53
Прешин, Вида 161
Проданов, В. 189
Продановић, Кагица 161
Прокић, Б. 199
Прокић, Славка 161
Пузовић, Предраг 14
Пупин, Михајло 137, 162
Пурковић, Миодраг 14–18
Путин, Владимир 106, 223

- Пушић, Исидора 161
 Пшеничник, Ирина 161
 Пшеничник, Маргита (Маргарета) 159
- Раденковић, Сава 109
 Раденковић, Цана 161
 Радивојевић, Јован 137, 158
 Радивојевић, Љубица 161
 Радивојевић, Мајица 160
 Радивојевић, Марија 162
 Радивојевић, Олга 137, 158
 Радић, Радмила 21
 Радован (?) 162
 Радованов, Сиде 162
 Радовановић, Вукосава 137, 162
 Радовић, Олга 162
 Радовић, Радовић 207
 Радојевић, Дуња 105, 110, 122, 231
 Радонић, Јован 12
 Радосављевић, Недељко 222
 Радосављевић, Теодор 188
 Раичевић, Горана 204
 Рајевски, Николај Николајевић 113–114, 122
 Рајић, Јован 98
 Рајић, Сузана 109
 Рајица 88
 Рајковић, Вера 162
 Рајовић, Цветко 101
 Рајх Поповић, Љубица 133, 159
 Ракић, Аница 158, 162
 Ракица 88
 Ралетић, Мара 162
 Ралетић, Марија 162
 Рамбо, Алфред 200, 211
 Рапајић, Софија (рођ. Обрадовић) 136, 152, 162
 Раух, Левин 185–186, 193
 Рашић, (?) 162
 Редхаус, Џејмс (James Redhouse) 39
 Релић, Нада 162
 Рибникар, Владислав 201, 202
 Рибникар, Дарко 202
 Ривијер 206
 Ристић, Драгутин 140
 Ристић, Елза 162
 Ристић, Јован 113, 115, 119, 207
 Роланд (бискуп) 25
 Романовић, Живко М. 195, 201–202
 Ротман, Натали (Rothman, Natalie E.) 51
 Рубинштајн, Николај 107
 Руварац, Иларион 11, 14–17, 202
 Рудић, Срђан 24
 Ружић, (?) (рођ. Павловић) 162
 Рупник, Лав 171
 Руфин (нунције) 22
- Сава Вуковић (епископ шумадијски) 14
 Савић, Иванка 162
 Савић, Ј. 130
- Савић, Љубица 160
 Савковић, Јован 189
 Савојски, Евгеније 82
 Сазданић, Љубица (рођ. Димовић) 160
 Сакетић, Зорка 162
 Сакулац, Милисав 153
 Самарцић, Никола 222
 Самуило Маширевић (патријарх) 185–190, 192–193
 Сандић, Анђелија 132
 Сегредо, А. (A. Segredo) 53
 Секулић, Александар 137, 142, 162–163
 Секулић, Анселма-Селма 162
 Секулић, Јелена-Јела 160
 Секулић, Јелисавета 142, 162–163
 Сел Турхан, Фатма (Fatma Sel Turhan) 38
 Сенћанин, Милева 162
 Сенчанин, Загорка 162
 Сењобос, Шарл (Charles Seignobos) 211
 Сети, Христина (Cristina Setti) 54
 Сивчев, Јулка 162
 Силаши, Мор 160
 Симен (Samin) 214
 Симеон-Синиша Немањић Палеолог 203
 Симић, Алекса 87
 Симић, Добрила 153, 160
 Симић, Јован Бобовац 85
 Симић, Милева 162
 Симић, Светислав 196, 212
 Симић, Светозар 214
 Симић, Стојан 86, 92, 95
 Синдик, Душан 20, 27
 Сиси, А. (Saissy, A.) 208
 Скопљак-паша 99
 Сланкаменац, Мара 162
 Слапшак, Светлана 110
 Слијепчевић, Ђоко 10
 Смичиклас, Тадија 22
 Соболевски, Михаел 181
 Софић, Емилија 133, 135–139, 141, 143–146, 149–153, 158
 Спалајковић, Мирослав 200, 208–210, 212, 214
 Спасић, Паун М. 203
 Спорић, Славка 162
 Сремац, Радован 61–62, 75, 79, 231
 Сретеновић, Ранка 162
 Сретеновић, Синиша Ј. 128
 Срећковић, Пантелија 11–12, 196, 201–204, 206
 Сршан, Стјепан 74
 Стаљин, Јосиф Висарионович 223–225
 Стамболија, Небојша 167, 183, 231
 Станић, Миле 87, 98
 Станков, Ј. 203
 Станковић, Јован 86, 93
 Станковић, Корнелија 107
 Станојевић, Ангелина 162
 Станојевић, Глигор 48–49, 58–59
 Станојевић, Јеремија 96

- Станојевић, Саша 227
 Станојевић, Софија 162
 Станојевић, Станоје 12, 14, 23–24
 Стеја (хајдук) 81
 Стефан I Котроманић 21
 Стефан II Котроманић 22, 28
 Стефан Владислав II Немањић 11, 13–14
 Стефан Драгутин Немањић (краљ) 9–29,
 Стефан Стратимировић (митрополит) 218
 Стефан Урош II Милутин Немањић 10, 12–13,
 15, 17, 28–29
 Стефан Урош V Немањић 83
 Стефановић Виловски, Јован 84, 87–88, 91
 Стефановић, Евица (рођ. Тапавица) 159
 Стефановић, Зора 160
 Стефановић, Стефан Тенка 83, 95–96
 Стојадиновић, Августа 140
 Стојановић, Исидор 95–96
 Стојановић, Катарина 149
 Стојановић, Љубомир 20, 27
 Стојановић, Милица 162
 Стојанчевић, Владимир 220
 Стојић Радовић, Биљана 195, 200, 214–215, 232
 Стојков, Јулка 162
 Стојковић, Даринка Дара 159
 Стокић, Жанка 141
 Столић, Ана 127
 Стопић, Даница 160
 Страјин, Ангелина (Анђелија) 159
 Страјин, Јован 140
 Страјин, Н. 160
 Стратимировић, Ђорђе 188
 Стратимировић, Стеван 96
 Стролју, М. Е. (Stroehlieu, М. Е.) 197
 Суботин, Јелисавета 133, 137, 141–142, 150,
 153–154, 158
 Суботић, Војислав 109
 Суботић, Данка 160
 Суботић, Даринка К. 129
 Суботић, Јован 128, 185–186, 193
 Суботић, Радмила 162
 Суботић, Савка 127–130, 153
 Сувајџић, Катица 160
 Сувајџић, Стевка 160
 Сућеска, Авдо 38–39, 43

 Табаковић, Душан 132
 Тадић, Бошко 96
 Тајандје, Рене (Saint-René Taillandier) 207
 Тајбнер, Јелена 162
 Тајнер, Августин (Theiner, Augustin) 22
 Танурић, Ракила 162
 Тапавица, Зора 162
 Таталовић, Јованка 160
 Татарски, Милица 160
 Твртко I Котроманић 28
 Текелија, Јован 81
 Текелија, Сава 81

 Теодоровић, Анђелка 162
 Теодоровић, Лазар 86, 96
 Теодоровић, Мара 162
 Теодоровић, Перса 162
 Теофиловић, Жељко 15
 Тепавац, Милка 162
 Тешић, Душан 11
 Тешић, Мара 162
 Тимофејев, Алексеј 108
 Тирол, Димитрије П. 101
 Тодоровић, Анђелија (Анђелка) 160
 Тодоровић, Пера 85, 90–91, 108, 110, 112–114,
 118–120, 122
 Токарјев, Владимир Николајевич 116
 Толстој, Лав Н. 113
 Тома (бискуп) 25
 Томанић, Борис 167, 183, 232
 Томић, Даринка 198
 Томић, Душан 214
 Томић, Јован Н. 196, 198–200, 206–207
 Томић, Сима 200
 Тотовић, Вида 160
 Точанац Радовић, Исидора 217
 Тошић, Вера 159
 Тошић, Спасенија 162
 Трајановић, Јелена 160
 Трговчевић, Љубинка 197
 Тривковић, Александар Х. 89–90
 Трифковић, Ђуро 132
 Трифунац, Лука 84
 Тричкувић, Радмила 34, 39–40, 43–44
 Тубин, Славиша 9–10, 30, 232
 Тургењев, Иван Сергејевич 110
 Турко, Бастијан 52

 Ћирић, Стеван 140
 Ћирић, Стефан 103
 Ћирковић, Сима 20, 23, 27
 Ћоровић, Владимир 12
 Ћулум, Десанка 162

 Успенски, Глеб Иванович (Успенский) 121

 Фаву, Жорж (Favou, George) 197
 Фароки, Сураја (Suraiya Faroqhi) 34
 Фелдман, Адела (рођ. Ајсман) 162
 Филиповић, Вера 162
 Филиповић, Миленко 14, 17
 Филиповић, Станоје 34–35
 Фишер, Александра 162
 Флит, Кејт (Kate Fleet) 34
 Флорински (професор) 203
 Фодор, Пал (Fodor Pál) 39
 Форгач, Пирошка 162
 Фоскато, Зуане 56
 Фостиков, Александра 11–13, 22–24
 Франклин, Бенџамин (Benjamin Franklin) 98,
 101

- Француз, Вида 162
 Фрасинат (госпођа) 205
 Фридрих I Риђобради (цар) 101
- Хајом, Магда 162
 Ханџић, Адем 33, 35
 Хаџи, Санда 162
 Хаџибегџић, Хамид 36–37
 Хаџић, Јован 188
 Хаџић, Јован 95
 Хаџић, Светозар 117
 Хеђ, Клара (Klara Hegy) 39
 Хел, Џон Ригби (John Rigby Hale) 54
 Хес, Ангелина 162
 Хикок, Мајкл Роберт (Hickok, Michael Robert) 32, 39
 Хлевњук, Олег Виталевич 223–226
 Хомер 97
 Хорватовић, Ђура С. 114, 120
 Хрговић, Богданка 160
 Хризостом Јеврић 15
 Хризостом Столић (епископ жички) 27
 Христић, Милош 210
 Христић, Никола 109, 191, 210
 Хрушчов, Никита С. 223–224
 Хуберт, Ида (рођ. Заборовски) 162
 Худак Симеоновић, Радмила 160
 Хусеин-ага 38, 42
 Хусић, Аладин 35
- Цветковић, Драган Ж. 181
 Цветковић, Драгиша 140
 Цвијић, Јован 222
 Цвијо (прадеда Ј. Цвијића) 222
 Цвитковац, Немања 13, 23, 26
 Црњански, Милош 222
- Чавић, Јелена 132
 Чавић, Коста 132
 Чакир, Баки (Baki Çakır) 34
 Чаковац, (?) 162
 Чакра, Емил 188
 Чаплович, Јан 217
 Чарнојевић, Павле 81–82
 Чезар, Јавуз (Cezar, Yavuz) 32
 Чековић, Живорад 109
- Челик, Јуксел (Çelik Yüksel) 39
 Чернишевски, Николај 110
 Черњајев, Михаил Григорјевич 105, 107, 109–115, 117–120, 122
 Чирх, Бојана 162
 Чобански, Спасоје 172
 Чокрљан, Н. 81–82
 Чолак Антић, Бошко 198, 204–205
 Чолаковић, (?) 162
 Чоловић, Радоје 109
 Чујев, Феликса Ивановича 223
 Чумић, Аћим 209
- Џацић, Петар 50, 54
 Џепина, Мирјана 126
 Џупуња 81
- Шафарик, Павле 82
 Шаховскаја (кнегиња) 116
 Шекиб-ефендија 87
 Шемјакин, Андреј 112–114
 Шеридан, Ричард Бринсли (Sheridan, Richard Brinsley) 98, 101
 Шеровић, Петар Д. 49
 Шешум, Урош С. 220–222
 Шијаков, Нада 162
 Шикопарија, Јелисавета Савета 159
 Шикопарија, Милица 160
 Шилић, Зорка 162
 Шилић, Милица 162
 Шилић, Персида 162
 Ширмахер, Кети (Käthe Schirmacher) 127
 Шлангер, Клара 162
 Шмерлинг, Антон 187–188
 Шосбергер, Оскар 162
 Шпицер, Селма 162
 Шрам, Јелена 162
 Штефановић, Вера 162
 Штрасер, Љубица 162
 Штросмајер, Јосип Јурај (бискуп) 186
 Штула, Маргарита 162
 Шћепан Мали 48–49, 58–59
 Шубићи 28–29
 Шулиц, Вилим 140
 Шчедрин, Михаил (Михаил Евграфович Салтыков-Щедрин) 110

ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР

- Алексинач 109, 119
 Алексинач 199
 Алексиначки округ 88
 Антин 62, 76
 АП Војводина 168–169, 173, 175, 180
 Арадска епархија 218–219
 Аранђеловац 220
 Ариље 17
 Атина 109, 204
 Аустралија 102
 Аустрија 91, 187–188, 206, 221
 Аустроугарска 127, 129, 132, 189, 199, 213
 Аутономна Косовско-метохијска област 168
- Балкан 12, 47–49, 60, 106–107, 118
 Балканске земље 213
 Банат 82, 90, 172, 219
 Бановци (Шидски) 62, 64, 74, 76
 Баностор 62, 64, 76
 Бања 17
 Бањска епископија 28–29
 Бапска 62, 64, 74, 76
 Барања 172
 Баточина 85
 Бачинци 62, 64, 74, 76
 Бачка 90, 172, 227
 Бачка епархија 125–126, 133, 145
 Бачка област 137
 Бачка Паланка 145
 Бачкопаланачка општина 182
 Бачкопаланачки срез 167–168, 172, 174, 176, 177–180, 183
 Бачкопетровачка општина 182
 Башаид 84
 Београд 9, 13, 18–19, 24, 28, 40–41, 44, 61–62, 79, 83, 85–87, 91, 93–96, 98–99, 101–102, 104, 106, 108, 111–112, 115–118, 121, 126–128, 131–134, 141, 143, 145, 149, 151–152, 168, 188, 193, 195–196, 199–202, 204–205, 209, 212, 214, 217, 220, 222
 Београдска епископија → видети: Мачванска епископија
 Београдска општина 201
 Београдска тврђава 92
 Београдски округ 168
- Београдски пашалук 40, 221
 Београдско-мачевска епископија 13
 Београ 90
 Беоцин 62, 64, 74, 76
 Берак 62, 64, 76, 79
 Беркасово 62, 64, 76, 79
 Берлин 50, 127, 145, 196, 204, 210–211
 Беч 50, 59, 86, 91, 103, 107–108, 187–188, 190, 218
 Бечејска општина 182
 Бешеново (манастир) 64, 76
 Бешеново (прњавор) 62, 64, 74, 76, 89
 Бингула 62, 65, 74, 77
 Битољ 201, 204
 Бобота 62, 65, 74, 77, 79
 Богдановци 62, 65, 77
 Бока которска 48–50
 Босанска бановина 16, 28
 Босанска бискупија 22
 Босанска Дубица 201
 Босанска епископија 9–10, 11, 13–15, 20–22, 24–29
 Босански ејалет 36, 38–39, 43–44
 Босанско-ђаковачка бискупија 25
 Босна (река) 24
 Босна 9–10, 12–15, 17, 20–21, 23, 25–26, 28–30, 32, 39, 211
 Босна и Херцеговина 38, 131, 169–170, 180, 208, 211–214
 Бочар 90
 Брадиња 145
 Брајићи 48
 Браничево 19–20
 Браничевска епископија 10, 13, 28–29
 Брестач 62, 65, 74, 77
 Бретања 209
 Брчко 145
 Бршадин 62, 65, 74, 77
 Бугарска 144
 Будва 47–49, 51, 55–56, 60
 Будим 84
 Будимпешта 188, 190
 Будимска епархија 132
 Буђановци 62, 65, 74–75, 77
 Букурешт 204, 207

- Ваљево 195, 201
 Ваљево 83
 Ваљевски округ 168, 201
 Вардарска бановина 152
 Велика Кикинда 90
 Велики Бечкерек 82, 85, 89–91
 Велики Гај 90
 Велики Извор 118
 Велики Радинци 62, 65, 74, 77
 Велико Градиште 141
 Венеција 14, 18, 22–25, 27, 47, 49–51, 53–54, 56–60, 206
 Венецијанска република → видети: Венеција
 Вера 62, 65, 74, 77
 Ветерник 157
 Видинска област 34
 Визић 62, 65, 74, 77
 Вишеград 145
 Влашка 221
 Вогањ 62, 65, 74, 77
 Војводина 81, 87, 90, 132, 167, 169, 171–174, 177, 182, 188, 227
 Врање 201, 204
 Врањево 84
 Врањски округ 168
 Врбас 140
 Врбас (река) 13, 17, 19
 Врбаска општина 182
 Врдник (прњавор) 62, 65, 74, 77
 Врдник (Раваница) (манастир) 66, 77
 Врњци 145
 Вршац 89–90, 145
 Вуковар 61–63, 66, 75, 77, 79, 172, 190
- Габош 62, 74, 77
 Гацко 48
 Гибарац 62, 66, 77
 Горња кула (Зворник) 42
 Горња Мачва (нахија) 31–34, 36, 41–44, 46
 Горњи Адровац 113
 Горњокарловачка епархија 219
 Грабово 62, 66, 74, 77
 Грачаница 35
 Гргетег (манастир) 66, 77
 Гргетег (прњавор) 62, 74
 Гргуревци 62, 66, 74, 77
 Гренобл 198
 Грчка 84, 206
 Гушевац 145
- Дабар (област) 16, 28
 Дабарска епископија 10, 15–18, 25–26
 Дабробосанска митрополија 28
 Далмација 22, 48, 143
 Даљ 91, 185, 193
 Дебрц (Мачва) 24
 Дежево 10
 Делиград 109, 115, 117, 119
- Деоник (Δεονήκ) → видети: Тешањ
 Деска 90
 Десник → видети: Тешањ
 Дивош 62, 66, 74, 77
 Добринци 62, 66, 74, 77
 Доња Мачва (нахија) 31–34, 43, 46
 Доњи Краји 17
 Дрезден 50
 Дрина 13, 17, 20, 26–27, 202, 221
 Дубровник 13, 20, 27, 59
 Дунав 82, 86, 221
 Дунавска бановина 139, 153
 Дунавски кеј (Нови Сад) 141
 ДФ Југославија 170
- Ђаково 12, 22, 25
 Ђала 89–90
 Ђунис 119
 Ђурђево 84
- Европа 50, 127, 156, 199, 213
 Ердвик 62, 66, 74–75, 77
- Жабаљска општина 182
 Жабаљски срез 167–168, 172, 174, 176–177, 179–180, 183
 Женева 106, 195, 197–198, 204–205, 207, 211
 Жичко-пећка архиепископија 14
- Загреб 61–62, 79, 91, 127–128, 186
 Зворник 31, 38–40, 42, 44, 46
 Зворничка епархија 11, 13–14
 Зворничка тврђава 38, 41–42, 46
 Зворнички санџак 31–33, 35–36, 38–39
 Зворничко-гузланска епархија 9, 14–15
 Земун 84–85, 95, 99, 128, 172
 Зетска епископија 15
 Златибор 17
 Златица 89
 Змајево 157
 Зрењанин 130, 172
- Ивањица 104
 Илача 62, 66, 77
 Илок 61–63, 67, 75, 77, 79
 Инђија 62, 67, 74, 77
 Ириг 61–63, 67, 75, 77, 79
 Истанбул 31, 33, 36, 51
 Источна Србија 221
 Истра 143, 169
 Италија 189, 198
- Јабучки рит 87
 Јагодина 85
 Јадранско залеђе 34
 Јазак (манастир) 67, 77
 Јазак (прњавор) 62, 67, 74, 77
 Јанкова клисура 111

- Јанковци 62, 67, 77, 79,
 Јармина 62, 67, 74, 77
 Југославија 168–171, 174–178, 180–181
 Јужна Угарска 189
- Кавказ 110
 Кадибогаз 111
 Калемегдан 86
 Каменица → видети: Сремска Каменица
 Каменица (код Ниша) 221
 Кањижа 89
 Карановац 85
 Карловачка митрополија 217–219
 Кијев 96, 201
 Кикинда 84, 89–90
 Кикиндски округ 91
 Кнежевина Србија 81, 84, 92, 94, 96, 99, 103,
 105–106, 115, 193
 Корољ 62, 67, 75, 77
 Косово и Метохија 169
 Косово поље 190, 201
 Косовска Митровица 227
 Котор 48–49
 Крагујевац 84–87, 92, 94, 96, 99–100, 103,
 152, 209, 212
 Крагујевачки округ 168
 Краљевина Југославија 111, 131, 135, 143, 146,
 157, 182, 227
 Краљевина Србија 109, 115
 Краљевина СХС 131, 135, 157
 Краљевци 62, 67, 74, 77
 Кремљ 223
 Крит 27
 Крстур 151
 Крушевац 85
 Крушевачка област 34
 Крушевачки округ 88, 168
 Крушевачки санџак 40
 Крушедол (манастир) 68, 77
 Крушедол (прњавор) 62, 67, 74, 77
 Кувеждин (манастир) 62, 68, 77
 Кувеждин (прњавор) 74
 Кукујевци 62, 68, 74–75, 77
 Кулска општина 182
 Кулски срез 167–168, 172, 176–177, 179–180
 Куманово 145
 Кушлат (гврђава) 38, 40, 42
- Лапље Село (Косово) 145
 Лединци 62, 68, 74, 77
 Лежмир 62, 68, 74, 77
 Лепеница 85
 Лесковачки округ 168
 Лешница (Подриње) 44
 Лион 195, 198–199, 206–207, 211
 Ловас 62, 68, 77
 Лозница 222
 Лондон 103, 169
 Лубница 111
- Љуба 63, 68, 77
 Љубљана 145
- Мађарска 211
 Маине (Црна Гора) 48
 Макарска 28
 Македонија 131, 170
 Мали Радинци 63, 68, 74, 77
 Манастир Никоље 99
 Манастир Папраћа 12
 Манастир Раваница 185–186, 190–193
 Манастир Свети Никола (Бања) 16
 Манастир Хопово 82
 Манђелос 63, 68, 74, 77
 Марадик 63, 68, 74, 77
 Маринци 63, 68, 77
 Маркушица 63, 69, 74, 78
 Мачва 19–21, 24
 Мачванска (Београдска) епископија 10, 13–15,
 18–20, 24–26, 28–29
 Меленци 81–83, 94–95
 Миклушевци 69, 74, 78
 Милано 50, 199–200
 Мионица 201
 Михаљевци 63
 Мишковци (Срем) 172
 Млетачка република → видети: Венеција
 Мокрин 84, 89–90
 Молдавија 221
 Моловин 63, 69, 74
 Морава 114–115, 119
 Моравичка епископија 10, 15, 17–18, 25–26
 Моравички крајеви 17
 Моравски округ 168
 Моравски фронт 108
 Мориш 81, 89–90
 Москва 81–82, 109, 169, 201, 224
 Мохово 63, 69, 74, 78
- Негославци 63, 69, 74, 78
 Неготин 201
 Немачка 202
 Нерадин 63, 69, 74, 78
 Нештин 63, 69, 78
 Никоље (манастир) 99
 Никшић 48
 Ниш 109
 Нишки округ 168
 Нова Кањижа 88, 90–91
 Новак 63, 69, 74, 78
 Нови Бечеј 84
 Нови Вуковар 62
 Нови Сад 82–83, 95, 110, 125–128, 132–133,
 135–138, 141–143, 146–149, 151, 153–158, 163,
 167–168, 172–175–177, 179, 188–189, 226
 Новопазарски округ 168
 Новосадска општина 182
 Новосадски округ 167–168, 173–174, 177–180,
 182–183

- Новосадски срез 167–168, 172, 174, 176–179, 180, 183
 НР Србија 169
 Нуштар 63, 69, 78
- Одеса 82
 Опатовац 63, 69, 78
 Оплепац 153
 Осијек 91
 Османска Влашка 34
 Османска Молдавија 34
 Османско царство 32–34, 36–37, 48–49, 51, 53, 57, 84, 221
 Острово 63, 69, 74, 78
 Охрид 152
- Павловци 63, 70, 74, 78
 Падова 50
 Панонска низија 208
 Панчевачки округ 168
 Панчево 87, 89, 168, 172
 Папраћа (манастир) 12
 Пардањ 89
 Париз 50, 110, 170, 195, 199–200, 207–213
 Пачетин 63, 70, 74, 78
 Паштровићи 49, 60
 Перу 98, 101
 Петроварадин 145, 187
 Петровград 168
 Петровградски округ 168
 Петровци (Вуковар) 63, 70, 74, 78
 Петровци (Рума) 63, 70, 74, 78
 Петроград (Санкт Петербург) 107, 109, 116, 200
 Пећка архиепископија 12
 Печка 82
 Печуј 62
 Пешта 86, 91, 93
 Пиреј 195, 201
 Пиротски округ 168
 Побори (Црна Гора) 48
 Подрински округ 168
 Пожаревац 48
 Пожаревачки округ 168
 Пожега 85
 Пољска 49
 Пореч 49
 Потиски дистрикт 84
 Потиски округ 103
 Праг 141
 Привина Глава (манастир) 63, 70, 78
 Привина Глава (прњавор) 74
 Призрен 145, 201
 Приштина 227
 Пруговац 113
 Путинци 63, 70, 74, 78
- Раваница (манастир) 185–186, 190–193
 Раваница (прњавор) 63
- Ражањ 113
 Раковац (манастир) 63, 70, 78
 Раковац (прњавор) 74
 Раковица 86, 111
 Рашка 11
 Ремета (манастир) 70, 78
 Ремета (прњавор) 63, 74
 Реметица (Беочин) (манастир) 70, 78
 Реметица (прњавор) 63, 74
 Ривица 63, 70, 74, 78
 Рим 204
 Рума 63, 70, 75, 78–79
 Руменка 157
 Румунија 205
 Румунски Банат 89
 Русија 48, 59, 81, 96, 105–107, 110, 113, 115–117, 119–121, 199, 206, 213, 223–224
 Руска Федерација 223
 Руско царство 107
- Сава 34, 41, 43–44, 221
 Сајмиште (логор) 172
 Салајка 144
 Самодража 145
 Сан Ђакомо дал’Орио, Венеција (San Giacomo dal’Orio) 53
 Сан Ђулијан (парохија, Венеција) 51
 Санад 84
 Санџак 169–170
 Свилајнац 85
 Свилош 63, 71, 74, 78
 Свињаревци 63, 71, 78
 Северна Босна 9–10, 12–13, 20–21, 24, 26
 Сегедин 88–91
 Сента 82–83, 90
 Сентиван 89–90
 Сибач 63, 71, 74, 78
 Сиоковац 145
 Сириг 88–90, 133, 144–145, 157
 Сирмијум 21
 Сједињене Америчке Државе 131
 Скадар 47, 51–52, 60
 Скадарска крајина 51
 Скадарско језеро 51
 Скопље 145, 204
 Славонија 22, 25, 62, 219
 Словенија 131, 169, 171, 180
 Смедеревска област 34
 Смедеревски санџак 32, 40, 44
 Совјетски Савез 223–225
 Сокол (кадилук) 35, 44
 Сол → видети: Тузла
 Соли 17, 21–22, 24, 28–29
 Соловјев, Александар 9–20, 22, 26
 Солун 201, 204
 Сомбор 82, 90, 98, 101, 168, 172, 226
 Сомборски округ 168, 174
 Сорбона 207

- Сот 63, 71, 78
 Сотин 63, 71, 78
 Софија 204
 Сплит 152
 Спуж 48
 СР Немачка 181
 Србија 10–11, 13, 20, 22, 25, 27, 82, 84–87, 89,
 91, 98, 106, 108–110, 112–121, 127, 129, 131,
 168–170, 181–182, 186, 191, 197, 200, 202,
 204–205, 207, 211–214, 220–222
 Србобранска општина 182
 Сребреница 15
 Срем 21, 61–62, 74, 76, 79, 172, 185–186, 193, 219
 Сремска жупанија 61–63, 75, 79
 Сремска Каменица 62, 67, 75, 77, 79
 Сремска Митровица 168, 172
 Сремске земље 20
 Сремски Карловци 62, 103, 217
 Сремски округ 168, 174
 Стамбол капија 84
 Стара Кањижа 88, 90, 103
 Стара Србија 128, 220
 Старо Бешеново (Dudeștii Vechi) 89
 Старобечејски срез 167–168, 172, 174, 176–180,
 183
 Стејановци 63, 71, 74, 78,
 Степановићево 132, 157
 Стокхолм 204
 Суботица 84, 87, 168, 172
 Суботички округ 168
 Суботиште 63, 71, 74, 78
 Сусек 63, 71, 74, 78

 Тамиш 87
 Ташкент 108
 Ташмајдан 84
 Темеринска општина 182
 Темишвар 82
 Темишварска епархија 219
 Теочак (тврђава) 32, 38, 40, 42, 46
 Тешањ 24
 Тимок 221
 Тимочки округ 168
 Тиса 89
 Тителска општина 182
 Тителски срез 167–168, 172, 174, 176–177, 179–
 180, 183
 Товарник 63, 71, 75, 78
 Томпојевци 63, 71, 78
 Топлички округ 168
 Топола 145
 Топчидер 116
 Тординци 63, 71, 78
 Трпиња 63, 72, 74–75, 78
 Трст 27, 59, 84–85
 Тузла 24
 Тузланско подручје 25
 Туркменистан 108

 Турска 108–109
 Турско царство 118

 Ђуприја 85, 100

 Угарска 186–187, 189–190
 Угарска 213
 Угарска 39
 Угарска 91
 Ужице 201
 Ужице (кадилук) 44
 Ужичка нахија 99
 Ужички округ 168
 Усора (област) 9–22, 24, 26, 28–29
 Усора (река) 17, 24

 Фиренца 50
 ФНР Југославија 169, 171, 173
 Фрајбург 204
 Француска 145, 189, 195, 198–202, 209, 211–212,
 214

 Хабзбуршка монархија 61, 217–219, 221
 Херашти (Кнежевина Влашка) 86
 Херцеговина 48, 198, 205
 Холандија 50
 Хопово (прњавор) 63
 Хоргош 145
 Хрватска 22, 131, 169, 180, 186
 Хум 28

 Цариград 86–87, 92, 95, 98, 106, 109, 204
 Церић 63, 72, 74, 78
 Цирих 110
 Црвенка 140
 Црепаја 89
 Црна Гора 48–50, 58–59, 131, 169, 196, 204–
 206
 Црногорске општине 48
 Црногорско подручје 48

 Чаковци 63, 72, 74, 78
 Чалма 63, 72, 74, 78
 Чанадска шума 90
 Чапљина 145
 Чачак 195–196, 199, 204
 Чачански округ 168
 Черевих 63, 72, 78
 Чешка 145

 Шабац 32–35, 39–40, 42, 44
 Шабац 84
 Шабачка нахија 31–36, 41–43, 46
 Шабачка тврђава 38–40, 46
 Шабачки кадилук 31–32, 34–37, 39, 41–45
 Шаренград 63, 72, 78–79
 Шар-планина 221
 Шатринци 63, 72, 74, 78

Швајцарска 106
Шид 61, 63, 72, 75, 78–79
Шиљеговац 111, 114
Шишатовац (манастир) 63, 72, 78

Шишатовац (прњавор) 74
Шпанија 101
Шуљам 63, 72, 74, 78
Шуматовац 114

Регистар сачинио
Владимир М. Николић

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Маџице српске за историју објављује оригиналне, претходно необјављене радове, разврстане у следећим категоријама: оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија и грађа. Поред тога објављује прилоге у виду приказа и извештаја из научног живота. У *Зборнику Маџице српске за историју* објављују се радови из области историје, помоћних историјских наука и сродних хуманистичких и друштвених дисциплина.

Радови могу бити написани на српском и сродним језицима, на енглеском, руском, немачком и француском језику. Радови на српском језику штампају се ћириличним писмом.

Зборник Маџице српске за историју излази двапут годишње.

Публиковање у *Зборнику Маџице српске за историју* се не наплаћује, нити се радови и рецензије хоноришу.

Зборник Маџице српске за историју доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Маџице српске за историју* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензента и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет аутора и рецензента непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његовог садржаја, без расних, полних/родних, верских, етничких, политичких и других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутор гарантује да рукопис представља његов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту.

Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Мајице српске за историју* рукопис неће бити објављен у другој публикацији на било ком језику без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да моментално о томе обавесте уредника или издавача и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на насталу грешку.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа. Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента које одређује редакција. Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Рецензент је дужан да у року од три недеље достави готову рецензију рада. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензента или, уколико то не желе, да повуку рад из Уредништва. Рок за исправку рада је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензента спада у дискрециона права уредника и редакције. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави и не могу бити аутори који су у скорије време објављивали публикације заједно (као коаутори) са било којим од аутора поднесеног рада.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник шаље поднесени рад одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти морају да наведу своја запажања и предлоге како да се поднети рукопис побољша. Рецензентски лист рецензенту шаље секретар редакције *Зборника Мајџице српске за историју*. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, редакција ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

- дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);
- копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат или аутоплагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Мајџице српске за историју* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајџице српске за историју*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајџице српске за историју је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајџице српске за историју не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард-диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини-диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Молимо ауторе да погледају и попуне *Ауторску изјаву* и *Уговор о преносу ауторских права*.

Уредништво *Зборника Мајнице српске за историју*

EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Journal of History publishes original, previously unpublished papers, classified into following categories: original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemic, scientific bibliography. Apart from that, it publishes contributions such as reviews and reports from scientific life. In the *Matica Srpska Journal of History* there are papers from the field of history, auxiliary sciences of history and cognate humanity and social disciplines.

The papers can be written in Serbian and cognate languages, in English, Russian, German and French. Papers done in Serbian language are written in Cyrillic alphabet.

Matica Srpska Journal of History is published twice a year.

Publishing in *Matica Srpska Journal of History* is not charged nor are the papers or reviews paid for.

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime on the magazine website: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Journal of History* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska*

Journal of History, the handwriting will not be published in any other publication and in any other language without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted handwritings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means.

PAPER REVIEW

The submitted papers undergo review. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. All the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. The reviewer is due to complete the review within three weeks. The authors who receive conditionally positive reviews are obliged to respect the reviewers' remarks or, if not, withdraw the paper from the editorship. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the handwriting to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the *Matica Srpska Journal of History*. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Matica Srpska Journal of History* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of: disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the autorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Matica Srpska Journal of History*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Journal of History does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

We kindly ask the authors to take a look and fill in the *Author's statement* and the *Contract on the transfer of copyrights*.

The editorship of the *Matica Srpska Journal of History*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Зборник Маџице српске за историју

Рукопис који се нуди за објављивање у часопису (*ЗМЦИ*) шаље се Редакцији часописа електронским путем на адресу: **ljdragic@maticarspska.org.rs** или **zmsi@maticarspska.org.rs**

Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање стручни сарадник ће електронским путем доставити аутору. Рукопис се може доставити и поштом на адресу: *Љиљана Дражић, Зборник МС за историју, Маџице српске 1, 21000 Нови Сад.* (Са стручним сарадником можете контактирати и путем тел. 021/6615798).

Рукопис на српском језику треба да буде писан ћириличким писмом, у MicrosoftWord-у (укључујући **сажетак** на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге). Обим рукописа не треба да буде већи од 2 табака (један бруто табак износи 16 страница /28 редова са 66 знакова у реду по страни/).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – врста слова: **Times New Roman**; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см.

САЖЕТАК И РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету рада, као и методологији и приступу истраживању. Обим сажетка треба да износи између 10 и 15 редова (700–1.100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6).

На крају рада даје се **резиме** на страном језику, који представља проширени сажетак, па осим циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме такође садржи кључне речи из сажетка. Резиме треба да садржи између 15 и 25 редова (1.100–1.800 словних места укупно). Уз резиме који се подноси на енглеском језику или на неком другом светском језику, треба **приложити и српски превод.**

ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као фуснота. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима који су на различите начине допринели настанку рада.

БИОБИБЛИОГРАФСКА БЕЛЕШКА

Аутор, уз рад, треба да приложи и краћу биобиблиографску белешку о себи (не дужу од 10 редова (по узору на сличне из ранијих бројева часописа; доступно на сајту Матице српске <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>).

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Цитирања у часопису врше се искључиво у виду фуснота. Литература се не наводи на крају чланка.

1. **Књиге** се наводе на следећи начин: када се књига помиње први пут – име и презиме аутора, наслов књиге *курзивом* (италиком), том и свеска (римским и арапским бројем), место издања курентом, година издања. После места издања се не ставља запета. Странице се наводе без додатака (нпр. стр., р., рр. и сл.). Ако се наводи и издавач, пише се курентом, обично пре места издања. Навођење назива издавача није обавезно али је пожељно. Уколико књига има више издања, може се навести број издања десно горе уз годину (суперскриптом), нпр. 2001⁴. Уколико се упућује на фусноту, после броја стране пише се скраћеница „нап.“. Уколико се помиње више места где је књига издата, она се раздвајају цртом. Ако се ради о књизи у којој су објављени извори, обавезно се наводи име особе која га је приредила, и то после наслова или после наслова у загради.

2. **Чланци** се наводе на следећи начин: име и презиме аутора (када се чланак наводи први пут), назив чланка курентом – обично под наводницима, назив часописа, новина или другог периодичног издања *курзивом*, број и годиште (годиште у заградама), број стране без икаквих додатака (као и код цитирања књига). Уколико је назив часописа дуг, приликом првог навођења у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика даље појављивати.

3. **Поглавље у књизи или зборнику** наводи се на следећи начин: име и презиме аутора (када се поглавље наводи први пут), наслов рада под наводницима, наслов књиге или зборника *курзивом*, место издања, издавач, година издања, број стране.

4. **Архивски материјал** се наводи следећим редом: архив, фонд, кутија, односно свежањ или фасцикла, број и датум и друге ознаке документа. Потом се наводе подаци који ближе одређују сам документ.

5. **Правни прописи** се наводе пуним називом у куренту, обично потом *курзивом* гласило у којем је пропис објављен, запета, број и година објављивања раздвојени косом цртом.

6. Цитирање текстова са **интернета** треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице и датум приступа страници.

7. Уколико постоји више аутора (до три) књиге или чланка, они се раздвајају запетом. Приликом првог помињања наводе се имена и презимена. Уколико постоји више од три аутора, наводи се име и презиме само првог од њих, уз додавање „и др.”.

8. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог рада, после првог слова имена и презимена аутора, ставља се: н. д., страна и тачка. Уколико се цитира више радова истог аутора, било књига, било чланака, пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, код поновљеног цитирања наводи се прво слово имена и презиме аутора, скраћени наслов дела, број странице и тачка.

9. Уколико се цитира текст с више узастопних страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, после чега следи тачка. Уколико се цитирају подаци с више различитих страна, наводе се њихови бројеви раздвојени запетама. Уколико се цитира више страна које се не одређују прецизно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље”.

10. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној напомени, користи се „исто”. Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној напомени, али с различите стране, користи се „исто”, наводи се страна и ставља се тачка на крају.

11. Латинске и друге стране речи пишу се *курзивом*.

12. Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према *Правовису српскога језика* Матице српске), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

12. За „видети” користи се скраћеница „вид.”, а за „упоредити” се користи скраћеница „упор.”.

INSTRUCTION TO AUTHORS

Proceedings of Matica srpska for History

The manuscript intended for publication in the *Proceedings of Matica Srpska for History* should be sent to the Editorial Board to either **ljdradic@maticasrpska.org.rs** or **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Editorial assistant will send to the author an electronic form of the *Statement* that the paper is not (or will not be) published or offered to another journal or publisher. The manuscript can also be sent by regular mail to: *Ljiljana Drazic, Matica Srpska, Proceedings of Matica srpska for History, Matice srpske 1, Novi Sad 21000* (you can also contact the editorial assistant at the phone numbers +381 21 66 15 798).

Manuscript in the Serbian language should be written in Cyrillic script using Microsoft Word (including an abstract in Serbian and a summary in English, images, tables, and other supplements). The size of the manuscript should not exceed 2 author's sheets (one author's sheet contains 16 pages/28 lines with 66 characters per line per page).

The main text should be written with regard to the following requirements – font: *Times New Roman*; spacing: 1.5; font size: 12. First-line indent: 1.25 cm.

ABSTRACT AND SUMMARY

The abstract at the beginning of the paper should be in the Serbian language or the language of the paper. The abstract should reflect the essence of the paper. Specifically, it should provide some basic information on the objective and the theme of the paper, as well as on the methodology and approach to the research. The abstract should be between 10 and 15 lines (700–1,100 characters in total). The abstract is accompanied by keywords (4–6).

At the end of the paper, a summary in a foreign language should be given. This should be an extended summary, so in addition to the objective and the theme of the paper, the methodology and the research approach, it should contain the results as well as the original contribution of the paper. The summary should also be accompanied by the keywords from the abstract. The summary should be between 15 and 25 lines (1,100–1,800 characters in total). Beside the summary submitted in English or some other world language, its Serbian translation should also be provided.

ILLUSTRATIONS

Illustrations (photos, images, maps, graphs, charts, etc.) should be annotated (the author of the photo, or the source of the photo, map or chart should be indicated). The author should mark the place of the illustration in the text.

THANK-YOU NOTE

The thank-you note is written as a separate section. This note provides information on the research done before the work was offered for publication, on the financier of that research, as well as gratitude to the persons who contributed to the creation of the work in various ways.

BIOBIBLIOGRAPHY

The author should also submit a short biobibliography (not longer than 10 lines; similar to the ones from the previous issues of the *Proceedings of Matica Srpska for History*, available on the Matica Srpska website <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>)

REFERENCES

References should be indicated within the text by a footnote. References are not listed at the end of the paper.

1. Books are referenced as follows: the first time the reference occurs – author's name and surname, book title italicized, volume and number (Roman and Arabic numbers), place of publication in small caps, publication year. There is no comma after the place of publication. Pages are listed without extensions (e.g. p., pp.). If the name of the publisher is given, it is written in small caps, usually before the place of publication. The name of the publisher is not mandatory, but it is desirable. If the book has multiple editions, the number of edition can be specified using superscript number on the right side of the publication year, e.g. 2001⁴. If referring to the footnote, after the page number, the abbreviation "ref." is written. If there are several places of publication, they are separated by a dash. Regarding a book in which the sources are published, the name of the person who prepared it must be stated, after the title or after the title in brackets.
2. Articles are referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the article in small caps – usually under quotation marks, the name of the journal, newspaper or other periodical publication italicized, number and volume (volume in brackets), page number without extensions (similar as when referencing books). In case of a long

- journal title, after its first appearance the abbreviated version should be given in brackets and used hereinafter.
3. A chapter in a book or in a collection of papers is referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the chapter under quotation marks, the title of the book or the collection of papers italicized, the place of publication, the publisher, the year of publication.
 4. Archival material is referenced as follows: archive, fund, box, a bundle or folder, number and date and other document markings. Then, the information closer related to the document itself should be provided.
 5. Legal regulations are indicated by the full title in small caps, usually followed by a italicized title of the official gazette in which the regulation is published, comma, number and the year of publication are separated by a slash.
 6. When referencing online resources, the title of the text, the webpage title and the date of access should be indicated.
 7. If there are more than one author (up to three) of a book or article, their names should be separated by a comma. Names and surnames are given the first time the reference occurs. If there are more than three authors, the name and surname of the first author should be given followed by "et al."
 8. If only one text of a particular author is cited in the paper, when this paper is cited again, after the author's initials and surname there should be added: title, page and full stop. If several works by the same author are cited, whether books or articles, and since each title is given in full form when referred to for the first time, when cited again, after the author's initials and surname there should be added the abbreviated title, page and full stop.
 9. If the text is cited from specified successive pages, their numbers are separated by a dash, followed by a full stop. If the text is cited from different, non-successive pages, their numbers are separated by commas. If the text is cited from different pages not precisely specified, the number indicating the first page should be followed by "etc."
 10. If the same work, and the same page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used. If the same work, but different page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used followed by page number and full stop.
 11. Latin and other foreign words should be italicized.
 12. Foreign names should be transcribed (transcription into Serbian according to the *Правоиџ српскоџа језика* (Serbian Language Orthography) published by the Matica Srpska), and when referred to for the first time the original form of the name should be given in the brackets.
 13. For "compare" the abbreviation "cf." should be used.

TRANSLATED
Olivera Krivošić

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ**

Зборник Матице српске за историју излази 2 пута годишње.

Годишња претплата (2 свеске) износи **450,00** динара (за иностранство **15,00 €**)

за чланове Матице српске **225,00** динара (из иностранства **10,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за историју*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСИ”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за историју* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за историју

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsi@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

НЦ: 1 Maticе Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615-798

Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: +381 21 6615798
E-mail: ljdrazic@maticasrpska.org.rs; zmsi@maticasrpska.org.rs
Website: www.maticasrpska.org.rs
<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

Уредништво *Зборника Матице српске за историју*
закључило је свеску 110 (2/2024) 6. децембра 2024. године

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Стиручни сарадник Одељења: мер Љиљана Дражић
Редактура и лектура: Владимир Николић
Коректура: Драган Тубић
Лектура и њевод резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слој: Владимир Вагић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 300

Објављивање свеске бр. 110 *Зборника Матице српске за историју* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – Proceedings in History /
главни и одговорни уредник Петар В. Крстић. – 1984, 29– . – Нови
Сад : Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком
језику. – Штампарије: „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета,
Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св.
42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999);
Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад
(од св. 67/68/2003). – Наставак: Зборник за историју = ISSN 0350-0489

ISSN 0352-5716

COBISS.SR-ID 7793410